

ŞEREFXAN CİZİRÎ

KULTUR Û RAMAN

NÛDEM

KULTUR Û RAMAN

Şerefxan Cizîrî

Weşanên Nûdemê

Weşanên Nûdem: 24
Kultur û Raman
Çapa Yekem: Stockholm 1996

© Weşanên Nûdem û Şerefxan Cizîrî
Pergala bergê û rûpelan: Nûdem
Wêneya bergê: resimê Voltaire
ISBN: 91 88592-24 3

Navnîşan:
Termov. 52, 2tr.
176 77 Järfälla-Sweden

Tel û Fax: 8-583 564 68

Ji diya min Zîne re ku her tim ji min re digot: "Mirov diçe
nav dimîne, ga diçe çerm dimîne"

Ş. Cizîrî

DEWLET, PLATON Û ILM

Di vê nivîsarê de, emê li ser filozofê mezin Platon û ditînên wî yên li ser dewletê binivîsîn. Hûn dikarin bipirsin û bibêjin; çima Platon? Û çima dewlet û ilm? Bersiva van pirsyara ne rehet e û mirov nikare bersiveke rind di nivîsareke kurt de jî bide. Lê dîsa jî mirov dikare bibêje ku pêkanîna teoriya kultureke modern pêwîst e ji dîroka ilm, îdeoloji û zanebûna civatên kevnare dest pê bike. Jiyan entellektuelî û kulturî ji kevnar de heye û bi gelek şeklên curecure heta îro hatiye. Pêwîst e, hemû kurdên ku bi xebata entellektuelî dadikevin, bi hemû awayî ilm, kultur û îdeolojiya civatên kevnare ji fêr bibin. Ew encamek e ku em vê nivîsarê dinivîsîn. Encaman dîyemîn ji ev e; nivîsarên li ser felsefe, kultur, dîrok û ûhw, bi zimanê kurdî pîrr nehatine nivîsandin. Nivîsandin li ser van tiştan, wê bi xwe re bi zimanê kurdî peyvên ilmî û termînolojiya nivîsandinê bi pêş bixîne. Ew jî xebateke girîng e. Encama sêyemîn jî; danûstandinên civatê û ilm bi hev re çî bûne û dikarin çî bibin? Di xebatên ilmî yên modern de gelek munaqeşe li ser rola civat û ilm, ilm û îdeoloji, îdeoloji û civat dibin. Ev munaqeşeyên fikrî jî, divê kurd bala xwe baş bidinê.

Dîroka ilm û pêşketina fikrên ilmî di civateke koledar de û her wûha jî di civateke kapîtalîst de, gelek balkêş û fireh e. Civata Grek ya Antîk, civateke koledar bû, lê belê, ji aliyekî de jî vê civatê filozof, ilmzana û nivîskarên mezin û giranbûha derxistin pêş. Vê nakokiyê mirov çawa dikare, bi awayekî ilmî ronî bike? Li aliyekî civateke koledar û li aliyê din jî, ilmekî pêşketî û kultureke fireh.

Weke ku tê zanîn, ji bona mirov bikaribe bi xebatên ilmî û kulturî dakeve, pêwîst e di civatê de "kedeke zêde" hebe. Bi keda zêde re û

di civatê de bi pêkhatina kategoriyên sosyal, îmkân ji bo xebata ilmî û kulturî çêdibê. Ji ber vê yekê, encama yekemîn ku rê li pêşketina ilm û kulturê vedikirin, erzanbûna keda mirova (pîrbûna kolan) û keda zêde bû. Bi vî awayî mirov dikare bibêje; ku danûstandineke gelek xurt di navbera tîpên civatê û xebata ilmî û kulturî de heye. Tîpên civatê û xebata ilmî û kulturî di nav danûstandineke diyalektîkî de ne û ev danûstandin jî, ji tîpên danûstandinek entellektûelî pêk hatine. Bi jiyana xwe, bi dîtin û îdeolojiya xwe ve, mirovên entellektûel ji civatê tîn û tesîr li civatê dikin. Danûstandina di navbera civatê û entellektûelan de, ji aliyê dîrokî ve, gelek danûstandinên curbecur nîşanî mirovan dide. Danûstandina sosyal di civatekê de çiqas dewlemend be, danûstandina entellektûelî jî di wê civatê de ewqas dewlemend e...

Platon li bajarê Atîna yê hatiye cihanê. Beriya Miladê(B.M) di salên(427-347) de jiya û ji malbeteke xanedan dihat. Mercên Platon yên maddî û malbata xanedan tesîr li ser fikrên wî yên civakî û ilmî dikirin. Nivîskariya Platon gelek firehe û di nav de biyolojî, matematîk, felsefê û politîka heye. Lê, di vê nivîsarê de em ê bes li ser dîtinên Platon yên li ser dewletê bisekinin. Ev dîtin xwediyê fonksiyoneke dîrokî ne. Dewlet, çînên sosyal û kategoriyên sosyal ûhw, hergav xwediyê fonksiyoneke dîrokî û civatî ne.

Xebata Platon li ser dewletê, di pirtûkên "diyalogan"de hatiye formûlekirin. Di van pirtûkan de mamostê Platon, ji Sokrates dixwaze ku ew dîtinên xwe, li ser hinek pirsyaran zelal bike û peyvên xwe ronî bike. Ji bona dewleta Platonîk ev peyv û gotinên ku di pirtûkên "diyalogan" de tîne munaqesekirin, dîtinên orjînal in. Ev dîtin bes ji bona vê dewletê derbas dibin. Dewleta Platonîk ne dewleteke ku heye, lê belê dewleteke ku dikare pêk bê. Ji ber ku heta nûha ev dewleta tekûz hîna jî pêk nehatiye; pewîst e Platon dîtinên xwe yên li ser dewleta xwe ya îdeal, baş zelal bike. Encamên "diya-

logan” jî ew e. Ji bona ku xebata xwe hêsantir bike, Platon beriya hemû tiştî gotina ”hemwelatiyek baş”, ji pîrr aliyan de analîz dike û li gora qiymetên îdeal ”diyalogan” berdewam dike. Ev hemwelatiya ku Platon behsa wan dike, hemwelatiyeke îdeal e. Karektêrên vî hemwelatî bi kurtî ev in; zanebûn, mêrxasî, bi pîvanbûn û bi edaletbûn. Pêwîst e ev sixlatana hemû, li cem dewleteke îdeal û rind jî hebûna. Profesorê felsefê yê Swedî Gunnar Aspelin dibêje ku, ”Dewlet bi serokê xwe va zana ye, bi şervanê xwe va mêrxas e, bi pîvanbûn jî ev bû; kategoriyên jêrdest weke bazirgan û sinetkaran, cihê van jî diva bû di bin destê filozofan de ba,(r.19).” Li cem dewleta îdeal hîna jî sixleteke kêr heye. Ew jî bi edaletbûn û rastî ye. Li cem dewleta îdeal bi edaletbûn û rastiye divê mirovan wuha fahm bikira; Di civatê de divê hemû kes cihê xwe baş nas bike û jê memnûn be. Mêr, jin, kole, bazirgan, sinetkar ûhw, divê hemû kes cihê xwe baş nasbike û zêde jî gazîna nekin. Ev kategoriyên sosyal divê cihê xwe baş nasbikin û karê xwe jî, ji hevdû neyînin.

Li vir divê mirov îşaretê bi tişteki girîng bike: Dewleta Platonîk ne dewleteke ku mirov dikare bi pîvanên îro baş nasbike. Dewletên îro ji bajarên mezin, ji nifûseke pîrr û ji xakekî fireh pêk tê. Dewleta Platon ya îdeal bajar dewlet e, ango ji aliyê cografî de biçûk e. Dewleteke pîrr teng e û mirovên vê dewletê jî hevdû baş nasdikin.

Dewleta Platonîk, dewleteke çîneyetî ye û di civatên Platon de rola çîn û kategoriyên sosyal pîrr mezin e. Di seranserê civatê de pêşiya pêşî filozof, bi du filozofan de leşker, di dawiya hiyerarşiya dewletê de jî bazirgan û sinetkar dihatin. Kole û jin li derveyê dewleta Platonîk dimînin. Platon digot ku, ”Kole bê qiymet in û wezîfên wan jî tenê gewdeyî ye”. Ji bona van dîtinan, Platon û demokrasîya Atînayê li hevdu nedikirin. Wexta ku mirov dîtinên Platon baş analîz bike, ewê wê çaxê encamên dijayetîya wî bi civata Atîna re baş aşkere bibe. Bi kurtî mirov dikare bibêje ku, Platon li dijî de-

mokrasiyê bû.

Di dewleta Platonîk de cudayiyek mezin di navbena hemwelatîyan û nehemwelatîyan de heye. Hemwelatî xwediyê hemû heqa bûn, jiyana van baş bû, qiymeta van zêde bû, di civatê de rola van hebû û mirovên din li van guhdarî dikirin. Lê belê kî ku ne hemwelatî bûn jî, ji hemû heqan mehrûm bûn. Platon, demokrasî weke şeklê dewletê, rast û baş nedidît. Ji ber vê yekê jî ew li dijî demokrasîya Atînyê radiwestiya. Wî digot ku; demokrasî mirovan pûç dike. Yek ji encamên helî mezin ku Platon li ser pîrr disekinî, prensîbê dengdanê bûn. Bi mekanîzma demokrasiyê re, diktatoriya piraniyê pêk dihat û ev diktatorî jî ya nezanan bû. Ev netîce ji ne li gora menfeetên dewletê bû. Di vê derbarê de Platon mînakê jêrîn dide; Ku piraniya hemwelatîyan ji dewletê şer bixwazin, pêwîst e dewlet şer bike, an jî ku pîranî şer nexwazin, pêwîst e dewlet şer neke. Bi kurtî mirov dikare bibêje ku menfeeta dewletê bi piraniya hemwelatîyan û daxwaziya wan ve tê girêdan. Ew rastiya bi xwe jî, ji dewletê re ne baş e. Ji ber vê yekê jî Platon digot ku, prensîbê azadiya axaftinê bi zerar e, ji ber ku her tişt dikare pêk bê, an jî pêk neyê. Hemû fikrên çewtomewto dikarin bêne gotin û netîca vê yekê jî dibe tofan û qiyamet...

Peyva dewlet û azadiyê ku Platon diparêze; weke ku profesor Gunnar Aspelin dibêje: "Bi hemû awayî û naveroka xwe ve aristokrat e. (r.19)". Platon baş dizanibû ku ew dewleta îdeal, li seranserê cîhanê nikaribû pêk bihata.

Peyv û naveroka dewleta îdeal, bi awayekî pîralî bi teoriyên Platon li ser zanebûnê û problemên pêşketina zanebûnê ve giredayîne. Teoriya zanebûnê û cîhana fikrî li cem Platon îdealîzm e. Cîhana maddî û cîhana fikrî jî hevdu cihê ne. Platon vê cihêbûnê di felsefa xwe de pîrr îdealîze dike. Ji ber vê yekê jî dewleta Platonîk li seranserê cîhanê tune. Ma evîndariya Platonîk li vê cîhanê hebû? Wex-

ta ku ev dewlet li cihanê tune be, beguman ew dikare li ezmana hebe. Platon jî pirr caran ji xwe re li ezmanan seyranê dike! Lê dîsa jî mirov dikare bibêje ku, li ba Platon realîstî jî pirr hebû. Dewleta ku li vê cihana me ya îro karîba pêk bihataya, ew ê ne "dewleta helî baş bûya", lê belê dikarîbû" ji hemû dewletan baştir bûya". Hemû dewletên ku li cihanê pêk hatibûn û hebûn, xwedî kêmanî bûn. Platon çar tîpên dewletê nasdikirin: Yek, Tîmokratî bû; Di vê dewletê de kategoriyên sosyal hebûn. Civat, jiyana, danûstandinên sosyal ûhw, hemû mîlîtarîze bûbûn. Tîmokratî, bi başî li dewleta Spartayê hatibû organîzekirin. Duda, Oligarşî bû; Di vê tîpa dewletê de kategorî yên hindik û dewlemend, bandora xwe danibûn ser civat û jiyana. Di civatê de hemû tiştên girîng, jî aliyê kategorî yên hindik û dewlemend ve dihat meşandin. Sisê, Demokrasî bû; Di vê dewletê de gotina hemû hemwelatîyan derbas dibû, hemû kes xwediyê heqê dengdan û hîlbijartinê bû. Hemwelatî bûn bingehê vê dewletê. Weke ku me li jor jî got; Platon li dijî vê tîpê dewletê gelekî radiwestiya. Çar, Tîranî bû; Ev tîpê dewletê dîktatoriya mirovekî ye. Serok, ango dîktator hemû tişt e, heq, huqûq, mirovanti li gora daxwazên serok dimeşin. Heqê tu kesî tune ku li dijî serok bisekine, mirin û jiyana bi serok ve girêdayî ye. Li gora Platon, ev babetê dewletê xwe ji hemû babetê zeka, aqil û zanebûnê dûrxistiyê.

Di praktikê de, Platon dewleteke pirr bi hêz, bi kategoriyên curbecur û bi çînayetiyeke xurt diparêze. Li cem Platon û dewleta wî elît(kesê xwedîhêz, zana, neqandî) xwediyê cihê helî baş in. Karê wan zanebûn û hunermendî bû, ew di xebata ilmî û leşkerî de hatibûn pijirandin. Ew têgihîstî bûn. Ewana di menfêete xwe ye şexsî de nedifikirin?! Tiştê helî girîng ji bona vî elîtî birêvebirina dewletê bû. Ewana "xweşik bûn", "mêrxas bûn", "mêrd bûn" ûhw. Di serê dewlata Platonîk de elît hebûn, piştî vana siwarî, bazirgan, sinetkar û gundî dihatin. Kole û jin li derveyî birêvebirina dewleta Platonîk

diman. Siwariyan alikariya filozofan dikir, ji bona ku qanûn û nîzam pêk bê. Bazirgan, sinetkar û gundî jî, bi problemên aborî û şexsî dadiketin. Van mirovan nikarîbûn dewlet birêvebibirana. Birêvebiri-na dewletê karê filozofan bû.

Di dewlet û civata Platonîk de, li ser parvekirina dewlemendî ji pîvan hebûn. Profesor S.E.Liedman dibêje ku, "dewlemendî di ci-vatê de, dikare ji yekê heta pêncan be. Ew pêwistiyek e. Di navbera hemwelatiyan de, dewlemendek dikare bêyî belavkirin, tenê pênc caran ji feqîrekî dewlementir be.(r.29)". Netîca vê dîtîne ev e; ji ali-yê maddî de, di navbera mirovan de ferqa mezin zerarê bi xwe re çêdike. Newekhevî di navbêna endamên civatê de, problemên sos-yal bi xwe re peyda dike, bingehê dewletê xirab dike, li himberî hevdû mirovan tûj dike û bi vî awayî jî hizûr di civatê de namîne. Ji ber van probleman jî, Platon, ji bona dewlemendiya di navbera mi-rovan de û di civatê de ferqên maddî bi gîştî, hinek tixûbên mate-matîkî danîbûn. Ev tixûbên matematîkî jî, dikarî bû di navbera hej-mara yekê û pêncan de biçûya û bihataya.

Di civata Platonîk de, ferqeke biçûk ya maddî û ferqeke mezin ya manewî heye. Bingehê dewleta Platonîk li ser newekheviya manewî ava dibe.

Kole û jin di civata Platonîk de xwediyê cihêkî taybetî ne. Jin bi giştî - jinên çînên serdest jî tê de - li derveyî jiyana politîk in. Li go-ra Platon jin nezan bûn û kole jî " firaxê bican bûn". Kole pêwîst bû baş bixebitiya û ji jiyana xwe memnûn ba. Heq, huqûq û serbes-tî ji kolan re ne lazim bû. Baş xuya dike ku bingehê vê dewletê, li ser danûstandmên di navbêna kolan û xwedî kolan de, hatiye ava-kirin û pêşdaxistin. Di hiyerarşiya civatê de, hemû kategoriyên sos-yal, çînên sosyal û kes şûna wan di civatê de baş xuyaye. Hemû mi-rov divê cihê xwe, qîmete xwe û wezîfa xwe baş nas bike. Plato-nîzm bi kurtî ev e.

Ma hêja ye ku mirov li ser Platon binivîsîne? Bi baweriya min nivîsarên wuha pêwîst e pîrr bibin. Teorî, kultur, îdeolojî û zanîn tenê bi ajîstasyonê ve pêk nayê. Em divê piçekî xwe bêşînin û zor bidin rastiya xwe. Mirovatî, entellektuelî û hezjêkirina jiyane, bi naskirina civatên kevnare, bi fêrbûneke nûjen, bi têgihîştineke fireh û bi taybetî jî bi xebat ji bona civateke nûh mûmkun dibe û ava dibe.

Em ê fêr bibin û bigûherînin û em ê bigûherînin û fêr bibin!

(1983)

XWE NAS BIKIN!

Pirr gotin hene ku xwedyên dîrokeke dirêj in. Dîrok di rastiya xwe de dayika civatê û mirovan e. Hemû civat û dîtîn xwedî dîrok in. Lê tiştek jî pirr eşkere ye: Dîrok şer nake, malan ava û xerana nake, kuştin û xerabiyê nake, mirovan dewlemend û feqîr nake, tarîti û ronahiyê çênake, mirovan naçewsîne û naperçiqîne ûhw. Di dîrokê de xerabî û başî berhemê mirovan bi xwe ne. Bi kurtî mirov dikare bêje; mirov û dîrok yek in. Dîrok û mirov weke şev û rojê bi hevdû ve girêdayî ne. Ji ber vê yekê jî, xwenaskirin dîroknaskirin e û dîroknaskirin jî xwenaskirin e. Mirov dikare bi hêsanî daxwazî bike; Xwe nas bikin, dîrokê nas bikin û civatê nas bikin! Xwe naskirina kesan û civatan bi awayekî piralî bi hevedu ve girêdayî ye.

Daxwaziya xwenaskirinê cara yekemîn ji aliyê Humanîstên navdar Giovanni Pico della Mirandola ve hate parastin. Di pirtûka xwe ya "Li ser qîmeta Mirovan (sal 1488)" ku bi Latîni bi navê "De humanis Dignitate" hatiye çapkirin, Pico li ser problemên xwenaskirinê û humanîzmê disekine. Pico bi eslê xwe Îtalî bû û li bajarê Florensayê dijiya. Di sedsala 14'an de tevgera Renesanse û Humanîzmê pêşiya pêşî li bajarê Florensayê dest pê kiribû. Ji aliyê mîmariye, lîteratur û huner mercên pêşketinê li vî bajarî pêkhatibû. Vê rastiye pirr kes dixwazin bi pêşketina kapîtalîzmê ve îzah bikin. Marks Florensa weke dergûşa kapîtalîzmê didît. Malbata Medici kn kapîtalîstên mezin yên demê bi xwe bûn, bi comerdî piştgirtiya xebata hunerî dikirin. Çînên serdest qîmeta huner û lîteraturê pirr baş dizanîbûn, hunermendên mezin weke Rafael û Mikelancelo di vê demê de huncerê xwe afirandin. Di vê demê de, pêşketina kapîtalîstî bi

xwe re çîneke bê kar (bettal) pêk anîbû. Ev çîna bêkar, ji bo ku wexta xwe ya vala hebû, dikarîbûn bi karê hunerî daketina.

Bi awirekî giştî mirov dikare bibêje ku, Dema navîn (Feodalizm) weke demeke tarî tê fahmkirin. Li Ewrûpa ev dem weke dema paşketinê tê dîtin. Li hemberî vê tarî û paşketinê Renesans û Humanîzm pêk tê. Mîrovê humanîst dixwastin ku li civata Grek (Yunan) û Roma kevnare vegerin û xwe ji nû ve nas bikin. Felsefe û lîteratûra grekiyan û roman bi vî awayî dibû bingeh ji bo kesê humanîst. Di dema feodalîzmê (dema navîn) de dîtinên li ser mirovan wuha bûn; Beriya hemû tiştî mirov xwedî nijadekî, milletekî, çînekê û bendekê bû. Mîrovê dema navîn wuha difikirîn; Em ne bê xwedî ne, gelê me û nijade me xwediyê me ye. Mîrov beriya hemû tiştî weke kollektîvîteyekê, dihate dîtin. Stûnên vê kollektîvîte ne li ser fikrên azadiyê lê li ser bingehên zordariyê ava bûbû. Bi tevgera Renesansê ve mirov berî hemû tiştan, ji nû ve weke *kes* û *mîrov* hate dîtin. Ev bûyer şoreşeke fikrî bi xwe re pêk tanî.

Jacob Burckhard ku bi navê " Die Cultur der Renaissance in Italien (1860) li ser vê demê kitêbek nivîsandibû, behsa Pico Mirandola dike û Pico weke mînak ji bo vê demê derdixiste pêş. Li gor dîtina humanîstan û Pico, mirov ji dayika xwe azad dihatin cîhanê û bi xwe hildibijartin ku bibin Melek an jî Şeytan! Mîrov berî hemû tiştan berpirsiyarê kirinên xwe bi xwe bû. Li gora dîtinên determinîst sebebên hîlbijartina mirovekî diviyabû li derveyî mirovan bihatina dîtin. Li gor astrologan diviyabû mirov sebebên hîlbijartina mirovan di tevgeta stêrkan de bibîne. Lê kesên humanîst wuha pirs dikirin: Ma gelo ne mirov bi xwe ne ku biryar didan ku ew ê bibin tîrsonêk an jî mêrxas? Humanîzmê mirov teşwîqî aktîvîzmê dikir. Di vê dîtinê de qîmeta mirovan derdiket pêş. Rastî û derew, başî û xerabî, heqî û neheqî ûhw dibû netîca praktîka mirovan bi xwe. Ji vir û pêda êdî mirovan nikarîbû kirinên xwe bikin stûyê Xwedê, ci-

vatê, dîrokê, qederê û pîrr tiştên din. Di vê mijarê de Pico behsa kamîlbûna mirovan ji mirovê kamîl dikir. Ji ber vê yekê ji humanîstên weke Pico behsa perwerdekirina mirovan û xelkê dikirin û ji aliyekî de jî girînbûna diyalogeke azad û gera li rastiyê, weke pêwîstiyê fahm dikirin. Ji ber ku ancax ji xelkekî perwerdekirî dikaribû mirovên kamîl derketina û rola xwe di civatê de bileyistina, diviyabû xelk bi awayekî pîralî bihata perwerdekirin.

Humanîzm ji hinek sixletan pêk dihat û ev sixlet jî dibûn karakter ji humanîzmê re. Yek ji sixletên humanîzmê fêrbûna zimanê klasîk û kevnare ye. Di dema navîn de pîrr kesan felsefa grekî bi riya wergera erebî fêr dibû. Ewrûpayîyan felsefa grekiyan bi alîkariya erebên li Ispanyayê nas dikirin. Lê Pico û pîrr humanîstên din rasta rasta zimanê klasîk û kevnare weke grekî û îbranî fêr dibûn û kultur, felsefe û dîne van welatan bi zimanê wan dixwendin. Bi vî awayî jî li şûna wergerên bi zimanên orjînal hebûn û dîroka xelkê Anadolê, mezapotamyayê û rojhilatê hîn dibûn.

Humanîzm ji xwe ji navê *Studium Humanitatis* (Hînbûna Mirovî) pêk tê. Ji bo humanîzmê zanebûna li ser mirovan, pîrr girîng û pêwîst e. Ji loma jî Marks pîrr caran digot: Tu caran tiştên mirovî ji min re ne biyanî ne. Divê kesê humanîst hemû kirinên mirovan fêr bibin û vê yekê jî weke neynika mirovatiyê qebûl bikin. Kesê humanîst divê zana be. Zanabûn jî, di xwenaskirinê de pêşde dikeve. Armanca humanîzmê bedewbûna jîyan û huner e. Di destpêka xwe da humanîzm ne xwediyê felsefeyêke sistematîk e. Dîtinên humanîst hinekî bela wela ne. Lê dîsa jî di hemû nivîsarên humanîstî de xwenaskirin û evîna mirovatiyê heye. Van sixletên jorîn mirov dikare vê dema li cem Erasmuse Roterdamî, Phillip Melachot, Nicolaus Copernicus, John Kepler, Giordano Bruno ûhw, bibîne.

Fîlozof û ilmdarên berê bala xwe pîrr didan astrolojî, astronomî, matematîk, xweza, Xwedê, mîstîzm ûhw. Li şûna ku mirov fêr bi-

bin, enerjîya xwe kanalîzeyî ser fêrbûna matematîk û astronomî dikirin. Lê kesên humanîst digotin: ji xwe ev tiştana hemû ji bo mirovan in! Mirov divê di navendê de bin. An jî wuha bê fahmkirin. Di dema kevnar de pîrr filozof û ilmdaran mirov, ji hemû mexlûqatan zanatir qebûl dikirin. Heywanan jî tişt zanîbûn lê ew ê ku pîrr zana bûn, mirov bûn. Li gora Arîstoteles sebebên yekemîn jî ev bû; mirovan dikarîbûn bihejmêrin. Avenzorê Babilî jî wuha digot: Ewê ku dizane bihejmêre, hemû tiştî dizane! Bi vî awayî matematîk dibû bîngehe hemû zanebûnê.

Lê kesê humanîst weke Pîco ne di vê bahweriyê de bûn. Li gora vana matematîzekirina mirov ne rast bû û kesê matematîkzan jî hemû tişt nizanîbûn. Weke mînak jî wuha digotin: Kesekî Bazîrgan (tuccar) matematîkê baş dizane lê ma gelo ew hemû tiştî dizanin? Di vê xalê de şupheya humanîstan hebû...

Li Kurdistanê jî divê demeke xwenaskirinê ya baş dest pê bike. Kurd di qîrnê 20'an jî de hîna xwe nas nakin. Pîrr asteng li pêşîya vê xwenaskirinê hene. Mirov dikare li vir gelek probleman bihejmêre, weke problemên alfabê, tunebûna zîmanekî standart asîmîlasyon, perçebûna welat, tunebûna dezgehên kulturî, civakî û akademîk, îdealîzekirina nezantîyê û cahiltiyê ûhw. Lê bi raya min tehlûka herî mezin terorîzekirina civatê û militarîzekirina tevgera kurdî ye. Ji sedsalan û vir de civata kurdî terorîze bûye. Mirovên me wextê wan çênebûye ku baş li ser pîrsgîrêkên civata xwe bifikrin. Her gav lêdan, perçiqandin, kuştin û surgunkirin, bûye weke şûre Demoklas li ser serê mirovê kurd sekiniye. Ev rewşa awerte ku di rastiya xwe da ne awerte ye, di dîrok û civata me de bûye sebebên ku mirove kurd hebûn û jîrbûna xwe kanalîzeyî xweparastin û ewlebûnê bike. Ji ber vê yekê jî kultura militarîzmê di civata kurdan de xwedî dîrokeke kûr û dirêj e. Mirov bikaribe ji nêzîkayî de li kultura militarîzmê temaşe bike, ew ê vekirî bibîne ku ev kultur li dijî xwe-

naskirinê sekinye. Baş tê zanîn ku milîtarîzm, li şûna ku tiştan ava bike, tiştan xerab dike. Li şûna ku hebûn û enerjî kanalîzeyî xwenaskirinê bike, kultureke bê berhem pêşdixîne. Mirovê tijî his û hezjêkirin dest pê dikin ziwa dibin. Tolerans li cem mirovan kêmbibe. Mirov dikare bi hêsanî jî bibêje ku kesên wuha fahmkor jî dibin. Ji bo ku mirovên me fahmkor nebin, daxwaziya me ev e; Dostan nas bikin, welat nas bikin û dijminê mirovatîyê jî başnas bikin!

(1992)

ŞOREŞA ILMÎ

Wexta ku mirov gotina şoreşê dibihîze, polîtîka tê bîra mirovan. Gotina şoreşê gelek caran bi xwîn û tekoşînê hatiye naskirin. Li dijî zordestî û çewsandina mirovan, kesên bindest û zehmetkêş tekoşînên polîtîk dane. Ji ber vê yekê jî gotina şoreşê pir caran, tekoşîn û berxwedanê simbolîzê dike. Bi giştî li ba kurdan, gotina şoreş û polîtîka, di yek manê de tê bikaranîn. Şoreş li ba kurdan şer e, tekoşîn e, berxwedan e, şehîdbûn e, mahcîrî ye, ûhw... Di rastiya xwe de gelek babetên şoreşê hene....

Mirov dikare bipirse; Ma şoreşa ilmî çi ye? Bersiva vê pirsê gelek hêsanî ye. Şoreşa ilmî, beşek ji dîroka ilm e. Bi pêşketina şoreşa ilmî re, kapîtalîzm û civata endûstrî dest pê kiriye. Civat ji wê demê heta îro, ji bingeh de hatiyê guherandin. Mirovatî gihaye merhelake nû. Şoreşa ilmî bûye sebebê girîng ji bo pêşketina rasyonelîzmê. Ilmê Tebîetê bûye bingeh, ji bo dîtinên polîtîk, îdeolojîk, kulturî û ekonomîk. Dîtinên hûmanîstî şax dane. Ewrûpa hêdî hêdî dest pê kiriye, bibe navenda cîhanê. Dewlemendiya cîhanê û bazirganiya navnetewî berê xwe daye Ewrûpa. Di dîroka mirovatîyê de, bi awayekî xurtî, kolonyalîzmê dest pê kiriye. Kristof Columbus Emetîka keşf kiriye...

Ji vê dema şoreşa ilmî ku di sedsala 15 û 16'an de dest pê kiriye, mirov dikare navê çend ilmzana û filozofên navdar weke mînak bide; Francois Bacon, René Descartes, John Lock, Thomas Hobbes, û hw. Nivîskarên mezin William Shakespeare û Erasmusê Roterdamî jî, di vê deme dê jiyane. Di navbera şoreşa ilmî û renesansê de, danûstandineke pîralî heye. Humanîzmê û şoreşa ilmî hevdu timam

kirine.

Gelek ilmzan û lêkolinger hene ku pirsê şoreşa ilmî analîz kirine. Weke gelek pirsan di lêkolînên ilmî de, ev pirs jî cihê cihê hatiye tercûmekirin. Kesên marksîst û kesên lîberal, li ser şoreşa ilmî weke hevdû nafikirin. Di vî warî de, dîtînen curecur hene. Di bingeha xwe de, sebebên dîtinên curecur, polîtîk û metodolojîk in. Materiyalîzm û idealîzm di pirs û problemên weha de jî xwe baş dide xuyakirin.

Bi kurtasî mirov dikare bêje ku; bi şoreşa ilmî re dîtînen li ser cîhanê, cîh diguherîn. Felsefa Arîstoteles dawîya vê dihat û li şûna wê, dîtînen matematîkî û mekanîkî bi cih dibûn. Di dîtînen li ser cîhanê yê kevin de, roj weke navenda kozmozê dihate dîtin. Di dîtînen nû de jî, erd dibû navenda kozmozê. Beriya şoreşa ilmî, mirovan bawer dikirin ku roj li dora erdê digere. Lê di rastiya xwe de erd li dora rojê digeriya. Di vê guherandina îdeolojîk de, dîtînen Kopernîkos rolek gelek baş leyîst. Şoreşa ilmî ji aliyekî de jî, şoreşa Astronomiyê bû.

Tiştêkî din yê nû ku bi şoreşa ilmî re aktûel bû, gotina fêdê bû. Beriya şoreşa ilmî, kesî li ser fêda ilm û zaniyariyê, zêde serê xwe nedîêşand. Di warê ilmî û zaniyariyê de, hoste û zanayên mezin hebûn. Van bersiva hemû tiştan didan. Bersivên van jî, her gav rast dihatin dîtin. Ji bo mînak mirov dikare navê ilmzanên weke Arîstoteles, Platon, Thomas Akvîno, Augustînos, û hw bihejmêre. Ev kesana weke otorîte diharin qabûlkirin. Tiştê ku vana dinivîsîn û digorin, weke rastiya giştî dihate dîtin. Kesî li vana nikaribû rexne bigirta. Vana her gav weke mamostê mezin dihatin qabûlkirin. Li dervî wana hemû kes şagirtî bû. Ma gelo çêdibû ku şagirt rexne li mamoste bigrin? Tiştên weha weke rabûna teccal dihate dîtin. Lê bi şoreşa ilmî re, dawîya vê demê jî hat. Bi rexnegirtina mamoste mezin re, tu caran teccal ranebû! Di rastiya xwe de, bi rexnegirtinê re

teccal hêdî hêdî, ji mejiyê mirovan dûr diket...

Piştî ku şoreşa ilmî dest pê kir, îcar kesên ilmzan ji, dest pê kirin ku rexnan li rastiyeş giştî bigrin. Dîn û dêr rastiyeş giştî bûn. Qebûlkirina koletiyê û çewsandina mirovan jî weke rastiyeş giştî dihatin dîtin. Li ser vana munaqeşe nedihat kirin. Lê bi şoreşa ilmî re, demeke nû dest pê kiribû. Li şûna ku ilmzan bi carekê re dîtinê Platon û Aristoteles qebûl bikin, digotin; Fêda van dîtinan ji bo mirovan çî ye? Ma gelo ev dîtin rast in? Ev dema rexnegiriyê bi xwe re, mêrxasiyeke sosyal derxistibû meydanê. Ilmzanan dest pê kitin îcar rexnan li dêrê jî bigirin. Dêr, di wê demê de, ji xwe bûbû xulamê Feodalan. Dêr li dijî ilm û zanebûnê disekinî. Ilmzanan bi awayekî piralî, dest pê kirin ku şerê dêrê bikin. Evana nema otorîta dêran qebûl dikirin. Tiştê ku dêran bigota, nema weke berê, bê qayd û şert dihat qebûl kirin. Dîtinê ilmî divabû bên îspatkirin. Ev dîtinana bûbûn weke normên giştî. Bi vî awayî ilm, bi şoreşa ilmî re, bû tecrûbe û rexnegirtinê. Vê yekê jî alîkarî kir ku mejiyê mirovan di xizmeta mirovatiyê de azad û ronak bibe.

Dîtinê mekanîkî ku hêdî hêdî populer dibûn, kozmoz weke mekîna yeke pir mezin didîtin. Ev mekîna mezin û bê serî, li gor qanûnê tebiyetê kar dikir. Li gora filozofê mezin Descartes her tişt maddê û heraket bû. Di tebiyet û civatê de, bûyer li gora prensîbên mekanîkî çêdibûn. Ji niha û pêve, îcar bûyer ne emrê Xwedê bûn. Bi şoreşa ilmî re, baweriya bi Xwedê û dîn qels dibû. Otorîteya keşîş û papazan hedî hedî hildiweşiya. Mirovan dest pê dikir ku qedera xwe bi xwe tayîn bikin.

Çîna bûrjûvazî ku di vê demê de qels û bêhêz bû, vekirî piştgirtiya fikra şoreşa ilmî dikir. Ji bo wana şoreş dibû menfeeta maddî. Fikrê şoreşa ilmî, di warê endûstrî de dihat bikaranîn. Bi kurtasî mirov dikare bêje ku şoreşa ilmî û çîna burjûvazî, bi hev re roleke pêşvêrû dileyistin. Prensîbê mekanîkî ku ji aliyê Newton de, bi navê

“Principia” hatibû formelekirin, ji aliyê burjuvazî de, di praktîka endûstrî de dihate bikaranîn. Mekînên nûh dihatin îcadkirin. Danûstandinên kevnar ser û bin dibûn. Pêşketin û dîrok diket merhelayeke nû. Mîrov dikare bi hêsanî bêje ku bûrjûvazî fêde ji şoreşa ilmî didît...

Ev jî, vêna nîşanî mirov dide ku; Şoreş çî ilmî, çî polîtîk, çî jî kulturî be, divê piştî xwe bide çîneke sosyal. Şoreşa ku bêje: Ez ji bo hemû kesa me, di rastiya xwe de ne ji bo tu kesî ye û ne şoreş e jî! Ma gelo mirov dikare bê sextekarî bêje: Ez dixwazim hemû kes dewlemend bibin? Ma ku hemû kes dewlemend bibin, wê demê demê dewlemendî ji bo çî ye ?

Şoreşa kurdan çî polîtîk û çî jî kulturî be, tu cara nikare şoreşa hemû kurdan be. Şoreşa hemû kurdan, di rastiya xwe de ne şoreş e. Di dema me ya nûjen de, şoreş divê bibe şoreşa zehmetkêşan û mirovan ji egoîzmê, kultura dîktatoriyê û cehaletê azad bike...

(1991)

GUHERANDINA XWEZAYÊ

Li welatê me xweza (natur, tebiet) bi awayekî bê plan û program tê guherandin. Armanç pîrr caran, rasterast çewsandina xwezayê ye. Mirovên me netîca vê guherandinê zêde munaqekeşe nakin. Ji bo mînak ez bêjim Proja GAPê çiqas hate munaqêşekirin? Li ser çiqas lêkolîn hatin kitin? Di vî warî de, bédengiyêke xerab heye. Mirov baş dizane ku xwezaya welatê me, roj bi roj derbên kûr dixwe. Gav û guherandinê îro ew ê bi xwe re problemên ekolojîk peyda bikin. Bitînên ekolojîk jî, rehet rehet cebar nabin...

Xebata di vî warî de nikare li benda rizgarbûna welat bisekine. Xebat ji bo xwezaya Kurdîstanê divê îro dest pê bike. Tiştê ku di şertê îro de mirov karibe bike, divê zû bê kirin. Paraztina xwezayê li welatê me karekî pîrr girîng e. Ez dikarim bê mubalexe bêjim ku, ew karê hanê ji pîrr karên din girîngtir e û hêjatir e. Ji bo mînak ez bêjim: Lewitandina ava çemên welatê me, ew ê bi xwe re nexweşiyên pîrr mezin pêk bîne. Lewitandina di vî warî de, nikare bê parazitîn. Ji bo çî em û dewlet di vê pîrsê de nezîkî hevdune? Ma gelo ev tişt mirovên me nade fikirandin? Ma gelo di vir de şeytaniyek tune ye? Ez baş dizanim ku rojekê, ew ê çemê Dicle û çemê Nisebînê li dijî mirovan û lewitandinê serî hildin! Ji ber ku serhildan jiyane!

Munaqêşe û dîtînen li ser xwezayê kûr û bêbinî ne. Di dîroka mirovahiyê de, dîtînen cur be cur hene. Çep û rast, di vê mijarê de jî, weke hevdû nafikirin. Di felsefa çepîtiyê de parazitîna xwezayê heye. Marks pîrr caran behsa vê yekê kiriyê. Di gelek nivîsên xwe de Marks wûha dibêje: “Mirov divê li gora xwezayê bijîn”. Xweza bi xwe xwediyê sîstemeke ekolojî ye. Xerabkirin û silûkkirina sîstema ekolojî, nikare bibe karê mirovên çep. Ew tişt pîrr vekirî ye.

Mîrov di xwezayê de tekoşîn dide û dijî. Ev nêzîkbûna hanê tesî-rekî pîralî li mirovan dike. Kes hene ku ji sebebên hissî û argumen-tên exlakî tevger dikin û bedewbûna xwezayê diparêzin. Di xweza-yê de, hunermendîyê dibînin. Kes jî hene ku ji bona mirov û miro-vatîyê, bi metodên zanistî li ser giranbûhabûna xwezayê disekinîn. Ew kes û tevgerana dixwazin ku bandora xwe li ser xwezayê û qa-nûnê xwezayê pêk bînin. Hinek cereyanên fikrî jî hene ku, dixwazin van herdû adetên (tradisyonê) fikrî, bi hevdu ve girê bidin. Ev hel-westa jî, ji aliyekî de weke pêwîstiyekê tê dîtin.

Ev dîtînen ku me li jor behsa wana kir, xwedîyê dîrokeke pîrr dûr û dirêj e...

Di civata Antîk de, dîtînen mirovan li ser xwezayê, ji dîtînen îro pîrr cûda bû. Di sazûmana xwezayê de, ji bo kes û civatan, mirova îdealek pîrr bilind didîtin. Filozofê Antîk ji vê duzenê re digotin: Kozmoz. Bi zimanekî din mirov dikare bêje; sazûmana bedew û rast. Ew dîtina ji nêzîkayî de, bi dîtînen civata Antîkî û jiyana wê ya kulturî ve giredayî bû. Îlmê dermanan (Tîb) ji vê dîtine re dibû bin-geh. Li gora ilmê dermanan, ji bo gewdeyê (laşê) mirovan, sih-het(saxî) rewşa normal bû. Nexweşiya gewde, weke jirêderketinekê, an jî bidûrketinekê, ji çerxa normal ya xwezayê dihat dîtin. Sihhet bi xwe xweza bû û nexweşî jî, dûrketin ji xwezayê bû. Hemû xeba-ta ilmî konsantreyî sebebên nexweşiyê dibûn. Armanca ilmî ya helî mezin, harmonîzekirina mirovan ya ku bi xwe re bû. Pîrr caran fel-sefa Antîk, analojî û teoriyê xwe li ser bingeha gewdeya zindû (bi can) ava dikir. Ji bona mînak ez bêjim; filozofê mezin Platon ji dewleta îdeal re digot; polîtîkayeke rewşa xwezayî ye. Em dikarin bi gotinek din bêjin; Gewde, civatek e ku hîna xerab nebûye, ji rewşa xwe ya xwezayî hîna bi dûr neketîye ûhw.

Di dema feodal de, ilmê skolasîk hakimî mentalîta mirovan bû-bû. Filehtiyê û dêrê hemû ilm xistibû bindestê xwe û armanca he-

mû ilm jî, bibû Teolojîk (Ilahîyat). Hemû tişt û pirsên civakî bi hinek sebebên din, dihatin ronîkirin. Dîtinên li ser xwezayê ji bona îdeolojîya filehtîye û bi hebûn û tûnebûna Xwedê ve dihatin girêdan. Welatê Xwedê, ku ev di rastiye de xweza bi xwe bû, bedewbûna Xwedê nişanî mirovan dida. Evqas bedewbûn û xemilandina xwezayê, weke esera Xwedê dihate dîtin. Xwedê, li hemû deran hazir û nazir bû.

Bi pêşketina kapîtalîzm re, pîrr dîtin hatin guherandin. Dîtinên mirovan li ser xwezayê jî hatin guhertin. Menfeeta çînên serdest û pêşketina teknoloji, dest pê kir îcar hevdû timam bikin. Bi şoraşa ilmî re jî, zanebûnê îca destpêkir bi awayekî sistematîk bibe teknoloji. Ilmê xwezayê kete xizmet û menfeeta çînên serdest. Ji bo çînên serdest, xwe bi hemû awayî dewlemend bikin, ilm û teknoloji girtin himbeza xwe. Li gora felsefa burzuvazî, xweza ji bona mirovan bû. Lê di rastiya xwe de ev yeka, ji bona menfeeta çînên serdest, dihate gotin. Bazirganî di vî warî de, dîtina herî girîng bû.

Li gora dîtinên sosyalîstî jî, ku ew bi raya min dîtineke nû ye, mirov bi xwe beşeke ji xwezayê ye. Armanç rehetbûna mirovan e. Kesê ku cihê xwe di xwezayê de baş nas neke, rehetiya xwe jî baş nika-re nas bike. Xweza, rastarasta ne ji bona mirovan e. Di nav maxlûqatê xwezayê de, cihekî mirovan yê taybetî heye. Sosyalîzm bi xwe, li ser bingehe xwezaya materyalîstî ava dibe. Lê ev cih bi taybetî tu cara heq nade mirovan ku çerxa xwezayê, ji binî de biguherîne. Guherandina xwezayê divê li ser bingeha ekoloji û aqil, bi hevdû ra were damezrandin. Weke ku F. Bacon jî dibêje; "Zanebûn desthilat e". Kesê ku ne bi zanistî nêzikî xwezayê bibe, ew ê mala xwe, bi destê xwe xera bike. Weke ku tê zanîn sosyalîzm dixwaze, mala ava bike. Lê em baş dizanin ku, di bin navê sosyalîzmê de, pîrr mal hatine xerakirin!

Kolonyalîzm xwezaya Kurdistanê bi zanistî xera dike. Di bin navê

pêşketinê de, stûnên welatê me têne birîn. Bajarekî wekî Heskîfê, ew ê îro di bin avê de bimîne, ma gelo xema kê ye? Daristan li welatê me têne şewitandin, ma gelo xema kê ye? Teyrik û tulûrên welatê me têne Qelandin, ma gelo xema kê ye? Ava çemê welatê me dibe weke kanalîzasyona bajaran, ma gelo xema kê ye? Mîrov dikare ji xwe bipirse, ma gelo em ê çî bikin ji Kurdîstaneke rût, gennî, hişk û zûwa? Ji ber vê yekê tekoşîn divê pîralî be. Hebûn û dewlemendiya welatê me jî divê bi hemû awayî were parastin.

Heger hemû problem li benda rizgariya welat bimînîn, ew ê roja rizgariyê, welatê me ji mirovên xwe bazde! Welatê me ew ê bi zîmanekî xweş ji me re bêje; “Ma hûn evqas bêaqil bûn”!

GALÍLEO GALÍLEÍ

Di díroka ramanî û kulturî de pîrr kes û nav hene ku ji bona hinek tiştan bûne simbol. Shakespeare ji bona nivîskarî û edebiyatê, Makyavellî ji bona fen û fûtên desthilata polîtîk, Descartes ji bona felsefa îdealîst, Voltarie ji bona ronahiyê ûhw. Di gotûbêjan de ev nav û fenomên ji nêzikayî de bi hevdû ve têne girêdan. Weke têye zanîn Galileo Galilei jî, ji bona azadiya ilm û lêkolîn bû simbola berxwedanê. Li himberî kevneperestiya dînî û polîtîk, Galileo Galilei(1564-1642) tekoşîn da û rê ji xebata ilmî re vekir. Kalê heftê salî, ji bona hinek dîtînên xwe yê li ser astronomî û gerdûnê, dihate mehkemekitin. Mehkema engizisyonê ne tenê bi bûyerên dînî lê belê bi bûyerên cîhanî jî dadiket. Otorîta dînî dixwest otorîta cîhanî jî bixe bin bandora xwe û bibe hakimê erd û ezman.

Baş e, problem çî bû?

Beriya Galilei, astronomekî bi navê Kopernikos teoriyek li ser rojê pêşkêş kiribû. Ev teoriya Kopernikos berî Galilei bi bîst salan dihate naskirin û paraztin. Grubekî pîrr biçûk ev teoriya Kopernikos li ser astronomî û sîstema gerdûnê nas dikir û dipejirand. Li gora vê teoriya nû, roj navenda cîhanê bû û erd jî li hawîrdora wê digeriya. Teoriya Kopernikos, di ilmê astronomî de di bin navê Heliosentrîzm de dihat binavkirin. Galileo Galilei teoriya Kopernikos ji xwe re kire bingeş û xebat, lêkolînên xwe jî li gora dîtînên Kopernikos berdewam kir.

Li gora teoriya kevn ya Klaudios Ptolemaius jî, erd navenda cîhanê bû û roj jî li hawîrdora wê digeriya. Teoriya Ptolemaius, bi navê geosentrîzm dihat naskirin. Dîtin û teoriya geosentrîzmê li ser hîmê felsefa Aristoteles ava bûbû. Di warê ilmê xweza û civatê de Aristoteles otorîta helî mezin bû. Hemû tevger û xebatên ilmî li ser teorî

û dîtînên Arisroteles, xwe meşrû dikirin. Aristotelîzm bûbû pîvan û nêzîka 2.000 sal hakimiyeta xwe li ser hemû babetên ilm danîbû.

Felsefa ilmî ku dixwest cîhan û gerdûnê, avaniya wana û matema-tîka astronomiyê îzah bike, di du warên cihê de tevger dikir. Warê yekê ya skolastîk û kevnare bû, warê dua jî ya modern bû û li ser bingehê ceribandinê, helwesta xwe digirt. Bi vî awayî jî, du mode-lên îzahkirinê û rêgihiştinê peyda bûbûn. Dîtînên li ser cîhanê yê klasîk û yê modern, ji bona hakimiyeta ramanî û serfiraziyên li him-berî hevdu, bi hemû awayan têkoşîn didan. Dîtînên klasîk û skolas-tîk, dîtînên felsefa ilmî ya Aristoteles û teoriya Ptolemaius temsîl di-kir û li ser vî bingehî jî, bi rê ve diçûn. Lê dîtînên Kopernîkos û Ga-lilei, hîna jî nebûbûn xwediyê felsefeyek ilmî û sistematîzekirî. Dîti-nên wana ji pîrr aliyan de ne li ser hev bûn, perçe kirîbûn, ne xwedî otorîte bûn, adetekî wan ya ilmî tunebû, ûhw. Felsefe û dîtînên kla-sîk, ji aliyê bi hezaran tekstên filozofî, edebî û ilmî de dihatin paraz-tin. Pîrr huquqzanan, filozofan û papazan ev sistema klasîk û sko-lastîk diparaztin. Felsefe û dîtînên nû jî, eşkere ye ku nû bûn û ji ber vê yekê jî ne xwediyê tu îmkanên maddî bûn...

Helwestgirtina Galileo Galilei li ser teoriya heliosentrîzm, li ser hinek hîpotezên matematîk ava dibû û bi pêş diket. Wê çaxê Gali-leo Galilei Li Universita Padua Profesore Fizîk û Mihendîziya Arte-şî bû. Wexta ku Galilei teoriya Kopernîkos bihîst mereqa wî şiyar bû. Galilei bala xwe baş da wan dîtînên nû.

Di tevgirêdana ilmî de keşîfkirina teleskopan, pîrr îmkanên nû çêdikirin. Bi Teleskopê re xebata ilmî diket demeke nû. Teleskop û gelek aletên din ku di vê demê de hatin keşîfkirin, ilmê xwezayê û zanebûna rastî pêş dixistin. Dema ku nûçeya keşîfkirina Teleskopê belav bû, Galilei wê saetê jî xwe re yek ava kir. Piştî çend ceribandi-nên astronomîk Galilei dikarîbû bi hêsanî bigota: dawîya sistema Aristotelîst hat. Li gora ceribandinên Galilei bi Teleskopê, navenda cîhanê roj bû û planet (gezegen) jî li hawîrdora wê digeriyan. Di

van ceribandinan de Galilei hinek planet û stêrkên nû keşif kirin. Ji bona ku karibe wana biparêze jî, navê van stêrk û planetan firotin şah û mîrekên Florens, Fransa, Hollanda û Spaniya. Armanca firotina navan peydakirina parêzgerên xurt bû.

Galileo Galilei dixwast ku tiştê wî ku bi xwe keşif kirine, hêdî hêdî bike malê xelkê. Diviyabû ku ev keşfê ilmî ji malê kesan derkevin û bibin malê giştî. Hinek jî ramanê xwe Galileo Galilei, cara pêşî di sala 1610 de, bi navê Siderius Nuntius (Qasidê ji Stêrka) weşand. Mehkema engisizyonê piştî 24 salan dest pê kir ku Galilei mehkeme bike. Dîtînen Kopernikos jî, jî aliyê mehkema engisizyonê, di sala 1618 de hatibûn qedexekirin.

Ev dîtîna û teoriyên nû pirr tişt serûbino kiribûn. Baweriya Aristotelista û parazgerên sistema kevnare, bi dîtîna û teoriyên nû nedihat. Mekanîzma adetî pirr xurt bû. Hemû pirs û bersiv li ba mamostê mezin Aristoteles hebûn. Pirr kesên milîtan yê hevalbendên Aristoteles nedixwastin li teleskopê jî binerin. Digotin ku; "ji bona mirov zanibe li ezmana çî heye, aqilê mirovan besî mirovan bû." Li vir gotina aqil jî, li gora felsefa Aristotelist dihat tarîfkirin. Bi kurtî, ji bona rastiya ilmî neyê pejirandin, li malina digeriyan û ji bo vê yekê jî, ji heft bîran av dikişandin. Hata roja ku ceribandina ilmî û aqil ji hevdû dûrbûn û jiyanê cihê û serbixwe dijiyan, zêde problemên mezin pêknehatin. Lê wextê ku ceribandînen ilmî û aqil, bi hev re sentezeke mezintir çêkirin, wê çaxê ava Aristotlîzmê û teoriyên wê germ bû.

Ev ceribandînen nû ku di warê astronomî de pêk hatibûn, bi alikariya ilmê matematîkê hêsantir dibûn. Galilei, ji pirr aliyên de dixwast problemên astronomî hêsantir bike, ev yeka jî bi alikariya matematîkê û mekanîkê çareser dikir. Sîstema nû hêdî hêdî dest davête hemû disiplînên ilmî û bi vî awayî jî, sistema kevnare û sistema nû şerê hegemonî bi hev re dikirin. Reaksiyon li himberî dîtîna û teoriyên nû pirr xurt bû. Kevneperestiyê xwe di pirr aliyên de nîşan dida.

Yek ji van hîmê kevneperestiya bingehîn, pirsra zimanê ilmî û akademî bû. Weke tê zanîn zimanê ilmî wê çaxê zimanê Latînî bû. Hemû xebatên ilmî û dînî bi zimanê Latînî dihatin nivîsandin. Çawa di nav misilmanan de zimanê Erebî demeke dûr û dirêj weke zimanê muqaddes dihat pejirandin, Latînî jî ji bona welatên filehan wusa bû. Galilei, ev adete akademîk û dînî şikand û bi zimanê xelkê xwe, yanî bi zimanê Îtalî pirtûkên xwe weşandin.

Beriya Galileo Galilei, pîrr kesên din teorî û şoreşa Kopernîkos diparaztin û dipesinandin. Di navbera wan de yê bi nav û deng Giordano Bruno û Tommaso Campanella bûn. Ji dîtin û teoriyên Kopernîkos, mirovan dikaribûn pîrr netîceyan derxînin. Giordano Bruno û Tommaso Campanella jî, ji teoriyên Kopernîkos helwestên dînî, exlaqî û siyasî derxistin. Dewlet, dêr û dewlemend rexne kirin. Ji bona dîtinên xwe Giordano Bruno hate îzolekirin û şewitandin. Giordano Bruno bû şehîdê azadiya ilmî yê yekemîn. Di nav agirê daran de laşê Giordano Bruno dişewitî û bi laşê wî re jî azadiya ilmî gazî mirovantiyê dikir. Tommaso Campanella, xwediyê pirtûka bi nav û deng "Dewleta Rojê" jî, ji bona dîtinên xwe yê li ser wekhevîyê, dewletê û civatê dihat îzolekirin û otorîteya dînî Campanella jî davêtin zîندان.

Ji aliyê din ve mirov dikare bêje ku rewşa Galileo Galilei hinekî ci-hê bû. Galilei xwedî prestîjeke ilmî bû. Galilei profesor bû. Dostê wî yê xurt û navdar hebûn. Tu kesî nikaribû şuphe ji Katolîkbûn û dîndariya Galilei bikira.

Hîn di sala 1616'an da mehkema engizisyonê biryar dabû ku dîtinên Galileo Galilei qedexe bike. Li gora biryara mehkema engizisyonê, Galileo Galilei nikaribû teorî û dîtinên Kopernîkos biparaze, fêr bike û behs bike. Argumentên xwe yê helî xurt Galilei di sala 1632'an de, di pirtûka bi navê "Diyalog li ser du sîstemên cîhanê" kom kiribûn. Pirtûk zû populer bû û gelekî dihat firotin. Lê serokatiya dînî li Vatîkan jî, bi carekê re biryar da ku belavkirin û

weşana pirtûkê bide sekinandin. Pirtûkên mayî jî dest danîne ser wan. Dûra bangkirin Galileo Galilei ku zû were Romayê. Galilei dê li mehkemê gunch derxista. Biryar jî hatibû dan ku protokolên mehkemê bi dizî bimîne. Ji ber ku hakimê mehkemê ji xelkê ditirsîyan. Hakim ditirsîyan ku xelk ji wan re bibêje; we cezayekî nerm daye Galilei!

Li gora tekstên Teolojiyê dîtînen Galilei çewt bûn. Ev yeka jî wezîfa mehkemê bû ku îspat bike. Di mehkemê de heqê Galilei tunebû ku xwe biparaze. Mehkemê emir dikir ku, Galilei dev ji dîtînen xwe yê "çewt" berde, wana fêrî kesî neke, neparêze û wana bi kesî re guftûgo jî neke. Heger Galilei li gora biryarên mehkemê nemeşîya, dê ew bavêtina zîndanê. Galilei weke tê zanîn cezê zîndanê negirt, lê belê mehkemê cezayekî din dabû Galilei: Li gora biryara mehkemê ew ê Galilei di sê salan de, her roj heft duayên efûkirinê bixwendina! Xwedeyo min efû bike!

Galileo Galilei bi xwe dibêje ku "ez li mehkemê ditirsîyam ku dîtînen xwe vekirî bêjim". Galileo Galilei wê çaxê kalekî heftê salî bû. Ji aliyê fizîkî de Galilei zêde nikarîbû li ber xwe bidaya. Mercên zîndanê pîr giran bûn û mehkema engizisyonê jî pîr zalim bû. Ji ber vê yekê jî Galileo Galilei sûcê xwe li mehkemê pejirand. Sûc hatibû pejirandin, lê belê rastî dîsa weke pîr caran li cem kesên sûcdar bû. Ma îro jî rewş ne wuha ye?

Galileo Galilei ne tenê li ser ilmê xwezayê xebat dikir. Galilei ji nêzîkayî de bi muzîk, edebiyat û helbestê jî dadiket. Pîr nivîskar û helbestvanên klasîk weke Virgilius, Ovidius, Horatios, Petrarca û gelekên din dixwendin. Li gora pîr dostên wî yê wê demê, Galilei helbest bi keyf û eşq dixwendin. Dîsa li gora dostên wî Galilei xwediyê zekayekî mezin û fantaziyeke dewlemend bû. Ji aliyekî de jî Galilei xwediyê zanyarîyeke pîralî bû û dikarîbû sentezên pîr kûr û hêja pêk bîne. Bi hemû awayî Galilei, tîpîk mirovê renesansê bû...

FRANCIS BACON

Di dîroka ilm de pîrr nav hene ku bûne sembol ji bona hinek tiştan. Ji bona mînak mirov dikare bêje; Galileu bûye sembola azadiyê. Ilmzanê îngilîz Francis Bacon (1561-1626) li miqabil spekulasyon û îdealîzma felsefî, bûye sembola ilmên praktîk. Organîzekirina xebata ilmî û damezrandina akademiyên ilmî jî dîsa bi xebata Francis Bacon ve jî nêzîkayî de girêdayî ye. Bacon jî pîrr aliya ve, di warê ilm û felsefê de pêşengî ji dema xwe re dikir. Di xebata xwe ya ilmî û felsefî de, wî pîrr behsa menfeeta civatî dikir. Ilm û teknoloji divabû mercên ku mirov têde dijiyan, bi hemû awayî baş kiribana. Ilm û teknoloji divabû di xizmeta mirovatiyê de bihatina bikaranîn. Ev yeka daxwaziyek pîrr bedew bû lê mixabin kapîtalîzmê dema îro ilm û teknoloji xistiye menfeeta kesan. Ilm û teknoloji jî pîrr aliyan ve îro alîkariya mirovkujiyê jî dikin. Heger îro Francis Bacon sax bûya gelo ewê çî bigota? Ez bawer im ku ewê bûyera Helepçe, bazirganiya çek, bombên atomê û teknolojiya kuştinê, hinekî alîkariya wî kiribaya!

Ji destpêka 1580 û pêş de Francis Bacon dest bi xebata ilmî kir. Pirtûka pêşî ku tecrûbe û dîtinên Bacon bi awayekî giştî tanîn ziman pirtûka Essays bû. Essays dihat mana kurtenivîs û li ser jiyane tîjî zanebûn bû. Di felsefa ilmî ya Bacon de mesaja helî girîng ewê; menfeet û mana zaniyariyê ji bona mirovên modern û di civata pêşerojê de girîngbûna ilmê xwezayê. Mirovê modern mirovê zana bû. Zanebûn divabû ji bo menfeeta mirovatiyê bihata bikaranîn. Di warê felsefe û ilm de Bacon metodê ampîrik (ceribandî) bi pêş dixistin. Di metodê xwe yê ilmî da Bacon bi awayekî pîrr xurt li himberî Felsefa Aristoteles û ilmê skolastîk (Felsefa mekteba) derdiket û

îdea dikir ku ev felsefeyeke bê fêde ye. Pirs û bersivê ku felsefa skola-
lastîk pê dadikeve zingar girtiye û bêber e. Li himberî vê felsefa
mektebî Bacon felsefa Petrus Ramus diparast. Petrus Ramus ilmza-
nekî Fransî bû û di warê felsefê de, berî hemû tiştî giranbûhabûna
praktîkê derdixist pêş.

Di sedsalên 15 û 16'an de şoreşa ilmî li dar ket. Bi şoreşa ilmî re
dîtinên mirovan li ser civatê, xwezayê, gerdûnê, dîn û îdeolojiyê ji
binî de hate guherandin. Ev dema nû ku bi awayekî giştî dibû dest-
pêka kapîtalizmê, di sê tiştên nû de xwe dida xuyanîkirin; hunera
çapkirina pirtûkan, barût û pisûle. Ev her se keşfê nû tesîrên pîrr
mezin li literatûr, huner, şûr û navigasyon (hunera gemiya, trafîka
behrê) dikir. Di netîca van hersê tiştan de pîrr tişt li cîhanê hatin
guherandin. Di warê li pêşiya pêşketina civatê û ilm, yek bi yek di-
hatin xerakirin. Bi pêşketina kapîtalizmê re danûsatandina sosyâlî,
kultûrî, politikî û îdeolojîkî jî dihatin guherandin. Akademî û sazge-
hên ilmî dihatin avakirin. Li Ewrûpayê akademiya pêşî li Îngîlîsranê
ava bû. Di sale 1660'î de bi navê Royal Society akademiya ilmî di-
hate damezrandin û li gora program, felsefe û dîtinên Francis Ba-
con xebat dihat meşandin. Wê ilmê xwezayê civat biguheranda. Di
dibisran û perwerdekirinê de, ji bo huner û bazirganiyê, ji bo esilza-
deyan û xelkê, erê, ji bo hemû kesan ewê ilmê xwezayê kar bikira.

Baş e, ev Francis Baconê ku ilmzanan wî ji xwe re dikin serokê
manewî kî ye?

Francis Bacon ji malbatek arîstokrat û nêzîkî mala şahê Îngîlîstanê
dihat. Bavê wî di xizmeta Elizabeth I de li serayê kar dikir. Bacon
çend salan li Cambridge kolej û unîversîta xwend. Di salên (1576-
1579) çû Parîsê ders dît û danûstandinên xwe bi entellektulên
Fransî re bi pêş xist. Di vê demê de felsefa Pierre de La Ramée
(Petrus Ramus) pîrr populer bû û di civata Fransî de di serê rojeve
de cih digirt. Bacon baş di bin tesîra felsefa Petrus Ramus de ma.

Felsefa Petrus Ramus ku giranbûhabûna felsefe û zaniyariya praktîk derdixist pêş, ewê di pêşerojê de bibana bingeh ji bo felsefa Bacon.

Piştî ku ji Fransayê vegeriya Îngilîstanê, Bacon dest bi xwendina hiqûqê kir. Bacon karê polîtîk jî dikir. Di sala 1584'an de bû endamê parlamentoya Îngilîstanê. Di 1613'an de Bacon bû wezîrê hiqûqê û di 1617'an jî de ew bû Lord Chancellor. Di dema xwe de Lord Chancellor wezîfa serok wezîrê îro dikirin.

Ji xwe aliyê Francis Bacon ku bala mirovan pîrr dikişîne ev yeka ye. Francis Bacon him ilmzana bû û him jî polîtîkvan bû. Wî ilm û polîtîka bi hev re dimeşand. Pîrr caran mirov dikare dibihîze ku ilm û polîtîka du xebatên durrî hev in. Bi taybetî çîna burjuvazî, entelektulê nîvçe û sermayedarên sergêj dixwazin diwarekî qalind di navbêna ilm û polîtîka de ava bikin. Li gora vê dîtine ilm objektîf û bê alî ye. Polîtîka jî karekî subjektîf û alîgir e. Ev dîtina ne tenê ji bona ilm û politikayê tê gotin. Lê belê bi hêsanî burjuvazî dikare bêje ku; divê danûstandina huner, edebiyat û ekonomî û politikayê jî bi hev re tunebe. Lê em baş dizanin ku di rastiya xwe de ev xebat bi hev re di danûstandineke pîrr xurt û diyalektîkî de ne. Ma polîtîka ku dîtinên ilmî têde tunebe bi kêrî çi tê? Ma hunereke ku ilm têde tunebe, gelo ew çi huner e? Ilm divê di vê hevgerêdanê de bi awayekî fireh bê fahmkirin.

Burjuvazî û sermayedar çi dibêjin bila bibêjin, dîroka ilm û huner baş nîşanî mirovan dide ku civat têkilhev e. Babetê xebatê ne ji hevdu dikarin bêne îzolekirin ne jî dikarin weke yekgirtî bêne dîtin. Pîrr caran mirov dibihîze ku hemû tişt polîtîka ye, an jî ilm e, an jî kultur e, an jî huner e, an jî şer e ûhw. Mîrov pîrr caran dixwazin ku bi awayekî mekanîkî hinek tişt û bûyeran daxînin tenê tiştêkî. Ev metod dikare hêsanbûnekê bi xwe re çêke. Lê bi raya min yek jî ji van dîtinên jor bi awayekî berbiçav ne rast in. Tiştên ku bi hev re hemû tişt bi carekê be, di rastiya xwe de ne tiştêk e. Çawa hemû

tişt ne pêre be, polîtîka jî ne hemû tişt e. Çawa hemû tişt ne huner be, ilm jî ne hemû tişt e. Çawa hemû tişt ne xebata eskerî be, xebata sivil jî ne hemû tişt e ûhw. Hemû babetên xebatê li gora merc û armancên xwe pêwîst in û hevdû timam dikin. Zelalbûna dîtina di vî warî de tevliheviyê ji navê radike. Tevlihevî bi xwe re oportunitizmê peyda dike. Di atmosfereke wuha de jî kesên tirsonek, xwedî maneviyateke zêif û nekirkêr derdikevin pêş. Wê çaxê kar dibe karê qeşmeran. Ev yeka di xwezayê de û bi giştî di civatê de jî wuha bi rê ve dire. Ma di deme tevlihev de roviyê fenek dernakeve meydanê? Di dîroka ilm de pîrr caran wexta ku xebata ilmî qels ketiye şarletanî derketiye pêş. Ev rastiya dîrokî ji bo nivîskar û hunermendan jî derbas dibe. Mînak di vî warî de pîrr in.

Pirtûka Francis Bacon ya dawî bi navê New Atlantis (Atlantisa nû) çap bû. Ev pirtûk di dîroka ilm de bûye klasîkek. Atlantis li cem filozofê mezin Platon giraveke xeyalî bû. Bacon û hinek hevalê xwe di behra mezin de rastî giraveke nû dihatin. Navê vê giravê Bensalem bû. Di pîrr waran de organîzekirina girava civata Bensalem îdeal bû. Di vê civatê de heq û hiqûq hebû. Qiymeta ilm û zaniyariyê hebû. Ji pîrr aliyan de mirov û civata Bensalem, ji civatê derûdora xwe pêşketîtir û medenîtir bû. Sazgeha helî girîng li vê giravê Mala Salomon bû. Weke tê zanîn Salomon di mishefa fileha de - di Incilê de - sembola zaniyariyê ye. Di dezgeha Mala Salomon de pîrr mekîne, halet û tişt hebûn ku bala mirovên mêvan dikişandin. Mala Salomon laboratuwareke modern bû. Bacon û hevalê xwe li hember pêşketina teknoloji û ilm, li girava Bensalem şaş diman. Bacon li vê derê bi awayekî îdealîzekirî mizgîna civara pêşerojê dida. Ev pirtûk di sedsala 16'an de hatiye nivîsandin. Pîrr tişt û mekinên ku Bacon bi awayekî îdealîzekirî bahs dikir, îro di civata kapîtalîst de bûne haletê rojane. Di rastiya xwe de evqas tişt û haletên ku Bacon û hevalên wî şaş dikirin, li ser dîtîna, ceribandîna û zanebûna Bacon bi x-

we ava dibûn. Mirov dikare bi hêsanî bêje ku Bacon jî aliyê ilm û teknoloji de bi çend sedsalan berî civata xwe bû.

Li gora dîtina Bacon hemû keşfê nû ewê alikariya mirovan bikirana ku xwezayê fahm bikin û bandora xwe li ser deynin. Di dîroka ilm de Bacon demeke nû dest pê dikir. Zanebûn divabû di xizmeta mirovatiyê de bûya. Zanebûn dikaribû bihata fahmkirin, bikaranîn, komkirin, belavkirin û dezgehkirin. Ne bi tenê Xwedê tişt dizanibûn. Mirov jî dikaribûn bibin xwedî zanebûn. Ji ber vê yekê jî Bacon digot "zanebûn desthilat e". Ma gelo politîka bê zanebûn dibê? Di dema me ya modern de politîkayeke ku rehê xwe ji zanebûnê negire, ewê çiqasî biserketî be?

Bacon politîkvan û ilmzana bû. Xebata politîk û xebata ilmî bi hev re dimeşand. Ji ber vê yekê jî Bacon îro jî hergav aktueltir e.

EZ DIFIKIRIM LOMA EZ HEME

Cogito, Ergo sum” ango ” Ez difikirim, loma Ez heme”, ji pîrr Caliyan de bûye weke sembol di dîroka felsefê de. Rene Descartes ji hemû tiştan şik dikir û ev yeka ji weke metodekî ilmî diparast. Şika Descartes şika metodolojîk bû. Li gora Descartes mirovan dikaribû ji hemû tiştan şik bikira. Lê belê ji fikirandinê, mirovan tu cara nikaribûn şik bikirana. Tenê fikirandin rast bû, tiştên din dikaribûn çewt an jî derew bûna. Wexta ku filozofê mezin Rene Descartes (1596-1650) ev dîtin pêşkêş kirin, wê çaxê pelekî nû di dîroka felsefê û ramanweriyê de dest pê dikir. Li gora filozofê navdar Bertrand Russell (1872-1970) felsefa Rene Descartes destpêka felsefeyê nû bû. Felsefa skolastîk ya ku bingehe xwe ji otorîteyê kevnare digirt, bi felsefeya Descartes re dawiya wê hat û vê felsefê desthilata xwe gav bi gav winda kir. Beriya Descartes dîtinên nû li ser ilmê xwezayê ji aliyê Kepler û Galîleo ve hatibûn pêşkêşkirin. Descartes di bin tesîra fîzîk û astronomiya çaxê xwe de mabû. Ilmê xwezayê di vê demê de şoreş kiribû. Fikir û dîtinên kapîtalîstî hêdî hêdî di civatê de cih girtibûn. Di pîrr warên civatî de dîtinên Humanîzmê, Ronesanê û reformîzekirina tevgera dînî pêşde diçûn...

Rene Descartes jî weke pîrr kesên demê, li Ewrûpayê, ji ber fikrên xwe yên felsefî pîrr caran penaber bû. Ew li Îngîlistanê, li Hollandayê, li Almanyayê, li Îtalyayê û di dawiyê jî de li Swêdê qismek ji jiyana xwe derbas kiriye. Li cem Kralîçeya Swêdiyan Kristina ew jiyaye, demekê Kralîçe perwerde kiriye û di dawiyê de jî li Stockholmê wefat kiriye. Bi kurtî mirov dikare bêje; ji bona ku azadiya fikrî li Ewrûpayê netîceyên baş karibe bigre, gelek bedêl û tekoşîn hatine dayîn. Kes tu heqqan belaş nade hevdu, ji bo bidestxistina heqqên

sosyal û mirovî hergav tekoşîn lazim e. Di vî warî de dîroka felsefê û ramanweriyê tijî mînakên baş in.

Felsefa René Descartes hergav hatiye munaqeşekirin. Ji ber vê yekê jî li ser felsefa Descartes pirr dîtînen cur be cur hene. Pirraniya caran, dîrokvanên felsefê ji bona ku karibin felsefa Descartes baş fahm bikin û wê rast tercûme bikin, zehmetiyên mezin dikişînin. Felsefa wî bi xwe jî pirr têkilhev e. Weke tê zanîn, Descartes hergav ji aqilê xwe dest pê dike, xwedî dîtînen xwe ye, bûyeran li gora xwe tercûme dike û bersivên wî yên bi taybetî jî hene. Ev jî tê vê manê ku di felsefa Descartes de "Ezîtî" dikeva objeya navendî û hemû xweza, civat û bûyer li gora vê "Ezîtî" yê tene tercûmekirin. Netîca vê yekê jî ji aliyê dîrokî de dibe metodekî nû ku divê bi hemû awayan were hûnandin, necirandin, rastkirin, avakirin û parastin.

Di felsefa Descartes de gervanî roleke girîng digire. Weke ku me li jor jî bahs kir ew li gelek welatên Ewrûpa geriyaye û pirr tişt bi çavên xwe dîtine. Bi alîkariya gera xwe wî mirovên nû, derdor û îmkanên nû dîtine. Ger, dîtînen û tecrûbeyên nû alîkarî dikirin ku ew bi dîtînen nû li pîrsgirêkên civatî û felsefî binêre. Ji bo ku dîtînen û metodên xwe yên nû biparêze ew hinek avanî û hosteyê wan mînak dide. Descartes dibêje; Avanî û berhemên mezin hergav ji aliyê yek mîmarî hatine plankirin û avakirin. Ev avanî piraniya caran bedew û hevgerîtin e. Lê belê avanî û berhemên ku ji aliyê çend hosteyan bi hev re hatine avakirin, pirr caran dikarin mekroh û tevlihev bin. Bi kurtî mirov dikare bêje ku pîrrengî, diyalog û demokrasî li ba Descartes zêde ne girîng e. "Ezîtî" dermanê hemû derdan e.

Beriya felsefa Descartes, metodên ilmî ji aliye otorîteyên mezin weke Aristoteles, Platon, Thomas Auqwîno û ji aliyê otorîteyên derve hatibûn tespît kirin. Hemû tişt û dîtînen girîng, van otorîteyên ku me li jor behs kirin, ji xwe jî kevnare de gotibûn. Xebata ilmî di rastiyê de dubarekirina van dîtînan bû. Ji aliyê metod de hemû kesan behsa hinek otorîteyan dikirin. Ma Galîleo ne ji bona wi-

lo hate mehkemekirin? Ma Giordiano Bruno ne ji bona wilo hate şewitandin? Kesên ku otorîteyên kevnare di warê ilmî de nedipejirandin, zû dihatin mehkûmkirin û ricimandin. Lê bi destpêka şoreşa ilmî re, bi keşîfkirinên cografi re, bi xebatên ilmî yê xwezayî û rasyonelizma felsefî re demeke nû dest pê dikir...

Ji ber hinek problemên metodolojîk, Descartes nedixwast ku felsefa xwe li ser adetên dîrokî ava bike. Wî dixwast ku ew bi xwe ji nû ve û ji binî ve felsefa xwe dest pê bike. Descartes destpêkir pêşî xwe îzole bike û dûre jî bi aqilî bifikire. Bi vî awayî mehkemekirina ramanî hatibû lidarxistin. Danûstandin ji hebûna objektîf pêşî harin qetandin. Îzolekirin ne tenê bi mana fizîkî bû. Mirov dikare bi hêsanî bêje; ev îzolekirin îzolekirineke felsefî jî bû. Beriya ku Descartes kesên din îkna bike wî ji xwe dest pê kir û pirsgirêkên felsefî, problemên ramanî û di ilm de pirsra metod, pêşiya pêşî ji xwe re zelal kir. Yanî Descartes di xebata metodê ilmî de ez ezîtî diparast. Di normên ramanî û avakirina dîtinên xwe de, wî netîcên xwe li gora prensîbên ez ezîtiyê derdixistin pêş. Pirsra ez ezîtiyê li Ewrûpayê cara yekemîn bi xurtî di qirnê 15 û 16'an de derkete rojeva civatê. Weke tê zanîn bi tevgera ronesans û humanizmê jî ev rojev pirt xurt bû.

Wexta ku mirov metodên ezîtiyê ji xwe re bike armanc, wê çaxê divê Emerîka hergav ji nû ve bêye keşîfkirin. Descartes jî di felsefa xwe de weha kir. Hemû tişt ji nû ve dest pê kir. Hemû pirtûkên ku li dibisranan dihatin xwendin, bi rexnegiriyêke bi aqil di ber çavan re harin derbaskirin. Ev pirtûkana ji aliyê pirt kesan de hatibûn afirandin û diviyabû ji aliyê kesekî de bihatina rexnekirin û kontrolkirin. Metodê "Ezîtiyê" weha emir dikir. Lê Descartes jî, ji aliyekî de filozof bû û ne bêaqil bû. Ji ber vê yekê jî wî nikaîbû bigota kn bila hemû pirtûkên kevnare, bajar, kuçe û avaniyên kevin, yê ku bi bêaqilî hatibûn afirandin hemû ji navê bèn rakirin. Biaqilbûn û bêaqilbûn li gora Descartes tiştek bû, lê li gora pirt kesên din jî ev yeka tiştekî din bû.

Descartes digot ku divê mirovên biaqil, li şûna ku tiştê kevin û bêaqil xerab bikin, ew dikarin tiştên ji van baştir têxin dewsa vana. Ew bi xwe weha dibêje; "Armanca min ew e ku ez ramanên xwe bi xwe reformîze bikin û li ser bingehe xwe ava bikim". Ji vê dîtîne mirov dikare tevger bike û bibêje ku rexnegîriya Descartes heta derrecakê hinekî luks e. Madem ku Descartes ji hemû hebûn û dîtînan şik dike, wê çaxê aqilê selîm jî dibêje ku "ezê çima bi riya te de bimeşim"!

Descartes ji metodê xwe pîrr memnûn e. Ji ber vê yekê jî ew dixwaze ku hinek şîretan li ilmzanan bike. Şîretên wî weha ne; 1) Ilmzan divê tu caran bê îspat, tu rastiye nepejîrînin. Bi wî awayî mirov dikare têkeve pêşîya dîtîna û bûyerên şaş. 2) Ji bona mirov karibe lêkolînen baş bike, divê mirov probleman ji hevdu veqetîne û hata îmkân hebe beşê biçûk pêk bîne. Ev sîstem alîkarî dike ku mirov karibe probleman baş analîz bike. 3) Wexta ku mirov bixwaze sîstemê rast pêk bîne, divê mirov pêşî ji tiştên ku bi hêsanî û zû dikarin bêne fahmkirin dest pê bike. Paşre jî gav bi gav divê mirov derbasî zanyariya têkilhev û giran bibe. Yanî bi kurtî divê mirov pêşî herfan (ABC) fêr bibe û dûre jî dest bi alfabe bike. 4) Di hemû waran de hesab û kîtabê xwe pîrr baş bike. Weha bike ku tu tiştên girîng, problemên heja û dîtînen kûr neyên jibîrkirin û li derve nemînin.

Ev şîretên Descartes tiştên bi giştî ne. Di hemû warên berhema zanyariyê de ev şîret derbas dibin. Hemû cûre ilm di xebata xwe de ev şîret baş bikamanîne. Li gora Descartes, ilmzanayê ku heta niha baş li rastiye geriyane matematîkvan in. Ji ber vê yekê jî Descartes dixwaze ku bi awayekî metodîk jî cihê ku matematîkvanan destpêkiribûn, lêkolînen xwe berdewam bike. Ew destpêdike ku di navbera fenomenên cihê cihê de, danûstandina mîqalên helî biçûk bikole û hevgerêdana wan derxîne ser tûwe rojê. Ji bona ku ilmzan mîqalên helî biçûk jî bîr nekin, ew dikarin li şûna wana îşaretên Cebîr û Ge-

ometri deynin. Armanc bi îşaretên Cebîr û Geometrî ev e ku problem hêsanî bibin. Ji bona mînak mirov dikare bibêje ku zarokekî du salî dikare matematîka hêsanî baş bikarbîne. Du caran dudu 2×2 dike çar. Profesore matematîkê jî van hejmaran bîne cem hev, netîce dibe çar û zarokek jî van hejmaran bîne cem hev, dîsa netîce dibe çar. Bi kurtî matematîka ku hêsanî ye, ji profesorekî matematîkê û ji zarokekî biçûk re jî weke hevdû ye. Heger mirov bi metodekî baş dest bi lêkolînê bike, riya zanyariya rastî pîrr hêsanî dibe. Mirov wê çaxê bi yek zimanî bi hevdû re didin û distînin. Rasyonalizma felsefî ku hemû krîtera li dora aqil kom dike, bi vî awayî dibe dermanê hemû derdan. Aqil kilîta hemû deriyên bû.

Ev şîretên ku me li jor behs kirin, di danûstandinên normal de derbas dibûn. Di danûstandinên normal de hemû tişt zelal bûn. Lê wexta ku di civatê de azadî tunebûya, diviyabû ilmzanan jî li gora rewşa rojane tevger bikirana. Li gora rewşa rojane ilmzanan karibûn hinek normên muwaqqet ji xwe re çekiribana. Wexta ku ilmzanan nikaribûn metodên helî baş di civatê de bi kar bînin, an jî mecal ji bo vê yekê tunebûya, wê çaxê ew dikaribûn hinek normên muwaqqet ji xwe re çêkin. Li gora Descartes ew normên muwaqqet diviyabû ev bin: 1) Hîrmet û îtîatkirin ji qanûn û adetên welatan re. Hergav parastina dîne fermî. Ji aliyê din jî de divê ilmzanan hergav li gora dîtinên ku normal têne pejirandin, dîtinên ku bê mubalexe bin û ji aliyê piraniya kesên ku weke mirovên zekî têne pejirandin, tevger bikin. Xwe li gora van dîtinan tekûz bikin. Yanî bi kurtî, ba ji kuderê bê, divê ilmzan berê xwe bide wê derê! 2) Di kirinên xwe de divê mirov xwedî biryar û bawerî be. Li aliyê din jî, lazim e ku mirov bide pey ew dîtinên ku helî bişik in. Heger mirov biryar da ji bona van dîtinên helî bişik, wê çaxê pêwîst e mirov tu cara gava xwe paşde neavêje. Descartes vî normî ji bona çî diparêze? Ev bi vê normê dixwaze têkeve pêşiya bêbiryarîbûnê û problemên wijdanî. 3) Hergav bixwaze, li şûna ku zora qedere bibe, pêşî zora xwe bibe.

Li şûna ku bixwaze sîstema cîhanê bigûherîne, pêşî bixwaze ku daxwaziyên xwe bigûhere. Di dawiya dawî de jî, bixwaze xwe li ber bixîne ku mirov tenê dikare hakimî ramanên xwe be û tenê dikare wan kontrol bike.

Li gora van şîretan û norman, mirov bi hêsanî dikare bibêje ku Descartes opportûnistekî baş e. Lê weke ku pirr baş tê zanîn, etîket piraniya caran probleman çareser nakin. Ji bona mirov bikaribe Descartes baş têbigihê, tenê etîket têra mirovan nakin. Beriya hemû tiştî, civata ku Descartes tê de dijiya civateke hov bû. Dêr û dewletê, li himber kesên muxalif pirr bi zalimî tevger dikirin. Di vê demê de kesên weke Galîleu hatibûn mehkemerin û Giordan Bruno jî hatibû şewitandin. Ji aliyê din de jî Descartes, metodekî pirr zêde rasyonalistî hilibijartibû. Ev herdu encam, wexta ku li hev siwar dibûn, netîca vê yekê bê ku mirov baş hesab bike, dibû opportûnîzm.

Metodê rasyonalistî, divê her gav alternatîfên cur be cur bide ber hevdu. Ev rastiya hanê divê ji bona hemû kesan baş zelal be. Lê ev rastiya hanê bi xwe, tehlûkekî mezin bi xwe re peyda dike. Wexta ku mirov alternatîfa xwe tenê li gora daxwaziyên civatê hilibijêre û li gora wê tevger bike, wê çaxê xebata ilmî û rûmeta karê entellektûeliyê, pirr bê mane dibe. Pîvan, nikarin tenê daxwaziyên civatê an jî daxwaziyên desthilata polîtîk bin. Li gora pîvanên ilmî çî rast be, divê ilmzana jî, pêşiya pêşî li gora pîvanê ilmî tevger bikin. Ew ê ku tenê li gora daxwaziyên civatê û desthilata polîtîk tevger bikin, ew kesên opportûnist in.

Li aliyê din şîret û pîvanên Descartes, di rastiya xwe de pîvanên arîstokratîk e. Ji bona ku mirov karibe li gora van şîretan tevger bike, divê berî hemû tiştî mirov bettal (bêkar) be. Mirov dikare bipirse; ma gelo îmkân û wextê kê heye ku karibe evqas tiştan fêr bibe? Ji bona ku mirov karibin jiyana xwe bidomînin, divê ew kar bikin. Tenê kesên dewlemend û halxweş ji vê yekê mehrûm in. Mirovên normal û kedkar tenê nikarin bifikirin, lê belê divê ew tevger jî bi-

kin. Weke ku em hemû dizanin, tevger jî praktik e û tecrûbe ye. Lê metodê rasyonalistî bê tecrûbe û praktik, di rastiya xwe de zêde bi kêr nayên. Aqilekî ku ji praktîk û jiyane dûr be, di rastiya xwe de ne tu aqil e. Wexta ku praktîk, tecrûbe û aqil bi hev re tevger bikin, wê çaxê aqil dibe aqil! Metodê rasyonalistî divê bi metodê ampirî re yekîtiyekê pêk bînin. Yanî bi kurtî divê tecrûbe û aqil hevdû timam bikin.

Ji aliyê din de jî, mirov dikare bibêje ku; felsefa Descartes problemên di navbera raman û hebûnê de tîne ziman. "Ez difikirim, loma ez heme" felsefa îdealistiyê derdixîne pêş. Bi kurtî ev dîtîna dixwaze bêje ku hebûna fikrî, hebûna mirovan ya gewdeyî tayîn dike. Ew dîtîna di dîroka felsefê û ramanweriyê de, bi pirr babetan ve hatiye formulakirin. Ji xwe weke ku Fredrich Engels jî gotiye, hemû munaqeseya felsefî û ramanî li ser vî binge hî dimeşin. Di dawiya hemû munaqesayan de pirs, li gora bersivên metodîk tîne danîn. Îca wexta ku Descartes dibêje; "Ez difikirim, loma ez heme", ew di rastiya xwe de dixwaze bibêje ku ruh heye, Xwedê heye, manewiyat heye û hêzên ku ji mirovan mezintir in hene. Ev hêz û gewdê mirovan ji hevdû cihê ne. Li gora Descartes, di jiyane de dualizm heye; yanî gewde û ruh heye. Em hemû dizanin ka gewde çi ye. Lê ruhê ku Descartes behs dike weke objeya geometrî ye. Weke tê zanîn, di geometrî de dawî tune. Bi kurtî mirov dikare bibêje ku ruh, yanî Xwedê bê dawî ye. Ji vê "rastiya" han jî tu kesî şik nedikir.

Di dema ku Descartes jiyaye, ev dîtîna û şika felsefî, ji aliyê dêr û dewletê ve pirr caran hatine mahkûmkirin. Ji bona dîtîna xwe Descartes mahcîr bûye. Divê mirov vê yekê tu carî ji bîr neke. Lê bi dîtîna min, heger ew îro bijiya, wê dîtîna xwe weha biguheran da: "Ez heme, loma ez difikirim!". Ewê îro Descartes ne li ser serê xwe, lê belê li ser ligên xwe bisekîniya û felsefe bikira.

THOMAS HOBBS

Dîroka felsefê û ramanweriyê renga reng e. Pîrr caran mirov dikare li hemberî vê keskesora ramanî bêçare bimîne. Pirsiyar roj bi roj zêde dibin û civat jî têkilhev dibin. Rastî çi ye û çewtî çi ye? Sînorê zanebûn û cehaletê li kûderê ji hev vediqetin? Mirov wê çawa karibin genim, ceh û zîwanê ji hev veqetînin?

Carna pîrskirin destpêka alametên başiyê ne. Bersiva pîrsan pîrr caran di dîroka felsefê û ramanweriyê de heye. Heye û weke şeraba salan jî tahm girtiye. Lê mixabin pîraniya caran haya mirovan ji vê yekê tûneye. Bi taybetî civat û entellektûelên Kurdan, bi sedsalan ketine nav zexeliyeke kûr û dûr. Ewê dawiya vê zexeliya salan û xewa şêrîn kengî bê? Ez nizanîm. Lê ez tiştê baş dizanîm, divê entellektûelên Kurdan bi hemû awayî li fêrbûn û zanebûnê vegerin. HETta ku entellektûelên Kurdan kultur, ilm û felsefê baş fêr nebin, ewê nikaribin xizmetên baş ji xelkê xwe re pêkêş bikin. Divê Kurd sifra welatê xwe ya zanyariyê û kulturê bi destê xwe raxînin!

Di dîroka felsefê û ramanweriyê de cih û dema filozofê mezin Thomas Hobbes zêde girîng e. Thomas Hobbes di navbera salên (1588 - 1679) da jiyaye. Di xebara xwe ya ilmî de ew di bin tesîra Galîle û Kepler de maye. Thomas Hobbes di dîtina xwe ya felsefî de ampîrist e, lê dîsa jî enteresa wî li hember ilmê matemetîkê pîrr xurt e. Di qîrnê 15 û 16'an de filozof û ilmdarê navdar ku fikirandina matemetîkî û rasyonîzma ilmî diparastin, pîrr dûrî metodên ampîrîk bûn. Matemetîk û rasyonîzma ilmî karê aqil bû û ampîrîzm jî bi tecrûbe û praktîka mirovan ve girêdayî bû. Thomas Hobbes daxwaz dikir ku rasyonîzma ilmî û felsefa ampîrîzmê bi hevdu ve girê bide. Di pîraniya xebatên xwe de Hobbes, gotina rasyona-

lîstî, matematîkî û geometrî bi felsefeyek cîvatî ve dihûnand. Di wî warî de pirtûka Hobbes ya bi nav û deng "Leviathan"e (1651).

Thomas Hobbes di zimanê klasîk de xwedî zaniyariyeke pîrr fireh bû. Di çardeh (14) saliya xwe de Hobbes dest bi wergerê kiribû û paşê jî wî Homeros werdigerand zimanê îngilîzî. Li universîta Oxfordê wî mantiqê skolastîk û felsefa Aristoteles dixwend. Di dîtînen xwe yê polîtîk de ew Monarşîst bû. Thomas Hobbes bi xurtî behsa zerar û tehlûkeyên demokrasîyê ji bona civatê dikir. Li gora dîtîna wî demokrasîyê civat pûç dikirin. Lê di eynî wextî de Hobbes filozofekî materyalîst e û di pirsên felsefî de ew helwestekî radîkal digre. Di dîroka felsefê, kultur û ilm de, mirov dikare piraniya cara li vê nakokiyê rast bê. Helwestê felsefî û edebî yê radîkal otomatîkman tu cara nabin encamê helwestên polîtîk yê radîkal. Ma felsefa Hegel jî ne weha bû? Em dikarin vî mantiqî berdewam bikin û weha bibêjin; helwestên polîtîk yê radîkal jî tu caran tenê bi serê xwe nikarin bibin encamê ku mirov felsefe û edebiyateke radîkal û baş biparêze.

Hemû felsefa Thomas Hobbes li ser pîrsgirêka desthilat û bêdesthilatbûna mirovan ava dibe. Dema ku mirov di qonaxa xwezayê de dijîn, wê gavê bêdesthilatî hakim e. Di qonaxa xwezayê de ne mîr û ne jî şah hebûn. Dewlet, ji xwe ji binî de tunebû. Mirovê ku di qonaxa xwezayê de dijiyan, ji hevdu neditirsîyan. Ji ber vê yekê hewcedarî bi dewletê tunebû. Tîrsa mirovan ji şer û nemanê bû û ev jî bû encamê ku mirov desthilatîyekê ava bikin. Li gora felsefa Hobbes ev desthilat ewê mal û canê xelkê bihimanda. Di qonaxa xwezayê de hemû kesan dikarîbûn bi hevdu re şer bikin. Kes û hêzên ku bikarîbana navcîtî bikirana tunebûn. Ji ber van encaman jî mirovan li hevdu kirin, bi hev re peyman çêkirin û bi vî awayî jî dewlet ava kirin.

Li gora vê felsefa jorîn mirovan ji ber encamên tîrsê, egoîzmê, ez

ezîtiyê û daxwaziya desthilatê li hevdu kirine. Li gora vê felsefê mirov bi giştî xweparêz û egoîst in. Hobbes dibêje ku mirov ji ber tirsê kuştinê li hevdu dikin. Encamên nakokiyên di navbera mirovan de bi giştî bingehên xwe ji psikolojiyê çewt digre; bi hevdu re qayîş kişandin, namûs û şeref parastin, bi xwe ne bahwerkirin dibin encamê ku mirov bi hevdu re şer bikin. Mirovê ku dixwaze tiştê kêzenc bike, êtişî mirovê din dike. Mirovê ku bi xwe bahwer neke, hewcedarê xweparastinê ye. Mirovê ku daye dû şeref û namûsê li dengê xwe digere, ûhw. Piraniya caran ev pratîka han dibin encamê ku mirov zorê li hemberî hevdu bi kar bînin...

Felsefa ku Hobbes li vir behs dike, di dîroka felsefê û dîroka ramanî de, di bin navê "felsefa peymanê" de tê naskirin. Îngilizêkî din yê bi navê John Locke û li aliyê din Jean Jack Rousseau jî ev felsefa peymanê diparastin. Rousseau bi navê "Contrat social" ango "peymanê sosyal" pirtûkê jî çap kiribû. Bi kurtî ev felsefa han yê yekê diparêze; bi peymanê civatî re mirovan heqê desthilatiya xwe dewrî dewletê, şah an jî xweserekî (egemen) kirine.

Mirov rasterasta nikare ji felsefa Hobbes hereket bike û navekî baş lê bike. Ma gelo Hobbes bi derd û kul e, sînîk e (Cynîker) an jî îronîk e (qerfok e)? Bahweriya xwe bi mirovan nayîne? Hobbes bi xwe ne di wê bahweriyê de ye. Ew bahwer dike ku rastiya civatî û psikolojiya mirovan weha ye. Li gora Hobbes mirov egoîst in û ev jî rastiyeke dîrokî ye.

Lê bi bahweriya min mirov tu cara nikare felsefa Hobbes ji civata Ewropayî ya ku di qirnê 15 û 16 hebû îzole bike. Di vê demê de mutlaqiyeteke pirr xurt li Ewropa heye. Hobbes dixwaze ku ji aliyê îdeolojî de vê mutlaqiyeta polîtîk meşrû bike. Dîtin û felsefa wî bersiva rewşa polîtîk û ekonomîya Ewropa dide. Civat û Felsefe ji hevdu nikarin bêne cihêkirin. Çîna serdest yê Îngilistanê teorî û îdeolojiya Hobbes bi kar tanîn. Dîtinên Hobbes li ser dewlet û desthi-

latê dikevin nava tevgirêdaneke civatî. Wexta ku Hobbes Şahîtiya Îngîlîztanê diparêze, ev yeka ne bûyereke tesadûfî ye.

Hobbes bi qederê bahwer dike û determînîst e. Ji xwe felsefa wî jî li ser vê yekê ava dibe. Lê di teoriya li ser zanebûnê de Hobbes materyalîst e. Li gora wî zanebûna mirovan ne ji ba Xwedê tê. Zanebûn ji tecrûbê tê. Ma ku ne weha ba, ewê çima mirovan peyman bi hevdu re çêkirina?

Dîtînen Hobbes yên li ser mirovan qet naşibin dîtînen Platon û Aristoteles. Dîtînen Hobbes ji xwe tu caran naşibin yê Încîl û Fileha jî. Platon û Aristoteles behsa hewcedariyên civatî dikirin, lê belê Hobbes behsa psikolojî û tirsê dike. Platon û Aristoteles di avakirina dewletê û beşkirina kar de, behsa hewcedariyên sosyal dikirin. Ji bona mînak mirov dikare bêje ku parêzgerê dewletê li ba Platon, ji bona dewletê baş bikin, dikarin xwe feda bikin. Parêzgerê dewletê nikaribûn berjewendiyên şexsî an jî qezenca şexsî biparêzin. Lê piraniya felsefa Hobbes li ser hîmê tirsê û berjewendiyên şexsî ava dibe. Li gora Hobbes tevgera şexsan binhegê xwe ji egoîzmê digire. Encama ku mirovan dixin hereketê, encama xweparaztinê û tirsê ye.

Li gora Aristoteles mirov heywanê sosyal in. Hobbes bi xwe li dijî vê yekê jî radiweste. Ji ber ku li gora Hobbes, heywan nikarin ji bona şeref û namûsê bi hevdu re qayîşê bikişînin. Heywan dîsa nikarin ferqê bixin navbera berjewendiyên giştî û yên şexsî. Heywan ji aqil jî mehrûm in. Ji ber vê yekê jî ew nikarin tiştan kategorîze bikin. Heywan, ji hunera peyvê jî bêparbûn, ew nikarinbûn heqaretê li hevalbendê xwe bikin. Di dawîya dawî de alîkarî û hevgerîna heywanan tişteki xwezayî bû, lê belê alîkarî û hevgerîna mirovan jî bi riya peymanan pêk dihat.

Ferqeke mezin di navbera dîtînen Hobbes û îdeolojiya Filehtiyê de jî heye. Li ba Filehtiya ku xwîn û koka xwe ji Hz. Îsa digre, mi-

rovantî û şîrîkantî heye, lê li ba Hobbes egoîzm û materyalîzm hakim e. Dîtina filehtiyê li ser mirovan dîtineke manewî ye, lê belê Hobbes xwedî dîtineke mekanîk e. Di filehtiyê de armancên manewî hene û tevgera mirovan jî li gora van armancan dimeşe.

Di dema ku Thomas Hobbes dijiya, ramanên hakim di civatê de dîtînen Platon û Aristoteles, an jî dîtînen filehtiyê bûn. Di jiyana polîtîk û ilmî de ev herdu xetên ramanî hegemonya xwe li ser hemû xalên civatê danîbûn. Felsefa Thomas Hobbes bi van her du xetên ramanî re dikete nakokiyê.

Baş e, mirov dikare dîtînen Hobbes çawa şîrove bike?

Li ser dîtînen Hobbes yê teorîya polîtîkayê pîrr tişt hatine nivîsandin. Civata ku Hobbes behs dike ne civata antîk an jî civata feodal e. Hebe hebe ev civat, civateke kapîtalîstî ya qels e. Danûstandînen bazarê li vê civatê baş pêş neketine. Di sedsala 15 û 16'an de li Ewropa Şahên mutlaqiyetî hakimî civatê bûn. Yekî jî van Şahên xweecibandî digot ku, "dewlet ez im!"

Dîtîna û felsefa Hobbes li ser tîrsa demokrasiyê û parastina Şahên mutlaqiyetî ava dibe. Ji pîrr alîyan de dîtînen Hobbes û Makyavellî dişîbin hevdu. Armanc, parastina desthilata polîtîk e. Makyavellî dixwaze vê yekê bi fen û fûtan bi cih bîne û Hobbes jî behsa tîrs û anarşiyê dike. Dîtînen her du ramanweran, di pîrr alîyan de bûne mertal jî bona dewlet, Şah û dîktatoriya polîtîk. Di van dîtînan de durûtiya polîtîk bûye pîvana bingehîn.

Ma di warê polîtîkayê de durûtiya polîtîk, îro jî ne problemeke pîrr girîng e?

DEMA RONAHİYÊ

Di van deh salên dawî de, hemû cure entellektûelên Kurdan ketine nava munaqeseyeke piralî. Mirovên me ji pîrr alîyan de, pîrr tiştan û pîrsan bi awayekî pîrr tevlihev bi hev re munaqesê dikin. Carna jê ji munaqesê mirovên me ne bi hev re ye, lê di ber hev re ye. Li şûna diyalogê monolog pêş ketiye. Em tenê ji xwe re dibêjin û dibilînin. Lê divê mirov ji hev re bibêje. Heger komunikasyon di navbera me de tunebe, wê çaxê mirov nikare bibêje ku danûstandin heye. Ji bona komunikasyonek baş azadiya fikrî lazim e.

Li ser rola entellektûelan û niviskaran, li ser huner û kultur, li ser edebiyat û ilm dîtinên curbecur têne pêşkêşkirin. Danûstandina entellektûelan û munaqesê li ser pîrsgirêkên ramanî, erzan bûne. Gelek tiştên girîng hatine qurmiçandin. Kalîta ramanî û ideolojî baş ketiye xwarê. Kî çi tê ber devê wî dibêje. Peyva vala zêde bûye lê fikirandin qels e. Heger di nav gotin û ramanê mirovan de, carna gotinên nû û biyanî jî hebin, wê çaxê tê gotin ku entellektûeliya te gi-haye ezmanê heftan. Lê em baş dizanin ku entellektûeliya rastî ne di van sixletan de ye. Entellektûelî divê ji hemû alî de li ser zanebûna ilmî, li ser helwestgirtina ramanî û durustiya şexsî ava bibe. Divê kesê entellektûel zanibin çi dibêjin. Zelaliya ramanî, yek ji sixletê entellektûeliyê yê helî baş e.

Di warê ramanî de îro hinek gotin bûne mode. Mirovên me bêî fikirandin û tevgirêdana dîrokî, behsa Ronesansekê û Ronahiyeke Kurdî bi hev re dikin. Ev gotin dikarin xweş bêne guhên mirovan. Lê mirovên entellektûel divê ji xwe bipîrsin; Ma gelo civat bi hevdû re dikare him Ronesansê û him jî Ronahiye bijîn? Beriya hemû tiştî

ev her du demên dîrokî, navê du tevgerên ramanî, hunerî û sosyal in. Ronensans li Îtaliyayê û Ronahî jî li Fransayê dest pê kiriyê. Ji aliyê dirokî de di navbera van her du deman de, nêzikayî sêsed sal wext derbas bûye. Ronensansê daxwaz dikir ku klasîkên Grekî û hinek otoriteyên mezin ji nû ve bîne rojevê. Li hember vê, Ronahiyê daxwaz dikir ku li pêşberî ilmê klasîk û otoriteyên entellektûelî, serhildanê organîze bike. Tevgera Ronensansê li ser hîmê zanebûna klasîk ava dibû û tevgera Ronahiyê jî, bi taybetî li ser zanebûna ilmê xwezayê bilind dibû. Dema Ronensansê bi giştî ramanên idealîstî rol dilistin, lê dema Ronahiyê dema materyalîzmê bû. Ronensans bi giştî di bin tesîra dîn de bû, Ronahiyê jî daxwaz dikir ku jiyana civatî ji bin tesîra dîn azad bike ûhw. Bi kurtî ferqeke mezin di navbera Ronensansê û dema Ronahiyê de heye. Ji ber vê yekê jî yên ku behsa Ronahiya Kurdî dikin, di rastiya xwe de haya wan ji tevgera Ronahiyê tuneye.

Ji bona civata Kurdistanê bikaribe behsa dema Ronahiyê bike, hîna gelek tenûrên nan ji me re lazim in. Dema Ronahiyê bi hemû awayî demeke nû ya ilmî, kulturî, felsefî, sosyal, polîtîk, ekonomîk, mirovî, ûhw ye. Berî hemû tiştî jî ev dem dema aqilmendiyê ye. Ma gelo di navbera kurdan de, ji aliyê politik, entellektûelî û sosyal de aqil îro çiqasî rol dilîze? Ma civateke birakuj dikare behsa Ronahiyê bike? Ma civateke ku ji sedî 95'ê wê nikaribe bi zimanê xwe binivîsîne û bixwîne, dikare behsa Ronahiyê bike? Weke tê zanîn mirovên ku di civata me de tiştan jiber dibêjin pirr in. Ev rastiya hanê tenê bi serê xwe bi Ronahiyê re dikeve nakokiyê. Tevgera Ronahiyê, weke tê zanîn bi zanebûn tiştan dibêje û diparêze. Ev zanebûn zanebûneke ilmî û praktîk e...

Baş e, dema Ronahiyê bi rastî demeke çawa bû? Mirovan ji Ronahiyê çi fahm dikirin?

Li gora Moses Mendelshson(1729 -1786) perwerdekirina miro-

van xwedî du aliyan bû; aliyekî praktîk û aliyek jî teorîk bû. Ji aliyê praktîk re Mendehlsson digot kultur û ji aliyê teorîk re digot Ronahî. Ronahî, ji zanebûneke ku timam bû, bêê kêmanî bû, pêwîst bû, di pirr waran de karîbû derbas biba û ji zanebûneke ku alîkariya mirovan dikir pêk dihat. Lê li ba filozofê mezin Emmanuel Kant, Ronahî helwestgirtinek exlaqî bû. Ronahî, li gora Kant stewardin bû, kamilbûna mirovan û bikaranîna aqil bû.

Kultur bi taybetî li ser normên praktîk ava dibû. Di warê sineet de kalîte û xweşikbûn, huner û danûstandinên sosyal, ji aliyekî de kabîliyet û hostetî û ji aliyekî de pîvanên jiyane, hemûyan bi hev re naveroka kultur pêk tanîn. Li hember vê jî Ronahî, ji referensên teorîk, ji zanebûna aqilmendî û qabiliyata bikaranîna pîvanê aqilmendiyê ava dibû. Bi kurtî Ronahî dihat mana ku mirov karibe li ser pirsgerêkên mirovatiyê û jiyane, reaksiyonên aqilmendî nîşan bide. Di warê Ronahiyê de rola ziman pirr mezin dihat ditîn. Mendehlsson digot ku zimanek digehê Ronahiyê, bi alîkariya ilm û kultur, bi alîkariya danûstandinên sosyal, bi riya gotinê û bi xwendina helbestan re. Ilm, bikaranîna kabîliyeta mirovan ya teorîk û kultur ji ya praktîk pêş dixîne. Ev her du bi hev re jî bingehê perwerdekirina mirovan pêk tanîn...

Tevgera Ronahiyê bingehê xwe ji şoreşa xwezayî ya ilmî digirt. Ya ku di sedsalê 16'an de pêş ketibû. Mana gotina Ronahiyê jî ji vê dîtîne pêk dihat: Mirov dikarin bi alîkariya kultur û perwerdekirinê ronak bibin û aqilê xwe bi kar binin. Malzeme û dîtînen dema Ronahiyê, ji felsefe û ilmê xwezayê yê modern pêk dihatin. Entellektûelên ku hevalbendê Ronahiyê bûn, hewil didan ku vî malzemî popularîze bikin û bi vî awayî jî wîna bikin malê xelkê xwe. Entellektûel divabûn him perwerdekar bin û him jî mamoste bin.

Ronahîkirina xelkê ew e hemû zanebûna mirovayî bigirtana hundirê xwe. Di hemû warê jiyane de ew ê zanebûna Ronahiyê, bi za-

nebûna kevnare re təketa tēkoşinê. Ji ber vê yekê jî entellektûelên dema Ronahiyê piraî bûn. Ji bona mînak mirov dikare xebata Voltaire nîşan bide; Ew dramatisyen bû, helbestvan bû, dîrokvana bû û filozof bû. Helbet hemû kes ne weke Voltaire bû. Lê cehdek hebû ku mirovan teşwîqî ser fêrbûnê dikir.

Mirovê ku di sedsala 16'an de li Ewrûpa dijiyan, zanebûna xwe ji du çavkaniyên girîng yê kulturî digirtin. Ev çavkanî klasîkên antik û bi taybetî jî Încil bû. Dema Antîk weke deme zêrîn ya mironvanîyê dihate pejirandin. Ji bona piraniya entellektuelên Ewrûpayî, dema Antîk demeke îdeal bû. Tevgerê nû weke Reformasyon û Ronensansê jî ev dîtinana û helwestana xurttir kirin.

Dema Ronahiyê ji aliye ziman de hinek fenomenê nû bi xwe re anîbûn. Zimanê fransî bûbû zimanê sereke. Pîrr kesan zû dev ji zimanê latinî an jî zimanê dayîka xwe berdidan û bi zimanê Fransî dinivîsandin. Yek ji van entellektûelan, dîrokzan Gibbon bû. Wexta ku Gibbon xwest dîroka Swîsra binivîsîne, ew bi fransî nivîsand. Gibbon encamê vê yekê jî wuha îzah dike." Ji ber ku ez bi fransî difikirim, çiqas ecêb be jî, zehmet e ku ez bi zimanê dayîka xwe binivîsînim." Mirov bi kîjan zimanî bifikire, ew ziman bi hêsanî dibe zimanê nivîsandinê. Her çiqas zimanê Îngilîzî û fransî, di dema Ronahiyê de du zimanên sereke bûn jî, dîsa Gibbon xebatên xwe bi Fransî nivîsand. Ji ber ku Gibbon bi fransî difikirî. Weke ku tê zanîn piraniya xebat û tekstên Ronahiyê, jî aliyê nivîskarên fransî dihatin afirandin. Lê pîrr caran xebatên girîng weke pirtûka Montesquieus ku li ser qanûnan hatiye nivîsandin, hema pêre piştî çapkirinê dihate wergerandin. Pirtûka Montesquieus di hundirê 25 salan de 10 caran wergerandin Îngilîzî. Wergerandin û belavkirina pirtûk û ramanên bûha, ji hêla tevgera Ronahiyê de weke xebateke entellektûelî û hêja dihate pejirandin.

Di qirnê 17. de zanebûn hemû xalên zanyariyê digirt nav xwe. Ji

ber vê helwestê jî tevgera Ronahiyê dest pê kirin Ansîklopediyan biweşînin. Ji bona tevgera Ronahiyê weşandina Ansîklopediyan û komkirina zaniyanîyê tiştekî taybetî û xas bû. Entellektûelên bi nav û deng Denis Diderot hemû jiyana xwe dabû ser komkirina zaniyanîyê. Diderot di Ansîklopediyan de pîrr zaniyarî afirand. Entellektûelê weke D'Alembert jî alîkariya wî dikir. Tenê Ansîklopediya ku Dennîs Diderot jê berpirsiyar bû, ji 17 cild tekst û ji 7 cild sûret pêk dihat. Belavkirina vê Ansîklopediyê bi xwe, li dijî cehaletê êrîşek mezin bû. Ew Ansîklopedî di warê polîtîka, felsefe û dîn de weke antolojîyek ramanê ronahiyê bû. Her Ansîklopedî 4. hezar dihat çapkirin û bi 280 livre fransî dihate firotin. Di vê demê de 280 Livre bûhayekî pîrr bilind bû û ev yeka jî dibû encamekî ku Ansîklopedî di nav halxweşan de jî baş belav nebe. Le dîsa jî Ansîklopediyên dema Ronahiyê 4. hezar dihat firotin.

Eşkere ye ku hemû pirtûk weke hevdû nedihatîn firotin. Pirtûka Montesquies "Li Ser Qanûna" û ya Buffon li ser dîroka xwezayê "Histoire naturelle" pirtûkên "bestseller" bûn. Ev pirtûkên Montesquies û Buffon pirtûk dihatîn firotin û di hemû pirtûkaanên baş de peyda dibûn. Di hundirê 18 mehan de pirtûka Montesquies 22 caran hate çapkirin. Ev jî tê vê manê ku ji vê pirtûkê 35 hezar hatin firotin. Di sala 1759'an de bi tenê pirtûka Voltaire "Candide" 8 caran hate çapkirin.

Li gora dîrokzan Norman Hampson, belavbûna sosyal ya ramanên Ronahiyê, berî hemû tiştî girêdayî buhayê pirtûkan bû. Pîrr kes hebûn ku nikaribûn pirtûk bikiriyana. Bi taybetî tenê burjuvazî û halxweşê civata Fransî karibûn van pirtûkan bikin. Me got ku belavbûna pirtûkan ya sosyal girêdayî buhayê pirtûkan bû. Di vê hev-girêdanê de mînakeke baş pirtûka Rousseau ye. Pirtûka Rousseau "Li Ser Emîle" di destpêka dema çapa xwe de, di navbera 15 heta 18 Livres dihate firotin. Ev buha ji bona pîrr pirtûkên wê çaxê nor-

mal bû. Lê wexta ku pirtûka Jean Jack Rousseau bi nave "Li Ser Emîle."(pirtûk di derheqa perwerdekirin û edeba zarokan de hatiye nivîsandin) hate qedexekirin, wê çaxê buhayê pirtûkê 4-5 caran bilindtir bû! Yanî pirtûk bi tenê li bazara reş dikarîbû bihatana dîtin.

Dîsa li gora dîrokzan Hampson, di vê demê de xelkê pîrr dixwend. Li gora gerokekî Alman ku serek dabû Parisê, her kesî tiştêk dixwend. Ew kesê ku gerokê Alman li wan rast hatibû, ji sedî sed tiştêk dixwendin. Pîrekan dixwend, zarokan dixwend, karkeran dixwend, ûhw. Gerokê Alman dibêje ku berdestkê di dikanan de, xulamên di paytonan de, siwarên paytonê, karmendên postexanê, keçên Aristokratên, erê, hemûya pirtûk dixwendin. Yekî weke General Hoche Voltaire dixwend û lawikekî gavan yê 17 salî jî dîsa Voltaire dixwend.

Di sala 1750'an de di warê edebiyatê de kovarên demane hatin çapkirin. Rojnamên rojane hatin weşandin. Rojname Îngilîzî "The Spectator" di destpêka weşana xwe de 20-30 hezar rojname difirotin. Di navbera salên 1753 heta 1775 li Îngilîzîtanê fîrotina rojnameyan duqat bû. Mîrov dikare pêşketin û mezînbûneke wuha di warê rojnamevaniyê de li Fransa, Rûsya û li Spanyayê jî bibîne.

Mîrov dikare dema Ronahiyê bi pir nav û bûyeran ve girê bide. Divê ji bona hemû kesan tiştêk pîrr eşkere be; pêşketina kapîtalîzmê û civata Ewrûpayî zor da ser avaniya jorî ku ideolojiya xwe li gora felsefa kapîtalîzmê biguherîne. Encamên maddî yê bingeha civatê guherandinên sosyal û kulturî bi xwe re tanîn. Di îdeoloji û felsefa kapîtalîzmê de zaniyarî diket şûna bahweriyê, demokrasî diket şûna aristokratîzmê, danûstandinên kapîtalîstî diketin şûna esaletê, ûhw. Yanî weke ku Marksîstan her gav gotiye; ekonomîya kapîtalîstî hewcedarê guherandina avaniya jorî bû. Çîna burjuvazî hewcedarê ideolojiyek nû bû. Norm û pîvanê vê ideolojiya hanê jî ji pîrr aliya de, ji aliya tevgera Ronahiye de hatibûn formûlekirin. Lê tevgera

Ronahiyê bi giştî, weke ku baş tê zanîn ne tenê ji burjuvazî re, lê belê ji hemû mirovantiyê re xizmet kir. Burjuvazî jî di kamilbûna xwe de, ji bona hemû mirovantiyê xizmeteke baş kiribû. Marks tu caran ev xizmeta burjuvazî înkâr nedikir, lê digot îro burjuvazî rola xwe tije kiriye û ji hemû aliya de bûye xweparêz û egoîst.

Tevgera Ronahiyê ji bona mirovantiyê pirr qîmetê hêja derxistine pêş. Di dema Ronahiyê de bi sedan nivîskar, ramanwer, filozof, zanyar, ekonom bi çalakî kar kirine. Tenê nivîskar û ramanwerê ku min tiştêk jê xwendiyê an jî min li ser tiştin xwendine avana ne; Locke, Leibniz, Newton, Pope, Vico, Montesquieus, Voltaire, Linnaeus, Buffon, La Matric, Hume, Rousseau, Diderot, Helvetuis, Condillac, D'Holbach, Adam Smith, Emmanuell Kant, Lessing, Condercet, Herder, Goethe. Her navek di warê xwe de otorite ye.

Tevgera Ronahiyê dikare di çend xalan de were komkirin. Yek ji vana xebata li ser ilmê xwezayê ye. Di vê hevgerêdanê de Fizîka Newton ya nû, teoriya li ser elektrîkê yê ku Galvanî û Voltas pêş xistibûn bi xwe re pirr guhertinên praktîk anîn meydanê. Ditinên Newton, Galvanî, Voltas û pirr ilmzanên din, kombinezonên nû pêk anîn û rê ji tevgera Ronahiyê re baş vedikirin. Ji ber ku ilmê xwezayê, di rastiya xwe de zanyariyek pirr bi rêk û pêk afirandibû. Li şûna daxwazên subjektîf zanebûna objektîf derdiket pêş. Ji bona mînak; teoriya Voltas li ser elektrîkê ne tenê daxwazek an jî dîtinek bû, lê belê ew zanyarî bû û rastî bû. Ji xwe civata kapitalistî jî hewcedarê zanyariyeke praktîk bû. Bi keşfkirina elektrîkê, di civatê de kaniyên enerjîyê kûr û fireh dibûn. Bi kurtî, wexta ku pêşketina ilmê xwezayê û daxwaziyên burjuvazî yê îdeolojîk bûn yek, wê çaxê dema Ronahiyê dest pê kiribû.

Di dema destpekê de Voltaire xwest ku ditinên Newton li ser Fizîkê popularîze bike. Bi zimanê ku piraniya xelkê jê fehm dikir, Voltaire pirtûka Newton weke "Principia" û "Optik" dane nasan-

din. Piştî popularîzekirina van pirtûkan, alaqa xelkê li himber dîtinên Newton û ilmê xwezayê pîrr zêde dibû. Weke tê zanîn Newton propaganda ji bona metodên ampîrik(ceribandî), azadiya polîtîk û toleransa dînî dikir.

Tevgera Ronahiyê li dijî hegemoniya dîn û desthilata dêrê disekîni. Ronahiyê bi xurtî propaganda li dijî bahweriya bi pîraboka, sihirbaziyê, tîrsê û dêhnitiyê dikir. Exlaqê ku tevgera Ronahiyê derdixist pêş, exlaqekî berbiçav(konkret) û mirovî bû. Ev exlaq, ne li ser tîrsa Xwedê lê belê li ser zanebûn di derheqa mirovan de ava dibû. Cewherê vî exlaqî jî ev bû; dilşakirina mirovan û feyda mirovantiyê.

Xala duduya ya tevgera Ronahiyê dikeve warê ilmê beşerî. Ji aliyê huqûqî û sosyolojîk de, nivîskarên weke Montesqueis, Thomas Jefferson û Jean Jack Rousseau ji bona azadiya polîtîk û demokrasiyê xebatên pîrr heja kirine. Li gora dîtinên Montesquies qanûn, ne li gora daxwaziya Xwedê lê li gora encamên materyalist divabû bihatina nivîsandin. Li gora Rousseau xweserbûn(egemenlik, suverenîte) bingehê xwe divabû ji xelkê bigirta. Ji aliyekî de jî Thomas Jefferson behsa demokratîzekirina zagona esasî (Anayasa) dikir. Hemû kesên tevgera Ronahiyê, di warê şeklê dewletê de komar diparaztin û dipesinandin. Evana ji bona heqê dengdana giştî, ji bona toleransê, ji bona daxwaziya xelkê û ji bona civateke wekhevî têkoşîn didan.

Xala sisiyan ya tevgera Ronahiyê dikeve warê ilmê ekonomî. Di warê ilmê ekonomî de teorî û praktîka merkantilîstî dihate terikandin. Li gora teoriya merkantilîzmê; welatan danûstandinên xwe yên bazirganiyê li gora hinek pîvanan dimeşandin. Pîvana bingehîn jî ev bû; Welatek hetta karîbaya pêwîst bû exports(ixracata) xwe zêde bike û imports(ithalata) xwe kêmkir. Bi awayekî din mirov dikare vê yekê wuha bibêje; mal ji welatê biyanî kêmkir û malê xwe jî zêde bifiroşe wan. Ji bona ku dewlet karibe vê sîstemê li ser lingan

bihêle, gumrik dihatin bilindkirin, kontrola tixûban dihate zêdekirin, normên pirr ecêb ji bona tevgera ekonomî dihatin peydekirin, ûhw. Di destpêka dema Ronahiyê de merkantîlizmê nema karibû bersiva rewşa ekonomiya kapîtalîstî bidaya.

Di warê ekonomî de teoriyeke din ya girîng hebû ku bi navê Fizyokratîzmê dihate binavkirin. Bi kurtî Fizyokratîzmê îddîa dikir ku hemû dewlemendî bingeha xwe ji xwezayê û axê digire.

Wek perçeyekî ji tevgera Ronahiyê, ilmê ekonomiyê jî dîtîn û teoriyên nû pêş xistin. Di bin navê ekonomiya polîtîk de Adam Smith û ekonomên din, ilm û teoriya ekonomî pêş de birin. Bi xebat û dîtîninê xwe ekonomên modern ilmê ekonomî di bêjîngê re derbas kirin. Pirtûka Adam Smith bi navê "Wealt of Nation(1776)", yanî "Refaha Netewa" bû pirtûka bingehîn ji bona vê ekola nû. Weke tê zanîn Marks bi xwe pirr dîtîninê xwe ji Adam Smith û ekola ekonomî ya Îngîlîstanê girtibûn. Li gora Adam Smith û ekola wî bingehê ekonomiya cihanê ew e bibaya bazîrganiya azad. Dîsa li gora vê ekolê bingehê dewlemendiya mirovan ne weke ku fizyokratîstan digot; yanî tenê ax û xweza bû. Bingehê dewlemendiya mirovan di rastiya xwe de keda mirovan bi xwe bû. Marks paşê piraniya dîtîninê xwe yê ekonomî li ser vê teoriya ekola Îngilîstanê ava dikir. Dewlemendiya maddî bingehê xwe ji çewsandina hêza zehmetkêş digirt...

Weke ku li jor jî baş hate xûyanîkirin, tevgera Ronahiyê dewlemend û piralî ye. Ji ekonomî bigire heta felsefe û kulturê dîtîninê cur be cur di bin navê vê tevgerê de hatine nivîsandin. Di vî warî de aqilê ronak ketiye navenda xebata ramanî û kulturî. Tevgera Ronahiyê li ser bingehên maddî yê kapîtalîstî û li gora jiyana felsefa burjuvazî hatiye formulekirin. Ji bona hemû xebatên ramanî û kulturî, aqilê rasyonel di dema Ronahiyê de bûbû weke moxilekê. Bê ku aqilê rasyonel wezîfa moxilê bibîne, felsefa Ronahiyê nikare baş bi

cih bibe û pêş bikeve. Aqilê betal (bêkar) alîkariya tevgera Ronahiyê nake.

Vêca, rastiya ramanî û felsefî li derekê ye û em jî li dereke din in. Ji ber vê yekê jî, ez ne bahwer im ku mirov bikaribe îro behsa Ronahiyeke Kurdî bike û dilê xwe pê xweş bike. Rastbûn û çewtbûna vê dîtinê bi serê xwe problemek e û dikare her gav piralî û ilmî were munaqesekirin.

Lê ji pîrr aliyê din ve gotina "Ronahiya Kurdî"?! ne gotineke realîst e.

Dîsa jî ez bi wijdanekî rehet dibêjim; Xwezî!

Lê belê weke tê zanîn; bav û kalên me ji berê de gotine;

"Bi xwezî mirov nagire baqê kezî"

DOSTANIYA TARÎ Û RONIYÊ

Hinek gotin hene ku hin mirov wana gelekî bi kar ûnin. Di danûstandinên rojane de, di bîrûbahweriya polîtîk de, di jiyana civatê de, li welat û li derveyî welat ûhw, ev gotin hergav têne bikaranîn. Ne pêwîst e ku mirov zêde li ser wan gotinan bisekine û lêbikole. Gotin û bikaranîna wan diçe, derbas dibe û dibe adet. Mirov gelek caran naveroka wan gotinan, li gora bahwerî û fentaziyên xwe dadigire. Tecrûbe û dîtînen mirovan, di ziman de bi pijandînekê kulturî û civakî, bi van gotinan ve tê girêdan. Li gora kesan û grûbên sosyal, li gund û bajarên, li civînan cihê cihê ev gotin naveroka xwe kom dikin. Bi dûvra vê naverokê bi ser hev de dihesirînin, girêdidin, diqusînin, didirûn û naverokê nû pêktînin. Ew rastiya hanê jî, gelek caran di danûstandinên mirovan de dibe problem. Yek gotin dikare bê pirr maneyan, mirov wê wextê jî dikarin hevdu baş têngîhên û di ser re derbas bibin.

Ev problemên ziman û kultur, bi taybetî li welatekî weke Kurdistanê gelek zêde ne. Kurdan heta niha baş îmkan nedîtine ku hevdu bi awayekî baş û piralî nas bikin. Dewletên kolonyalîst nahêlin ku kurd bi zimanê xwe bipeyîvin, pirtûkan çap bikin, bi riya radyo, televîzyon û rojnaman, ji aliyê kulturî û civakî de ber bi hev bînin û hevdu nas bikin. Li welatê ku medya lê pêşketiye, problemên danûstandinên mirovanî, ji aliyê kultur û civatê de ne evqas mezin in. Lê li Kurdistanê ev problem weke çiyakî mezin e. Ji ber ku zimanê me qedexe ye. Dûra em dizanin ku bi zimanê me, li ser hemû cûre bûyer nivîs nayêne nivîsandin û raberzî çênabin. Lê belê pirr gelê cihanê, li ser hemû babet û peyvan, bê hejmar nivîsaran dinivîsînin û raberzînan çêdikin. Ziman û edebiyat bi vî awayî di nava gel de

belav dibe û bi pêş dikeve. Peyva dostaniyê, di vî warî de peyveke biçûk e. Lê dîsa jî gelên azad li ser vê peyvê, bi hezaran nivîs û pirtûk çap kirine. Dîsa bi hezaran semîner û konferans pêk anîne...

Weke me li jor jî got, peyva dost û dostaniyê yek ji van peyvan e. Mirov gelek caran li ser dostaniyê dîtîne xwe dibêjin û bi vê yekê re jî îdeolojiyekê ava dikin. Mînak; "Heval Kurdo dostekî gelek baş e", "Gelê Kurd û gelê X dostê hev in", "Dostekî baş wuha nake!", "Dost û hevalên Kurdan tunene", ûhw... Mirov hergav dikare pirsên wuha kêma an jî zêde bike. Lê ji bo ku mirov bikaribe bûyerê ji hevdu derxîne, divê mirov berî hemû tiştî van pirsan bike; "Dost kî ye?", û "Dostanî çi ye?". Em nûha li ser van pirsan hinekî serê xwe biêşînin.

Di dîroka felsefê û ramanweriyê de, gelek kesan li ser dost û dostaniyê bahweriyê xwe gotine û ramanên xwe jî nivîsandine. Filozof û nivîskarê mezin Konfeciûs (B.M.500), li ser danûstandinê mirovan û dostaniyê pîrr tişt gotine. Konfeciûs di navbera mirovan de, pênc şiklên danûstandinê dibîne; 1) Danûstandin di navbera şah û xulamên wî de, yanî danûstandinên dewlet û mirovan. 2) Danûstandinên bav û law. 3) Danûstandinên jin û mêr. 4) Danûstandinên zarokên mezin û yêna biçûk. 5) Danûstandinên di navbera dostan de.

Her çar danûstanên pêşiyê li ser newekheviya mirovan ava dibin û di van danûstandinan de jî qata jêr û jor heye. Ew danûstandin li ser bingehê azad û ji dil nehatiye avakirin. Weke baş tê zanîn, dostanî divê li ser bingêhe wekheviyê û azadiyê ava bibe. Zor di dostaniyê de tune.

Nivîskar, filozof û politîkvanê Romî Marcus Tullius Cicero (B.M.106 - 143) jî li ser dostaniyê pirtûk nivîsandiye. Li gora Cicero ruhê dostaniyê ji daxwaz, bahwerî û şêwrê ava dibe. Dostanî, tenê dikare di nava mirovên baş de pêk bê. Di xerabiyê de dostanî

tuneye. Xerabî bi xwe li dijî bingeha dostaniyê radiweste. Mirovên xerab bi hev re nikarin dostaniyê ava bikin. Li gora Cicero mirovên baş xwedî bawerî ne, merd in, hakimî xwe ne, dilsoz in ûhw...

Naveroka dost û dostaniyê li ser bingehe rastî û dilsoziyê bilind dibe. Bi darê zorê, bi devê tifingan dostanî ava nabe. Pir pir dikare bi vê yekê koletî ava bibe! Li ser bêgumanîyê, li ser zikreşiyê, li ser sextekariyê, li ser derewan, li ser fort û zirtan tucara dostanî nikare ava bibe. Cîhê ku lê menfaet hebe, dostanî lê tuneye. Cicero dibêje ku; "Heger dostanî û menfaet bi hev du re hatibin girêdan, bi rabûna menfaetê dostanî jî ji navê radibe."

Di danûstandinên dostanî de, serfirazî hergav ji bona exlaqê baş e. Bêkarakterbûn dijminê dostaniyê ye. Ji bona ku dostaniyek kûr bibe û bistewe, divê mirov bi hev re bi tenûran nên bixwin û bi kûzan jî avê vexwin. Polîtîkvan û nivîskarê Romî Marcus Cato (B.M.234 - 149) dibêje ku; "dijmin carna rastiye dibêjin lê dost qet nabêjin." Pêwist e ku dostek her gav rastiye bibêje. Ew dostê ku rastiye nebêje, ne dostekî rast e. Dostekî baş ji dostê xwe re hergav nabêje; "Tu çiqasî başî! Kesî weke te tune, tu çiqasî hêja yî, mêrxasekî wekî te tune!", ûhw.

Di sarayên Osmanî de gelek helbestvan û nivîskar hebûn ku wesf û pesnê padîşahan didan. Lê mirov baş dizane ku ew danûstandin ne li ser hîmê dostaniyê ava bûbûn. Eşkere ye ku ew danûstandin li ser hîmê sextekariyê û durûtiyê dimêşyan. Di navbera dostan de divê tekiliyên wuha qet tunebin. Dost, divê rastarasta rexna li hev bigirin û daxwaz bikin ku hevdu bi pêş de bibin. Dost, divê ji başî û pêşveçûna hevdu re, rîya vekin...

Gelek danûstandinên mirovan hene ku nêzîkî dostaniyê ne; Lê ev ne danûstandinên dostaniyê ne. Pir cara mirov dibêjin; "filan dost e", lê di rastiya xwe de; mirov dixwaze bêje ku, "filan kes mirovekî baş e, an jî nasekî baş e, an jî têkoşerekî baş e", ûhw.

Professorê Îtalî Francesko Alberonî jî li ser dostaniyê, bi navê dostanî, pirtûkek nivîsandiyê. Di vê pirtûka xwe de Alberonî, li ser naveroka dostaniyê, bi zimanekî pirr hêsan û piralî sekiniyê. Ew dibêje ku; "Mirov gelek caran ji yekî/yeke nas re dibêje dost, lê yekî nas ne dost e, mirov baş dizane ku yekî nas çî difikire û çî dixwaze û çî problemên wî hene. Mirov dizane ku di navbera mirovan de, aliyên şirkatiyê hene, mirov dikare alîkarî ji hev du bixwaze. Danûstandinên mirovan gelek baş in, lê belê mirov baweriyêke kûr û dirêj bi hev du nayîne. Mirov tiştên ku dizane, hemûya vekirî baş ji hev re nabêje. Divê mirov nas û dostan ji hev du baş cihê bike.

Alberonî dibêje ku; "Dostanî û hevkarî jî ne cynî tişt in". Di hevkarîyê de, mirov dostên hev yên şer in û li dijî dijminan mirov hêzên xwe dike yek. Li aliyekî dost û li aliyekî jî dijmin hene. Çek û kincên mirovan, di vî babetê danûstandinê de weke hev in (Leşker, Polîs, Pêşmerge), ûhw. Mirovên olperest, ji hev re dibêjin "bira" û mirovên çep û sosyalîst jî ji hev re dibêjin "hevê". Di van danûstandinên ku me li jor behs kir, danûstandinên mirovan bi werîsên qalind bi hevdu ve giredayî ne. Ev danûstandin kolektîf in û ne şexsî ne.

Di karûbarên rojane de, têkiliyên piralî hene. Ew têkilî li ser rola mirovan ava dibin. Weke şirkatiya bazirganiyê, têkiliyên cîranan û danûstandinên li ser menfaetê... Dema ku menfaet xelas dibe, têkiliyên dostanî jî wê çaxê ji navê radibin. Gelek mirov jî hene ku, sempatiya wan ji hev re heye, heyranê hevdu ne û ji danûstandina hevdu zewqê distînin. Ev danûstandin jî babetên têkiliyên baş in û mirovî ne, lê belê ne têkiliyên dostanî ne.

Dostanî hergav li ser diyalogan pêk tê. Mirovên dost hevdu timam dikin. Tiştan weke hev an jî pirr nêzîkî hevdu dibînin û li dijî dijmin bi hevdu re şer dikin. Ev kes, mirovên hevalên hev yê çek û nêçîrê ne... Alberonî dibêje ku; "Ez ji dostekî hêvî dikim ku min

çewt fam neke. Kesên din dikarin min çewt fam bikin, lê belê dostê min nikare min çewt fam bike. Heger dostekî min, min çewt rêbig-hê, wê çaxê dostanî diqede.

Dostanî di rojên dijwar de, divê gelekî xurt be. Dost ew e ku her gav alîkariya min bike ku ez pêşda biçim. Armancên min, ji bona min zelal dike. Heger pêwîst be, bi min re hinek rê jî dimeşe. Ew deriyê ku ez dixwazim vekim, dostê min ji min re vedike û ji danûstandina dostekî, ez hergav rastiye fêr dibim. Dostê mirovan ne mamostê mirovan e, lê belê mirov mamostên hev in. Alberonî dibêje ku; "Dostanî weke paqijiyê ye, bi hinek qirrêj dikare xerab bibe û naveroka xwe jî winda bike. Dostanî, li ser duristiyê û paqijiyê zelal dibe û şax û rehê xwe berdide. Mirov gelek caran dibêjin ku; `De ka ji min re bêje ku ka dostên te kî ne, ez e wê çaxê ji te re bêjim ka tu kî yî`.

Kesên derewîn hevalên derewînan in, kesên sadîst hevalên sadîstan in, kesên diz hevalên dizan in, kurdperwer hevalên sosyalîstan in... Mirov, heval û dostên xwe, bi xwe hildibijêre. Di vê têkiliyê de azadî û serbestî heye, bingehê vê têkiliyê jî li ser hîmê wekhevîyê bilind dibe.

Komikên ilmî û teknîkî bi hev re xebat dikin û ilm û teknîk, bi vî awayî pêşve dibin. Di xebata xwe ya esasî de pîrr nivîskar, ilmzan, hunermend dost û hevalên hev in. Her çiqasî nakokî jî hebe, di hundirê welatekî de pîrr caran nivîskar û ilmzan dost û hevalên hev in. Di dema Antîk de li Greklandê, pîrr filîzof û nivîskar dostên hev bûn. Piştgirtî û alîkariya hev dikirin. Li Fransayê, di dema Ronahiye de, dîsa gelek nivîskar û filozof dostên hev bûn. Mirov dikare ji bona mînak navê Voltaire, Rousseau, Grinin, Diderot ûhw...bide. Li Germanîstanê, di dema Romatik de, di warê felsefê û nivîskariyê de, kesên weke Goethe û Schiller bi hevdu re dostanî dikirin...

Gelek dostanî hene ku, tesîr li dîroka cîhanê kirine. Van dostani-

yan di ilm de şoreş çêkirîne. Vana di polîtika û dirokê de demên modern destpêkirine. Kesên weke Marks û Engels û weke sosyolojên Germanî Max Horkheimer û Theodor Adorna, di xebatên ilmî de pîrr xebatên hêja kirine. Van kesan di dîroka ilm de, êkolên nû afirandine...

Marks û Engels cara yekemîn hevdu di sala 1844'an de nas kirin. Marks wê demê 26 û Engels jî 24 salî bû. Di demeke gelek kurt de, wana hevdu li Koline (Germanîstan) û li Paris (Fransa) dîtînin û dest bi xebata xwe ya kolektîfî kirin. Di wê dema kurt de, dest bi xebata li ser îdeolojiya Germanî û nivîsandina Manîfestoya Komunîst kirin. Nêzîka 19 salan Engels alîkariya malbata Marks kir, bê ku li menfactên şexsî bifikire. Piştî mirina Marks (1883), Engels xebata wî berdewam kir. Ji xebatên muşterek pirtûk çap kirin, benda 3 ya Kapîtalê piştî mirina Marks timam kir. Xebatên Marks û Engels hergav hevdu timam dikirin û dostaniya wan her dem xurttir dibû. Vê dostaniyê rehên xwe davêtin. Di navbera van herdu dostan de, hesûdî û qayîş kişandin tune bû. Wana bi vê dostaniyê, dîroka cîhanê guherandin...

Weke gelek tiştên din dostanî jî, li gora rewşa dîrokî, ekonomî û kulturî dikare şiklên xwe biguhêrine. Dostanî di civatên paşmayî de, di civatên kapîtalîst û sosyalîst de, nikare weke hev be. Babetên dostaniyê li gora babetên civatê pêş dikeve û dimeşe. Têkiliyên mirovan yê civakî, li gora netewan jî dikarin bêne guhertin. Dostaniya du kesên swêdî û du kesên kurd, di gelek tiştan de jî hevdu cihê ye. Lê di bingehê xwe de, ev dostanî wekhev in jî... Dost dost e, çî li Çînê, çî li Swêdê û çî li Maçînê. Dijmin jî her dijmin e, çî li derve û çî jî li hundir!

(1985)

JEAN JACK ROUSSEAU Û LIHEVHATINA MIROVAN

Di qirnê 17'an de gelek dîtinên cur be cur dihatin munaqeşekirin. Filozofan dîtinên xwe bi sîstem dikirin. Hînek dîtinên sîstemkirî winda dibûn û li cihê wan sîstemên nû pêk dihatin. Di wê wextê de bi piranî li ser felsefa ronahiyê dihatê sekinandin. Li dij dîtinên ronahiyê, an jî li gel dîtinên ronahiyê komik çêdibûn. Ronakbîran û ilmzanan di van munaqeşeyan de cihê xwe digirtin. Munaqeşe li ser ramanên pêşketinê, naverok û netîca civateke ronak de kom dibûn. Filozofên ronahiyê, fikrê pêşketina civatê diparastin. Civat û dîrok her pêş de diçû. Mantiqê fikrên pêşketinê, ev yeka vekirî nîşanî mirova didan.

Yek ji filozofên vê wextê, ku ew bawerî qebûl nedikir, J. J. Rousseau bû. Rousseau pişra xwe dabû hemû fikir û baweriyên pêşketinê û civateke medenî. Bi bawerîya Rousseau medeniyet û pêşketinê gelek zirar dabû mirovaniyê. Weke pîrr kesan digot; medeniyet û pêşketin mirovan azad û dilxweş nekiribû. Her tişt bi çewtî pêş de çûbû. Mişkuleyên mirovan zêdetir bibûn. Mirovan bi hevdû re şer kiribûn. Li ber vê yekê ji Rousseau; mirovên primitiv (cahil) diparast. Li gora Rousseau şivan û gavan bê derd û xem bûn. Serazad û bidilxweşî jiyana xwe derbas dikirin. Lê, mirovên medenî û pêşketî ne seraza û dilşad bûn. Her weke ku di zîndanê de dijyan.

Di atmosferekî wuha da, ku hemû hêjayî û qîmet ser û bino bibûn, Rousseau dîtinên xwe li ser civatê, heq û huqûqa mirovan bi sîstem dikir. Ji bona Rousseau "vegerin tebiete" bûbû paralyeke bingehîn. Jiyana mirovan pêwîst bû ku li gor tebiêtê pêş de biçûya. Mirov bi xwe jî tebiete çêbibûn û divabû paşde vegeriyana koka xwe jî. Tebiêt û mirov ewê bi hev re pêşda biçûna û bibana yek û bi vî awayî jî, dijyeyiya di navbera civat û tebiêtê de ewê rabibûya. Lê

belê pêşketin çewt bûbû, civat û tebîet li dijî hevdu diherikîn. Çewtî di vir de bû.

Li gora filozofên ekola heqê tebîetî, mirovan di civatê de bawerîya xwe bi serokan anî bûn û desthilatiya polîtîk teslimî wan kiribûn. Mirov dikare bêje ku li gora vê baweriyê, gel, heq û desthilatiya polîtîk dabûn serokê xwe. Gel, pêwîst bû ku bide dû serokê xwe, bi a wî bike û ji riya wî venegere.

Rousseau li dijî van dîtin û bahwerîyan rawestîya û rexne girt. Rousseau digot ku ev prosesa bê lihevhatinek civatê (kontrakta sosyal) ne bûye. Ev lihevhatina sosyal bi hinek şert û daxwazan hatiye meydanê. Serok û gel, li hev hatine. Daxwazî û wezîfeyê herdu aliyên jî li himber hev hene. Gel pêwîst nabe bê heq bibe; Serok nabe ku her tiştî li gora daxwaziya xwe bike. Li gora kontrakta sosyal serok; ewê li gora gel biçûya û ne ku gel li gora serok biçê. Bingeha lihevhatinê ew bû. Gel dikaribû serokê xwe biguherîne û mirovê nû li dewsa wî deyne. Lê serokan nikaribû gelê xwe biguherînin. Mirov dikare bibêje ku, general bê leşker nabe, lê belê leşker bê general dibe. Di merhela dawî de herdu pêwîst e bi hev re hebin. Herdu li cem hev in, ji bona armanceke polîtîk û civatî. Rastî ev e û divê wuha were fahmkirin.

Grotius digot; desthilatiya polîtîk tenê ji bo serbazan (karbides-tan) e. Li gora Grotius Mirovantî ya sed (100) mêr an jî egîtên hilbijarte bû. Li miqabil vê dîtinê Rousseau digot ku; mirov tu caran nikare bersiva pirsyarên jêrîn bide; ma gelo mirovantî ya çend egîtên hilbijarte ye, an jî çend egîtên hilbijarte yê mirovantiyê ne? Filozofê navdar Thomas Hobbes jî ev pirsyar ji xwe dipirsîn. Li gora Hobbes; di tebîetê de her kesî li dijî hevdu şer dikirin. Bi lihevhatina mirovan re, di dîrokê de merheleyeke nû dest pê kiribû. Mirovantiyê qedera xwe teslimî serokê xwe kiribû. Ji ber vî encamî divê gel tu caran li dijî serokê xwe serî hilnede. Serhildan ne heq e. Ji ber ku bi rakirina rewşa tebîetî, serhildan jî hatibû rakirin û merheleyek

civatî ya nû dest pêkiribû.

Rousseau bi mêrxasî li dijî vê dîtîna û polîtîka çewt radiwestiya. Li gor heq û huqûqê mirovan, qet tu kes nikaribû heqê mirovan ku di peymanan de nivîsandiye, ji navê rakin. Heqê tu mirovî tune ye ku mirovekî din bike kolê xwe. Heq û koletî tu cara li hev nakin. Eşkere ye ku ev herdu tişt li dijî hev in. Ev dîtîna exlakî bingehê xwe ji teoriya li ser mirovantiyê ku dibêje; " Her mirov ji dayîka xwe azad hatiye cîhanê" digre. Di civata kevnare(prîmîtîf) de mirov ji dayîka xwe azad hatine cîhanê, lê belê bi pêşketina medeniyetê (sivîlîzasyonê) û civatê ra, azadiya mirovan ji destê wan hatiye girtin. Bi lihevhatina mirovan, azadiya mirovan jî, ji meydanê rabû û teslîmî serokan bû.

Şeklê (formê) lihevhatina yekemîn di civata prîmîtîf de, li gora Rousseau malbat e. Malbat bes bi lihevhatinê dikare hebûn û jiyana xwe bidomîne. Hemû endamên malbatê xwedî azadî ne. Di teoriya xwe ya li ser sivîlîzasyonê de, Rousseau ji xwe re malbat weke bingehê xebatê digirt. Malbat lihevhatineke tebiî bû. Di malbatekê de kole tunebûn. Tu mirov kolê nehatibû cîhanê, lê belê mirov bi destê hinekan hatibûn kolekirin. Ji ber vê yekê jî divê mirovantiyê li dijî koletiyê serî hilda. Mirovên ku azadiya xwe neparastana, di rastiya xwe de nikaribû wezîfeyên xwe yên mirovanti jî biparastana. Rakirina azadiyê ji meydanê, rakirina mirovantiyê ye jî. Rousseau digot ku; Lihevhatineke ku li ser bingehê azadiyê ji aliyekî re û koletî jî ji aliyê din re hatibê avakirin, di rastiya xwe de avaniyeke vala ye. Ewana lihevnehatin e. Di bingehê lihevhatinê de neheqî heye. Ji ber vê rastiye jî, mirov nikare bêje ku ew li hev hatine.

Gelek mirovan û bi wan re jî Grotius digot ku; koletî ji netîca şerîkirinê derketiye meydanê. Lê belê Rousseau digot ku, ev dîtîna hanê çewtiyeke dîrokî ye. Ji bona şaşiya vê dîtîna mirov dikare tenê li dewletekê meyze bike. Dijminayeti ne di nav şexsan de ye, lê belê di nav dewletan de ye. Şerê navbera dewleta ji bo hebûn, desthilatî,

mal û dewlemendiya cîhanê ye. Weke mînak mirov dikare bibêje ku ewê dewlet ji navê rabe, lê belê heq û huqûqê mirovan kes nikare ji meydana rake. Mirov û mirovanî li ser vê yekê jî li hev hatine. Bê daxwazî û niyet ev lihevhatin nameşe. Daxwaziya mirovan bi giştî, di teoriya Rousseau ya ku li ser civatê hatiye formûlekirin, cihekî navendî digre. Daxwazî bingeh e. Ji vê felsefê re volontarizm tê gotin. Divê mirov lihevhatinê ji aliyê exlaqî de têbigihê. Serok çiqas têgihîştî, zana û mezin be jî, tenê li gora daxwaziyên xwe nikare tevger bike. Di vir de peyman û daxwaziyên giştî hene, çûn û xelk hene, bingeha tevgerkirinê divê li gora daxwaziya kategoriyên sosyal bi rê ve biçê. Heger tevger ne li gora vê daxwaziyê be, ewê diktatoriya şexsan pêk bê.

Li gora dema xwe, dîtinek piir orjînal li cem Rousseau heye; ev dîtîna dîtîna wekhevîyê ye. Li gora vê felsefê heqê tu civatan tune ye ku, barê civatê bide ser milê endamê xwe. Ji bo dayîna biryara di civatê de, metode tiştên polîtîk û sosyal hene, organê biryardanê hene. Biryara ku van organ û metoda nede xebitandin, ne biryarek meşrû ye. Ev organên biryarê bi daxwaziya xelkê hatine hilbijartin. Organên ku em li vir behsa wan dikin dikarin parlamento bin, dikare şahek be, dikare komên biryardanê bin ûhw. Tiştê girîng di rastiya xwe de ne ew e. Girîngiya meselê di karkirina organan de ye. Organên ku li gora daxwaziya giştî û başiya xelkê bixebitin, ew organên meşrû ne.

Daxwaziya giştî li cem Rousseau, gelek hatiye munaqesekirin. Naveroka daxwaziya giştî piir caran ne vekirî ye. gelek maneyên xwe hene, lê belê mirov dikare bibêje ku daxwaziya giştî; babetê dangdanê û netîca wê ye. Di vê dengdanê de divê hemû endamê civatê beşdarî dangdanê bibin. Hemû kes divê weke şexsekî xebat bikin. Kes tu cara divê nûneriya tu fraksiyona, grupa û komika, ûhw, neke. Mirov tenê dikarin nûnerê xwe bin. Temsilkarî di felsefa daxwaziya giştî de tune ye. Daxwaziya giştî; ne daxwaziya hemû kesan

e, lê belê başî û berjewendiyên hemû kesan digre ber çavên xwe. Daxwaziya giştî; bi daxwaziya şexsî û berjewendiya kesan re li hev nake. Ev herdu babetên daxwazî û berjewendiyê li dijî hev in û cihê ku yek ji van dest pê dike, ya din dawîya wê tê û xelas dibe.

Li ser problemên civatê, beriya dengdana giştî, divê endamê civatê baş bêne agahdar kirin. Divê hemû dîtin zelal bibin, hemû xet xuyanî bibin û hemû rê ji ronî bibin. Beriya ku biryar bêne dayîn, pêwîst e hemû kes xwe îzole bikin û tenê bi serê xwe bibin xwedî biryar. Di çareserkirina problemên civatê de, divê kes bi xwe, xwedî biryar û dîtin bin. Divê kes tesîrê li hev nekin. Mirov divê li dengê wijdanê xwe guhdarî bike û bi pey kesî de jî neçe. Cihê pêxemberan li vir nîne. Ji ber ku hemû şexs ne weke hev in, ji ber encamê vê newekhwiyê, daxwaziya giştî bi awayekî rastî derdikeve meydanê.

Paşê ku biryar hate dayin, divê hemû mirov hurmêt ji daxwaziya giştî re bikin. Metod wuha ye. Ji ber ku ji aliyekî de, piraniyê biryara xwe daye û ji aliyekî de jî, dîtinên şexsî yên muxalif xuyaye ku çewt in. Mirov dikare bibêje ku daxwaziya giştî, ji aliyekî de dîktatoriya piraniyê ye. Hez di destê piraniyê de ye. Ev netîce jî bo Rousseau bûbû problemeke pîrr mezin. Ji ber ku, ji aliyekî de Rousseau daxwaziya şexsan û azadiya mirovan diparêze û ji aliyê din ve jî dibêje; şexs pêwîst e bi dû piraniyê de biçe. Di paşiya biryardanê de, azadiya mirovan û daxwaziya şexsî di rastiya xwe de rolekî mezin naleyize. Xeta rastî jî bo hemû kesî ye. Gel divê li ser vê riyê bimeşe. Mirov dikare bibêje ku daxwaziya giştî tu cara xelatiyan nake.

Dijayetî di navbera kolektivite û şexsan de; dikare di dengdanê de, dikare di dewlemendiyê de û dikare di daxwaziya giştî de derkeve meydanê. Di hemû dijayetiyên de divê şexs bi ya kolektivite bikin. Li gora Rousseau, di merhela dawiyê de mirov dikare zorê jî bi kar bîne. Lê ew zor bi xwe re, aşkere ye ku zordariyê pê knayîne. Di rastiya xwe de ev zor ne zor e jî. Lê mirov dikare vekirî bibîne ku cih û azadiya şexsan tene di civatê û kolektivîte de, dikare realîze bi-

be û bibe xwedî qîmet. Ji ber vê yekê jî, şexs divê cihê xwe baş nas bikin û di meselên giran de jî, bê şik bidin ser riya piraniye...

Piştî hinek fikirandinan mirov dikare bi hêsanî bibêje ku, gotina zor û azadiyê nikare ji hevdu bêne qetandin. Hemû gotinên li ser azadiyê, bi zanistî an jî ne bi zanistî dîtînin li ser zorê jî, bi xwe re derdixine rojeva felsefî. Pîrr cara ev danûstandina diyalektîkî tê jibîrakin. Rousseau her gav di bîra mirovan de tîne ku problemên civatî, felsefî, sosyal ûhw nikarin ji hevdu bêne îzolekirin. Di merhela dawî de problem her gav bi hevdu ve girêdayî ne. Ev problem di politîka yê de dikare pirtir ronîkirî xuya bike.

Rousseau dikare alîkariya mirovan bike ku em problemên civatê bikaribin baştir tê bigihên. Lê belê mirov dikare bi hêsanî bibêje ku dîtînin Rousseau pîrr caran ne zelal in. Avahiya dîtînin Rousseau tevlihev e. Di maneya ku Rousseau dibêje; îro li cîhanê ne wekhevîyeke durust û ne jî demokrasiyeke rastî heta niha pêk nehatiye. Li cîhanê îro hinek civat ji hinek civatan dikarin baştir û demokratir in, lê belê problemên wekhevî û demokrasiyê hîna jî çareser nebûye...

Civata Rousseau ya îdeal dikare xweş û sempatîk xuya bike, ew dikare bala pîrr mirovan jî bikişîne ser xwe. Mirov dikare li ser civatê wuha utopîk her gav munaqêşe jî bike. Ev munaqêşe bêguman her gav bi fêde ne. Lê divê mirov baş zanibe ku pêkanîna utopyayê gelek caran hêsan e. Di praktîkê de realîzekirina utopya qet ne hesanî ye. Weke em hemû baş dizanin civat pîralî ye, gelek şax û perên wê hene. Civat ne weke ku mirov wê daxwaz dike ye. Civat beriya me heye û pêk hatiye. Civat weke xwe ye. Lê di vê tevgirêdanê de tiştek jî pîrr êşkere ye; civat dikare bê guherandin, bê xweştirkirin, bê demokratîzetîrkirin û ronaktîrkirin. Di civateke wuha de mirov dikarin hevdu baştir fahm bikin û jiyaneke dilxweş bi hevdu re ava bikin.

(1984)

TOLERANS, BAWERÎ Û RONAHÎ

Li Ewrûpayê, di sedsala 17' an de, dêr û dewlet li himber ramanê demokrasi û ronahiyê radiwestiyan. Bêyî şik burjuwaziyên Ewrûpa, wê wextê tekoşîn li dijî feodalîzm û kevnepereştiyê jî didan. Ev dem bi navê felsefa demokrasiyê tê naskirin. Ol û dewlet divabû ji hevdu cûda biba, ilm û zeka hakimê jiyane biba. Heta wê wextê, di warê rewşenbîriyê de, di felsefê û ilm de, metod û gotûbêjên skolastik cihê girîng û giran digirtin. Lê bi felsefa ronahiyê re zimanê ilmî, bû zimanê matematîkê û ilm bû beşekî ji birêvebirina civatê. Perwerde û exlaqekî nû pêk hat. Fikrên rasyonel û xebata praktik, weke çêkirina ansîklopediyan, komkirina zanistiyê, her gav pêşda çû. Fikrê demokrasî, wekhevî, biratî, azadî û toleransî belav bû û hate serûber kirin.

Xweza, welat û mirovên me di vê demê de, ji mercên rêzanî, aborî û civakî, ji wê pêşketin û pêşveçûna hanê bêpar man. Weke di her babetê de, di vê babetê de jî, di civata me de munaqeşe nehatin kirin. Civata me jî di vê yekê de ne gelekî dilxwaz bû. Dewlet û hêzên kolonyalîst, mecal nedan ku li Kurdistanê xebateke wuha pêk bê. Ji ber vê yekê jî, heta îro jî li ser gelek dijayetî û nelihêvhatiyên biçûk, bûyerên gelek mezin çêbûn. Hêzên welatparêz û netewî li ser pirsên rojane û pîrr biçûk, hevdu gelek êşandin û hîn jî diêşinin. Hinek bûyeran, birînen mezin û giran di civata kurdan de vekirin. Ji bona dermankirin û xweşkirina wan birînan, bi salan wext ji me re pêwîst e. Weke ku hemû kes dizanin, sedema vê yekê pîrr vekirî ye: Îdeoloji û politîka cihê cihê bûye encame dijminatîyê. Kes û hêzên ku ne weke hevdu difikirin, ji hev re qet tolerans û demokrasiyê nîşan nadin.

Filozofê fransî Francios Marie Arauet De Voltaire (1694- 1778) heta roja îro jî, ji bo ramanên toleransê bûye weke semboleke navnetewî. Voltaire di dema xwe de, li dijî dewlet û dêrê şerekî dijwar da. Voltaire ji bo azadiya weşan, azadiya rêxistinî, azadiya bawerî û ya ramanê, xebateke gelek hêja kir. Voltaire li dijî fanatîzmê û dîktatoriyê, şerê demokrasî û toleransê li dar xist. Li gora vî filozofê mezin, divabû ilm û rasyonelîzm, kultur û sivilîyetî ji bona fikrê toleransê xebat bikirana. Şer û barbarî, durûtî û derew di bingehê xwe de, hevalên bêyî toleransiyê ne. Mirovê bêyî tolerans, daxwaz dike ku herdem, hemû kes weke wî bifikire. An jî mafê wî yê jiyane nîne. Mirovê bêyî tolerans dibêje; "Weke min bifikire, ya na ezê te bikujim".

Mirov dikare li dîrokê meyzeke; di dema me de û dema bihurî de, gelo mirov û polîtîkvanên bêyî tolerans kî ne? Helbet mirov dikare gelek bihejmêre, lê ji bona kurdan hovîtî û terorîzma serdestên moxolan, ereban û farisan tu caran nayê jîbirakarî. Padişahên Osmaniyan, faşîstên har weke Hîtler û Mussolînî, Atatürk û Kenan Evren jî ne hevalbendên, fikrên cihê cihê bûn. Ramanê toleransê, ne li cîhanê û ne jî li ru civatan nebûne sedemê şer û mêrkujiyê. Hergav mirovê bêyî tolerans, dest bi derxistina şer û pevçûnê kirine. Ewana hergav xwîn rijandine. Cîhana me ya delal kirine gola xwînê...

Gelek caran dikare bahweriya du kesên hevrê an jî du kesên welatparêz, ne weke hev be. Lê mirov li dîrok û civatê baş meyzeke, bi hêsanî mirov dikare pîrr mînakên ku ne mantiqî ne bibîne. Kesên hevrê û welatparêz çima hev du dikujin? Bi dîtina min, di vî warî de bêyî tolerans encama helî girîng e. Fanatîzm evqasî xerab e ku du bira dikarin mezêlê hevdu bikolin, bav û law hevdu bikujin ûhw. Ji ber ku mirov baş dizane ku, mirovên fanatîk dixwaze hemû kes weke wî/wê bifikire. Kesê fanatîk di bingehê xwe de egoîst e. Bêyî to-

leransî, hergav hevaltiya bi bêyî bextî, durutî ye, derew û sextekarî ye, koletî ye.

Mirovê ku li dijî ramanên toleransê ne, mirovên derewîn in. Wezîrê Hîtlerê faşîst Goebel digot ku; "Dereweke ku têra xwe were tekrarkirin, dibe rastî." Mirov dikare ji vê hevoka wî van netîcêyan derxîne; Ferqa rastî û derewan tune! Rast dikare bibe derew û derew jî dikare bibe rast! Spî dikare bibe reş. Elî dikare bibe Welî. Sextekarî û xwefiroşî dikare bibe welatparêzî... Nîhîlîzm û bêyî toleransî, herdu hevalên hev in û hevdu xurt dikin.

Voltaire, bahweriya xwe bi metodê qanîkirin, yanî bi îknakirinê danî. Mirovan nikarîbû bi darê zorê, dîtina xwe bi kesê din bide qebûlkirin. Bawerî, ancax dikarîbû bi riya qanîkirinê pêk bihata. Voltaire dibêje ku, "Tiştên ku tu dibêjî ez qet naecibînim, lê belê heta mirinê jî, ezê mafê xweparaztinê bidim te." Voltaire di praktîk û teoriya xwe de, gelek rast û durist bû. Tiştên ku wî digotin û tiştên wî dikirin, hevdu digirtin û hev du timam dikirin. Di wê demê de, xebat û dîtîna Voltaire, ji bona ilm û kulturê bûne mînak û rênas. Helbet her demekê norm û pîvanên xwe yê bi taybetî hene. Ji bona Dema Ronahiye û Voltaire jî, divê mirov bi wî çavî nêzîkî bûyeran bibe.

Her dîtîna bi xwe re hinek pîvanan peyda dike. Ev pîvan hinek bîr û bahweriyên rojane dike. Tolerans jî dikare li gora rewşa civatî û polîtîk were guhertin. Tolerans ne sistî ye û ne jî lîberalizmeke bi zorê ye. Ji ber vê yekê jî mirov dikare pirs bike; "Tolerans di civata kurdan de ji bona kê ye?" Em dizanin ku hinek bîr û bawerî hene ku, zerarê didin bahweriya toleransê, mirovahiyê, demokrasîyê, welatpareziyê û sosyalîzmê. Di civata kurdan de divê tolerans ji bona kes û hêzên welatparêz, demokrat, çep û îberal hebe. Ew kes û hêzên ku li dijî polîtîka dewletê û kolonyalîzmê tekoşîn didin, divê karibin metodê toleransê di nav xwe de pêş bixînin. Eniya anti - ko-

lonyalîst divê di nav xwe de, bi babetekî azad ramanên xwe bibêjin, binivîsînîn û bifikirin. Munaqêşe di nava van hêz û kesan de divê serbest be. Heger armanca mirovên kurd, doza gelê Kurdistanê be, heger xebat ji bona azadî, demokrasî û serbixwebûna welat be, wê çaxê divê em toleranseke pirr fireh di nav xwe de bidine xebitandin. Bê guman divê munaqêşe bêne kirin ku, çewtî û rastî ji nav hev derkevin, doz baş bê vekirin û raman ji zelal bibin. Reş û spî ji hevdu bêne cûdakirin, da ku riya tekoşînê ronî bibe.

Sosyologên germanî Max Horkheimer û Theodor. W. Adorna, di pirtûka xwe ya li ser ronahiyê de dibêjin ku, armanca xebata ronahîkirinê azadkirina civatê ye. Li gora van herdu nivîskaran gotina ronahiyê û ya rastiyê, pirr nêzîkî hev in. Armanca; pêkanîna mirovên azad, xweser û ronak e. Divê beriya hemû tiştî, mirov bibe xwediyê xwe û bibe mirov. Ev herdu sosyologên germanî wuha dibêjin; "Programa felsefa ronahîkirinê, paqijkirin û zelalkirina cîhanê bû. Wan dixwestin ku, mîtolojî ji hev belav bibe û li şûna xapandinê zanyarî pêşda biçê".

Zanistî û nezanî, bihuşt û cehenem e, havîn û zivistan, jiyana û mirin her gav bi hevdu ve girêdayî ne. Hergav di navbera wan de tekoşîn û tevger heye. Ji ber vê yekê jî, pêwîst e ku mirov bi awayekî azad karibe bi hevdu re, bîr û bahweriyên hevdu munaqêşe bike. Hinek kes hene ku gelek caran dixwazin rê li munaqêşên polîtîk û îdeolojîk bigrin. Di destê van kesan de, pirr caran tu sedemên girîng ji tunene. Bersiv her dem amade ye; "Serên kesan tevlihev dibê!" Di binhega xwe de, propaganda dewlet û partiyên kolonyalîst, serê tevgera çep û kesên welatparêz tevlihev kirine. Tevgera kurd divê ji azadiya fikrî netirse. Divê mirovên durist karibin, bi hêsanî ev herdu babetên munaqêşe û tevliheviyan ji hevdu cûda bikin. Munaqêşe û dîtînen cûr be cûr, di civateke weke Kurdistanê de gelek normal e. Divê welatparêz, lîberal û sosyalîstên kurdan, hinek me-

tod û pîvanên munaqêşê û danûstandinên ramanî û îdeolojî ji hevdu baş bêne vekirin û zelal kirin. Di vê yekê de fêda gelê Kurdîstanê heye.

Dewlet û hêzên kolonyalîst, di bingeh û koka xwe de, li dijî demokrasî û azadiyê ne. Îro li Kurdîstanê jî, bi hemû awayî ev yeka wuha ye. Dema munaqêşa demokrasî û azadiyê bibe, ew ê bingehê kolonyalîzmê hilweşe. Ji ber vê yekê jî hêzên kolonyalîst hebûna netewa kurd înkâr dikin. Mirovekî xwedî mantiq û rewşenbîr nika-re hebûna netewa kurd înkâr bike. Zimanê kurdî qedexe bike, mirovan ji bo dîtî û xebata wan ya polîtîk bigre û bavêje zîndan. Dewletên kolonyalîst ji îdeolojiya welatparêziyê ditirse û nikarin netewa kurd, di vî warî de qanî bikin. Welatparêzekî kurd di çavê dewletên kolonyalîst de nijadperest e, parvekarê û xulamê emperyalîzmê ye! Lê di vî warî de gotineke kurdî heye ku, ji pîr aliyên de vê rewşa têkilhev baş zelal dike; "Heko meko navê xwe li hevalê xwe ko"

Ev ji mesela dewletên kolonyalîst e. Dewletên kolonyalîst nav û sixletên xwe li welatparêzên kurdan dikin. Ji xwe kes ji dewletên kolonyalîst toleransê daxwaz nake. Armanca min li vir ew e; di bin zulm û zordariya hêzên kolonyalîst de, ewê hêzên welatperwer li himber hevdu çiqasî xwedî tolerans bin. Ewê ji hevdu re çawa toleransê nîşan bidin. Ewê bi hevdu re, li dijî hêzên kolonyalîst, di çarçovake netewî û demokratîk de, çawa karibin hêzên xwe bikin yek. Mesela girîng di warê toleransê de li welat, ev pîrsgirêka ne.

Di civata Kurdîstanê de, heta niha tu tiştêkî rewşenbîrî, bi rêk û pêk baş nehatiye munaqêşekirin û vekirin. Li gora dîtîna min, civata kurdan niha di destpêka munaqêşên polîtîk, zanyarî, kulturî û edebî re derbas dibe. Li welatên pêşketî ev pêvajoka, bi sedsalan berdevam e. Li wan welatan, li welatên serbixwe û azad, bi hezaran pirtûk, lêkolîn, lêgerin, kovar, rojname, broşûr hene. Li aliyê din bi

hezaran nivîskar, rojnamevan, dîrokzan, zimanzan, teknîker, ekonomîst, hozan, muzisyen û govendger hene. Ma gelo di wan wara de çend kurd hene? An jî yên ku hene, çiqasî ji wan xwe kurd dihesibînin û di vî warî de xebatê dikin? Ji bona ku mirov karibe mirovên welatparêz, di warê zanistî, kulturî, polîtîk û civatî de bigihîne, ji wan re rê û hinek îmkanan çêbike; Divê beriya hemû tiştî, em di nav xwe de fikrên toleransê pêşxînin. Lê em hemû baş dizanin ku, li şûna alîkarî û hevkarîyê, kurd piraniya caran lingên hevdu dişemitînin. Ma gelo feyda kê di vê yekê de heye? Mirov bi wijdanekî rehet dikare bibêje ku, di vê yekê de zerara welat û gelê kurd heye.

Dewletên kolonyalîst di her warî de, di her alî de û di her babetî de, derûdor li kurdan teng kiriye. Wana riyên demokratîk sinc û stîrî kirine. Ev dewletên xwîn-xwar û xwînmij, dixwazin tevgera gelê kurd bidin rawestandî. Heger ji bona firotin û bazirganiyê be jî, tu cara mirov nikare pirtûk, kovar, rojname û kasetên kurdî li Kurdistanê belav bike. Li Kurdistanê hebûn û jiyana kurdan bi xwe bûye bûyereke polîtîk. Dîrok, ilm û zimanê kurdî bûne polîtîka. Evana têne qedexekirin.

Di bin hewqas mercên hov û dijwar de, divê kesên kurd û hêzên welatparêz ji hev re bi tolerans bin û ji hev re bi alîkar bin. Di warê polîtîk de, di warê zanyarî de, di warê kulturî de, di warê ziman de, di warê edebiyatê de û h.w., divê kurd dest bidin hevdu. Civata kurdan îro hewcedarê tolerans, demokrasî û danûstandinê bi bîr û bahweriyê ye. Civata kurdan hêdî-hêdî, giran-giran ji xewa malkambaxî şiyar dibe. Di vê şiyarbûna netewî de, divê kurd alîkariya hevdu bikin. Divê kurd karibin tahamula fikrên cûr be cûr bikin. Bi hemû awayan divê bêhna xwe firah bikin û kesên welatparêz, bi tiştên biçûk û erzan hevdu mehkûm nekin.

Xebata ronahîkirina fikrî û polîtîk divê di civata kurda de şax bide, ber bide, mezin bibe û bibe mal û hebûna gelê Kurdistanê. Kurdîs-

tan bila di vî warî de ronahî bide, deng bide û bibe mînak ji bona tekoşîna gelên bindest. Divê bi zanyarî kurd pêş de herin û bikevin nava koma gelên cîhanê û cihê xwe li wir bigrin. Hozanê kurd Cigerxwînê mezin wuha dibêje;

”Welatê Kurdan hemû çîmen e

Egît û şêr û piling lê hene

Hemû bira û pismamên me ne

Ey felek felek, ey zalim felek

Kanî Kurdistan, ka Birca Belek”.

Seydayê Cigerxwîn li vê derê, bi hebûnên Kurdistanê hisê xwe tî-ne ziman û dilê xwe dibijîne demên derbasbûyî. Birca Belek weke sembola pêşketin û medeniyeta Kurdistanê, têye bîranin. Wexta ku Cigerxwîn dibêje; Em hemû bira û pismamên hev in, armanca wî ne biyolojiye, lê bêle danûstandinên netewî û sosyal in. Li hemû cîhanê û li Kurdistanê mirov weke hebûn, pismam û birayê hev in.

Di nav hemû nakokiyên polîtîk û fikrî de, divê mirov tu caran mirovahiya xwe, ji destê xwe bernede...

(1986)

ŞOREŞA SOSYAL

Gotûbêjên ramanî li welatê me ne zêde pêşketî ne. Hinek gotinên polîtîk û felsefî hene ku bi awayekî baş tu caran nehatine munaqeşekirin. Me bi giştî ev gotin û raman ji zimanên biyanî girtine. Ji pîrr aliyên de mana wan gotinan ji bo me ne zelal e. Di zimanê me yê polîtîk û ramanî de pîrr mij û dûman heye. Ji bo mînak mirov dikare bêje ku di dawiya salên 1970'yan de gotina kontras (li dijî şoreşê) pîrr dihate bikaranîn. Hemû rêxistinên me yê polîtîk li gora hinekan kontras bûn. Rêxistina ku mirovan polîtîka wan bi awayekî baş nediecibandin, bi carekê re navê "li dij şoreş" li wan dihat kirin. Yanî bi kurtî polîtîka ku hinek mirov hez jê nedikirin, dibû "li dij şoreşê". Bi vî awayî ji di zimanê polîtîk û felsefî de subjektîvîzm pêşda diçû. Me hevdu baş fahm nedikir. Ewê ku ji hev diqehêrin ji hev re digotin "reformîst", "revîzyonîst", "oportunist", ûhw. Lê di rastiya xwe de ev gotin tucara baş nehatibûn zelalkirin. Ev gotinên "negatîf" pîrr caran ne di cihê xwe de dihatin bikaranîn.

Yek ji van gotinên ku li welatê me çewt dihate bikaranîn gotina "şoreşa sosyal" bû. Ez dixwazim di vê nivîsarê de hinekî ramana li ser gotina "şoreşa sosyal" bînim ziman. Ma gelo şoreşa sosyal çiyê û pêwîst e çawa were fahmkirin?

Mîrov dikare di vî warî de pîrr tiştan bibêje. Lê belê ez dixwazim di vê nivîsarê de li ser dîtinên du ramanweran bisekinim. Yek ji van ramanweran Otto Bauer e (1881-1938). Otto Bauer yek ji teorîsyên û pêşkêşê ekola "Austro-marksizmê" bû. Ev ekol bi taybetî li Austuryayê bi pêş ket û navê xwe jî ji vî welatî girt. Ekola "Austro-marksizm" û Otto Bauer li welatê me hema hema nayêne naskirin.

Ramanwerê duduya ku Karl Kautsky ye, li welatê me "baş" tê

naskirin. Ji pîrr kesê çep û sosyalîst re ew weke xainê sosyalîzmê hatiye nîşandan. Me pîrr caran navê "Kautsky yê xain" bihîstiyê. Navên weke Kautsky, Pleachanov û Roza Luxemburg di nav sosyalîstan de bi "rûyekî tîrş" hatine bibîranîn. Şoreşgeran hergav ew ricimandine. Lê divê mirov ji bîr neke ku ev ramanwer, ji aliyê ramanî û teorî de ne kêmi Lenîn bûn. Divê hemû kes bizanibe ku Kautsky û Pleachanov mamostetî ji Lenîn re kirine. Ji bo mînak mirov dikare bibêje ku Lenîn li pîrr cihan wuha gotiye "Kesê ku hemû xebatên Pleachanov baş nexwîne, nikare bibe komunistekî baş". Le em dizanin ku îro Pleachanov hatiye jibîrakerin. Ma gelo ku mirov mamostekî baş nas neke, mirov dê çawa bikaribe şagirtê wî baş fahm bike? Eşkere ye ku me şagirt xwendin û pesinandin, lê belê mamostên wan hatin jibîrakerin!

Otto Bauer di pirtûka xwe ya li ser problemên şoreşa sosyal de, ya ku bi navê "Riya ku diçe sosyalîzmê" hatiye weşandin wuha dibêje; şoreşa polîtîk dikare di rojekê de an jî bi derbekê re biserkeve. Ma hemû şoreşên mezin sal û rojên wan ne diyar in? Mirov dikare li şûna sîstema monarşiyê di rojekê de komarê îlan bike. Lê ma gelo şoreşeke sosyal jî dikare di rojekê de bi ser bikeve? Bersiva vê pirsyarê bê şik divê negatîf be!

Otto Bauer dibêje ku mirov bi carekê re nikarin dezgehên dewletê, ekonomî, perwerdekirinê û bazirganiyê têxin destê xwe. Hege-monya îdeolojî û civatî gav bi gav ava dibe. Ji bo ku ev yeka baş bi cih bê, pêwîst e bi sala xebatên sîstematîk bêne kirin û di vî warî de zanebûn jî bêne komkirin. Mercên maddî di civatê de divê baş bistewin. Ji bo mînak mirov dikare bibêje ku ekonomek, mamosteyek, akademîsyenek, teknîsyenek, mûhendîsek, doktorek, nivîskarek, karmendek û îdarevanekî baş, tenê bi gotinan û talîmatan çênabin. Ji xwe bi zorê ev tiştana qet nabin. Ma doktorek bi zorê çêdibe? Şoreşa Oktober di vî warî de pîrr qolincên dijwar kişandin...

Desthilatiya çîneyê otorîta xwe ya civatî ji du faktorên bingehîn digire; faktorên sosyal û faktorên maddî. Faktorên sosyal berî hemû tiştî ji hejmara endamên çînekî, ji kabîliyeta karkirinê, ji çalakîyên polîtîk, ji pozîsyona di berhem û belavkirina berheman de, ji sewiya perwerdebûnê di nav endamên çîneke sosyal de, ji manewiyata ku li cem endamên çîneke sosyal heye û pîrr tiştên din pêk tê. Faktorên maddî jî ji îmkânên leşkerî pêk tên, weke hejmara leşkeran, weke çekên ku tên bikaranîn, weke kabîliyeta serokatiya leşkerî, ûhw. Di civatên demokratîk û sosyalîst de desthilatiya polîtîk û belavkirina desthilatê tenê ji faktorên sosyal pêk tê. Ev faktorên sosyal gav bi gav û bi plankirineke sosyal ava dibin û cihê xwe di civatê de digirin. Yanî problem û kêmasiyên şoreşê îro dest pê dikin, nabe ku mirov van probleman hewaleyî piştî şoreşê bike. Civata pêşerojê divê mirov îro dest pê bike ava bike. Azadî, demokrasî, wekhewî, kultur, zanîn, qîmeta mirovan divê bi hemû awayî îro jî û sibe jî bêne parastin. Qîmete ku tevgera sosyalîstî sibe biparêze, divê îro jî bêne parastin. Qîmete sosyalîstî divê, îro di danûstandinên rêxistinî jî de derbas bibin. Pêşeroj di pratîk û danûstandinan de divê îro dest pê bike...

Marksîstê hêja Antonio Gramscî jî, di ramane xwe ya li ser problemên hegemonya de, eynî dîtin diparastin. Xebata ji bona civateke sosyalîst niha dest pê dikir û rîya vê yeke jî di hegemonya îdeolojîya sosyalîst re derbas dibû. Ev îdeolojî li ser mîraseke dewlemend û kûr hatibû avakirin û divabû cihê xwe îro di civatê de bigre.

Başê Karl Kautsky çi digot?

Kautsky di vî warî de dîtinên xwe di pirtûka xwe ya bi navê "Şoreşa sosyal" de kom kirine. Kautsky di despêka pirtûka xwe de li ser problemên metodolojî disekine. Divê mirov berî hemû tiştî bikaribe gotina "şoreşa sosyal" zelal bike. Ev yeka ji aliyê semantîk û polîtîk de pîrr girîng e. Bi manayeke giştî şoreşa sosyal ji pir aliyên

de cihê cihê tê fahmkirin. Di hişmendiya xelkê de gotina "şoreşa sosyal" ne zelal e. Pîrr kes wextê ku behsa şoreşê dikin; di bîra wan de barîkad hene, agir û pêt hene, qesir û qonaxên ku dişewitin hene, gilyotin heye û şerê çekdarî heye. Hinek jî hene "şoreşa sosyal" weke xebata reformîst û aşîxwaz dibînin...

Li gora Marks şoreşa sosyal netîca xebateke sîstematîk e. Ev xebat dikare zû an jî bi giranî avaniya jorî ya civatê biguherîne. Guherandina avaniya jorî ya civatê girêdayî guherandina bingeha ekonomî ye. Şoreşa sosyal divê danûstandinên berhem biguherînin. Ya na şoreş ne şoreş e. Ma mirov dikare ji desthilata melan re ya li Îranê bêje şoreşa sosyal? Kîjan danûstandin li Îranê hatin guherandin? Darbeyeke polîtîk nikare bibe şoreşeke sosyal. Kautsky bi xwe dibêje ku şoreşa sosyal divê bi manayeke teng neyê fahmkirin. Şoreşa sosyal divê fireh û kûr be.

Pîrr kes dikarin bûyeran wuha fahm bikin: Şoreş zor û çekdariyê û reform jî aşîxwazî ye. Kesên reformîst weke aşîxwaz têne naskirin û kesên şoreşger jî weke şervan têne nasandin. Lê li gora Karl Kautsky problem ne evqasî hêsanî ye. Ferqa helî mezin di navbera şoreş û reformê de, di warê desthilata polîtîk de ye. Di civatê de çîna serdest ya ku desthilata polîtîk kontrol dike, dikare bi guhetandina bingeha ekonomî re, reformên civatî pêk bîne. Ev tiştêkî pîrr normal e û dîrokî ye. Dîroka çînên serdest tijî mînakên wuha ne. Wexta ku guherandina civatê bi destê çînên serdest pêk bê, wê çaxê mirov dikare behsa reformîzmê bike. Lê heger ev guhertin bi destê çîneke çewsandî bibe, rewş jî pîrr aliyan de tête guhertin. Wexta ku çîna zehmetkêş desthilata polîtîk digre destê xwe û guherandinan pêk tîne, wê çaxê guherandin karakterekî şoreşger digrin. Ji ber ku armanca van guherandinan wekhevî ye, civateke azad e, pêşxistina danûstandinên sosyal in û li dijî tade û çewsandina mirovantiye bi xwe ye...

Tekoşînek polîtîk di nava hundirê çîna serdest de, çiqasî bi zor û çekdarî jî bibe bila bibe, tu caran nikare bibe şoreşgerî. Karakterê şoreşa sosyal bi taybetî girêdayî çînên sosyal e. Ji pîrr aliyan de reformên sosyal dikarin bersiva berjewendîya çîna serdest bidin. Lê tu caran şoreşên sosyal nikarin ji aliyê ekonomî û polîtîk de bersiva berjewendiyên çîna serdest bidin. Şoreşa sosyal di rastiya xwe ya dîrokî de, şoreşa çîna zehmetkêş e!

Ji bo ku Karl Kautsky dîtînen xwe bi ruh û bi goşt bike, ew carake din vedigere dewlemendîya dîrokê. Di dîroka Ewrûpa de gotînen şoreş û reform xwediyê derbasbûnek dûr û kûr in. Di îdeolojiya burjuwaziya Ewrûpa de gotina pêşketin û keşfên ilmê xwezayî roleke mezin dileyîztin. Li gora Karl Kautsky danûstaneke germ di navbera civat û ilm de hebû. Ilmê ku bi civata kapîtalîstî re bi pêşket, li Ewrûpa pîrr vekirî pişgirtîya desthilata burjuwazî dikir. Ilmê ku pîrr vekirî pişgirtîya burjuwazî dikir, bi taybetî ilmê "evolusiyoner" (evrimci) bû. Li gora ilmê evolusiyoneriyê, pêşketina civatê û xwezayê gav bi gav pêk dihat. Evolusiyonizm ji bo ilmê burjuwazî dibû îdealeke ilmî. Evolusiyonîzmê bahwerî bi guhertînen zû û mezin nedikir. Lê li gora Karl Kautsky di vir de şaşiyek mezin hebû. Mirovan nikarîbû qanûnên xwezayê derbasî jiyana civatê bikirana. Karl Kautsky îdia dikir ku ilm bi taybetî, divabû karibe ferqa di navbera materyayê mirî û materyayê bijiyayî de bibîne. Ji bo ku dîtînen xwe li ser şoreşê zela bike, Kautsky analojîyeke dûr û dirêj di navbera gotina şoreş û welidandinê de dikir. Welidandin bi taybetî pêvajoyek dirêj û tîjî qolinc e. Destpêk heye, stewandin û gihandin heye û di dawiyê de jî welidandin heye. Welidandin gaveke pîrr mezin e. Pêvajoya destpêk, stewandin, gihandin û welidandin e, pêwîstiya şoreşê nişanî mirovan dide. Evolusiyon û Revolusiyon (şoreş) bi hemû awayî hevdu timam dikin.

Ji hêla dîrokî de şoreşa sosyal di hemû deman de ne weke hevdu

ye. Di dema Antîk û Feodal de karakterê heremîtiyê li ba şoreşê pîrr bi pêş de ye. Bûyerên girîng yê polîtîk û ekonomî li hereman cihê cihê kom dibin. Dewlet, qanûn û zikat ji hemû mirovên welatekî ne weke hevdu ne. Tenê bi pêşketina kapîtalîzmê re polîtîka û ekonomî dikeve mustewayek "netewî". Wê çaxê dewlet, qanûn, zikat û îdarekirin dibe yê hemû mirovên ku li welatekî bi hev re dijîn. Kapîtalîzm serbixebûna herema ji hêla "netewî" de ji navê radike. Di dema antîk û feodal de, li gora dîtînen Kautsky, çîna serdest him civat bi rê ve dibir û him jî li civatê hukum dikir. Lê bi pêşketina kapîtalîzmê re çîna serdest tenê civatê îdare dike, lê li civatê hukum nake. Li gora Kautsky karmendê xwedî miaş, desthilata hukumkirinê bi rê ve dibin. Yanî dewlemendekî navdar ne pewîst e ku di hukûmetê de cih bigre, karmendên wan dikarin vê wezîfê baş bimeşînin. Ev yeka li hemû welatên kapitalîstî wuha ye.

Di destpêka sedsala me de, pîrr kes û rêxistin hebûn ku digotin; pêşketina demokrasî xebata şoreşgerî bêfonksiyon kiriye. Vana behsa îmkanên avakirina sendîkayên karkeran, avakirina komeleyên sosyal û ekonomî, xebata belediyên û parlamentoyê dikirin. Pîrr karên fermî hebûn ku riya xebatê ji bo sosyalîzmê hêsantir kiribûn. Tevgera karkeran karîbûn bi riya aşîtiyê desthilata polîtîk bigrin destê xwe. Kautsky bi awayekî xurt û bi prensîbî li dijî van ditinan derdiket. Li gora wî ev dîtîna pîrr formalîst bûn. Ji ber ku van mirovan behsa gavên biçûk dikirin, lê pirsên mezin û giran jî dihatin jibîrkirin. Plan û perspektivên dirêjayî nedihatî munaqesekirin. Bê şik gavên biçûk, rewşa tevgera karkeran baştir û hêsantir dikir. Lê mirovan divabû xwe nexapanda. Çîna serdest ya ku desthilata ekonomî di destê xwe de kom dike li aliyekî ye û li aliyekî din jî avaniya dewleta burjuwazî heye. Ev herdu hêz tu cara rê nadin ku tevgera karkeran hemû programa xwe, li gora dawaza xwe bixe praktîkê.

Li aliyê din Kautsky li dijî şerê çekdarî jî radiweste. Li gora bah-

weriya Kautsky ew ê di civata kapîtalîstî de şoreşa sosyal neşibe şoreşên sosyal yên civatên kevnare. Di form û çekên xwe de wê şoreşên sosyal ne weke hevdu bin. Sosyalîzmeke ku ji ber krîz û sebêbên ekonomîk li benda hilweşandina kapîtalîzmê bisekine jî, dîtî-nên çewt in. Ji ber xwe ve kapîtalîzm tu cara hilnaweşe. Ev dîtî-n bi xwe sexte ye. Tu civat ji ber xwe ve hilnaweşe. Dîtî-nên anarşîstan ku dibêjin ew ê kapîtalîzmê bi riya greva giştî hilweşe, Kautsky dîsa rast nabîne. Heger hemû kes bigihe hîsmendî û pêwîstiya greva giştî, wê çaxê grev bi xwe bêmane dimîne.

Ew çeka ku di xebata şoreşgerî de were bikaranîn, divê greva polîtîk be. Bi taybetî di demên şer de greva polîtîk dikare rê li sosyalîzme veke. Demên şer dikare îmkanan ji karkeran re çêke ku desthilata polîtîk bigrin destê xwe. Kautsky bi xwe li dijî şer e. Lê li gora nakokiyên di navbera kapîtalîstan de şer, netîcayeke mantiqî ya kapîtalîzmê ye. Piştî ku Kautsky ev dîtî-n nivîsandin, cîhana me bi sedan şer yên heremî û du şerên cîhanî derbas kirin. Ji bo van dîtî-nên ku Kautsky pêşkêş dike pêxembertî ne lazim e. Kesê ku mantiqê kapîtalîzmê baş fahm kiribe, dizane ku di karakterê kapîtalîzmê de şer heye! Ev şer dikare netewî be û dikare jî navnetewî be. Sosyalîst di prensîban de divê li dijî şer rawestin, lê wexta ku şer derket jî, divê pirsê desthilata polîtîk were aktualîzekirin. Di rewşa wuha de divê greva polîtîk li dijî hemû civata burjuwazî were bikaranîn. Li gora Kautsky greva polîtîk metoda helî şoreşger e.

Desthilata sosyalîst divê berî hemû tiştî, civata xwe ji bermayê civata feodal baş paqij bike. Divê heqê dengdana giştî ji bo hemû kesan were garantîkirin. Heqê komele avakirin û azadiya press divê bibin heqqê zagona esasî, karê dîn û dewletê divê ji hevdu bîne cihêkirin. Artêşa milîtarîst divê bêye belavkirin û li şûna wê Artêşa xelkê bê avakirin. Desthilata sosyalîst divê zikatên neheq ji navê rake, zikateke adil bavêje ser mîrasê û sistemeke zikata peşverû orga-

nîze bike. Bi kurtî hemû kes li gora qeweta xwe karibe zikatê bide civatê. Sistema dibistanan ku li gora berjewendiyê çîneyetî hatiye organîzekirin, divê ji navê rabe û li şûna wê sistemeke wekhev ava bibe. Bi kurtî divê dibistaneke wekhev ji bo hemû xelkê bê organîzekirin.

Li gora Kautsky ew daxwazî hemû burjuwa-demokratîk bûn. Şoreş divê li ser riya sosyalîzmê xebatê berdeyam bike. Divê pirsra bêkariyê bi carekê re were çareserkin. Piraniya mal û milk divê derbasî destê civatê an jî yê kooperatîfan bibe. Ewê kooperatîf ji aliyê tevgera karkeran bêne birêvebirin. Kautsky dixwaze balê bikîşîne ser mijarekê: Di belavkirin mal û milk de divê mêzîneke di navbera dewlet, beledî, kooperatîf û şirketên xelkê de çêbibe. Berhema civatî divê berdeyam be. Bê bilindkirina refaha çîna zehmetkêş sosyalîzm nikare baş bêye rûniştandin. Ji bo bilindkirina refaha çîna karker, zêdekirina berhemê lazim e. Ev yek jî bi karkirinê pêk tê. Civata sosyalîst divê baş kar bike. Jiyana kar divê ne otorîter lê demokratîk be, karker û zehmetkêş divê xwe weke xwediyê dozê bibînin.

Divê desthilata sosyalîst tu cara berhema manewî ji bîr neke. Li gora Kautsky berhema manewî dibistan in, lekolin e, huner e, ilm û press e. Ev xebat hemû divê ji prensîbê kapîtalîstî bîn dîrxistin û azadkirin. Qezenca şexsî divê tu cara nebe bingeh ji bo van xebatên manewî. Xebata maddî û manewî divê bi awayekî piralî bi hevdu ve bêne girêdan. Xebatên manewî dikare pirr baş ji hêla komeleên azad were meşandin. Hata ku ev komele xwediyê karakterekî civatî û sosyal bin, divê heqê vana yê birêvebirin û meşandina berhemên manewî hebe. Kautsky bi xwe hevalbendê berhemên manewiyata azad e. Li ser berhema maddî û manewî Kautsky dîtînen xwe wuha kom dîke: "Di berhema maddî de komunîzm û di berhema manewî de jî anarşîzîm, tîpê şiklê berhema sosyalîstî bi xwe pêk tînin". Di maddiyate de komunîzm û di manewiyate de jî anarşîzm

vekirî tê paraztin.

Di berhema manewî de anarşîzm?!

Yek ji teorîsyenê Marksîzmê yê mezin vekirî dibêje ku di civateke sosyalîstî de divê berhema manewî li gora dîtinên anarşîzmê bêne paraztin. Li vir behsa dewlet û partiyê qet nayê kirin. Di berhema manewî de rola dewlet û partiyê dikare hebe. Ev yeka pîrr êşkere ye. Lê belê ew rola hanê divê tu cara nebe rola serokatiya fiilî ya huner, edebiyat, ilm, press û lêkolîngeriye. Ev jî dîrîna min e!

Ji van herdu ramawerên ku me li jor behs kir, mirovên sosyalîst dikarin pîrr tecrûbên baş derxînin. Dîroka marksîzmê û sosyalîzmê tijî ramanweriyên wuha ne. Bi taybetî Marksîzm û Sosyalîzma ku li welatên Ewrûpa û Emerîka heye, li welatê me qet nayê naskirin. Çawa kopyakirin ji Çîn û Sovyetê çewt bû, kopyakirin ji Ewrûpa û Emerîka jî çewt e. Ev divê wuha were zanîn. Lê ji bo sosyalîzmeke azad, tije mirovahî û radîkal karibe li welatê me kok bigire, divê em hemû cûre ramanên marksîstî baş nas bikin û li gora vê zaniyariyê jî polîtîka biafirînin.

(1995)

METODEKE ZANYARÎ YA EDEBIYATÊ

Li ser edebiyat û metodên edebî, em gotûbêjên zanyarî û kûrnakin. Sohbet û gotûbejên me, bi pîranî li ser tiştên şeklî û biçûk kom dibin. Di warê edebiyatê de ev biçûkbûn û bişeklîbûn, pîraniya caran probleman bêtir tevlihev dîke. Li şûna ku em ê pêşde biçin, em di eynî warî de derziyan dihejmêrin. Li şûna ku em bedewbûna daristanê bibînin, em yeko yeko li ser bedewbûna darekê diaxivin. Di warê zanyarî û gotûbêjiyê de problemên me yê metoddik hene. Gotûbêjên me weke zilindarê ne. Hûn dizanin zilindar çi ye? Zilindar tiştêkî ji tehlîyê tehtir e! Ev rastiya tiştêkî pîr zelal e ji bona me.

Li aliyê din; pîr gotinên pêşiyê kurdan hene ku, mirov dikare di warê metodolojîk de, ji wana tecrûbeyên pîr baş derxîne. Ez dixwazim li vir du gotinên bav û kalan weke mînak bidim; "Ji libek tirî mahserak nayê lidarxistin", "Ji şeliman mirov nikare peqlawê çêke". Di van gotinan de problemên metodolojî tenê ziman. Heger firaxê ku mirov pê kar dîke çewt bin, mirov nikare bigihîje armancên xwe. Bi rastî û bi kurtî; Ji şelima peqlawê çênabe, ji libek tirî jî mahserak li dar nakeve. Bi kurtî mirov dikare bîne ziman ku, di civata kurdan de pîr mirov, ji libek tirî mahserayekê li dar dixin û bi kûzan (kûpan) jî, jê dimsê derdixînin! Ji xwe ewê ku, ji şeliman peqlawê jî çêkirine, di civata me ya îro de pîr baş dewlemend bûne!

Divê civata kurdan bi hemû awayî hewl bide ku, ew bibe xwediyê kultura avakirina zanyarî û teorî. Dema ku avakirina zanyarî û teorî, ne bi metodên hostan û materyalên rast bimeşe, wê çaxê civata kurdan dibe xwediyê bingeheke xerabe. Di warê zanyariyê de divê akûmûlasyona me roj bi roj zêdetir bibe. Yanî bi kurtî û bixweşî,

heger kurdan di warê zanyarî û teorî de kevirek danîn derekê, divê hemû entellektûlên kurdan daxwaz bikin ku ew jî kevirekî deynin ser vî kevirî. Lê mixabin, piraniya çaran kevirekî ku li ser hev in jî, ji aliyê hinek mirovan de têne hilweşandin û li şûna van jî tiştêkî nû nayê avakirin.

Bi vê bêmetodiyê û bi vê zexeliya manewî, tucaran avakirina teorî, metod û rexnekirina tekstên edebî, bi awayekî baş nikare pêşda biçe. Ji bo ku nivîskarên kurd bikaribin rexneyên zanyarî û edebî li hevdû bigirin, divê beriya hemû tiştî ev rexneyan, bingehên xwe ji êkolên zanyarî û edebî bigirin. Gotin, mînak, raman û aletên analîzkirina tekstên edebî, divê piştî xwe bide zanyariya edebiyatê, dîroka edebiyatê û zanyariya lengûvîstîkî. Dîroka edebiyata cîhanê di vî warî de tije lêkolîn û xebat e. Ji aliyekî de ev sifre tekûzkirî û amadekirî ye. Karê kurdan di vir de, pîrr hêsanî bûye. Mirov dikare vê zanyarî û edebiyatê, bi awayekî berbiçav bixe xizmeta edebiyat, kultur û zanyariya kurdî. Lê piraniya entellektuelên kurdan bûne weke tiralên Baxdayê, ew êdî bi xwe re nabinîn ku xwarinê jî bixwin. Ew ji rexne û gazinan re pîrr xurt in. Ew ji gemarê bi taybetî gazinan dikin, lê belê devê deriyên xwe jî paqij nakin. Li şûna ku mirov hergav gazinan ji tarîtiyê bike, divê ji îro û pê de mirov hewl bide ku îcar mûmekê pêxîne...

Di dîroka edebiyatê de, metodên edebî xwediyê derbasbûneke zanyarî û pîrr dewlemend in. Mirov ji bo mînak dikare li vir çend metodan bihejmêre; Pozîtîvîzîm, marksîzm, formalîzm, strukturalîzm, modernîzm, psîkoanalîzm, hermenevtîk, humanîzm ûhw. Hemû metod xwediyê dîtînen bi taybetî ne. Bi hezaran berhem di warê nakokiyên metodîk de hatine nivîsandin. Hinek metod pîrr dûrî hev in, hinek jî pîrr nêzîkî hevdû ne. Hinek metod raste rast li dijî hevdû ne, hinek jî hevdû timam dikin û li hev siwar dibin. Ji bo mînak ez bêjim; mirov bi hêsanî dikare behsa marksîzmeke struk-

turalîst, humanîzmeke modern, formalîzmeke pozîtîvîst, û hw. bike. Yanî bi pirranî metodên edebî û zanyarî, dikarin bibin alîkarê hevdû, dikarin dîtin û ramanên nû li hevdû zêde bikin û dikarin, ji sedî sed jî li dijî hevdû bin.

Ez di vê nivîsarê de dixwazim behsa strukturalîzmê, an jî strukturalîzmeke marksistî bikim. Helbet metodê strukturalîstî, metodên pîrr fireh in. Mîrov nikare di nivîseke wuha de bi kurtî, hemû babetên strukturalîstiyê bi başî bîne ziman. Lê ez li vir daxwaz dikim ku di vê kurtenivîsê de, strukturalîzma ku li Ewropa Rojhilat hatiye formûlekirin, bidim nasandin. Cewhera ku di pîrr alîyan de di vê metoda strukturalîstî de hatiye ziman, ez di vê kurtenivîsê de dixwazim raxînim ber çavên xwendevanan.

Baş e, strukturalîzma çi ye?

Li gora profesorê Zanyariya Edebiyatê Kurt Aspelin, mîrov bi kurtî dikare strukturalîzmê wuha îzah bike; "di bin navê strukturalîzmê de, zanyaran heta îro behsa gelek babetên xebatan kirine". Mîrov dikare dibin vî navî de zanyariya sosyalantropolojî mînak bike. Di vî beşê zanyarî de li ser mîtolojiyê lêkolîn hatine kirin û navê helî naskirî jî di vê xeta zanyariyê de ne derketine meydanê. Di vê xebatê de nivîskarê pîrr bi nav û deng Claude Lévi-Strauss e. Pîrr caran felsefeya Louis Alltusser ya marksistî jî, bi navê strukturalîzmê hatiye binavkirin. Xebata Fredinand de Saussura ya ku li ser ziman û lengûvîstîk hatiye kirin, ev jî bi navê strukturalîzmê hatiye nasandin. Her wuha li Sovyetîstana kevn, bi navê "Tîpolojiya Modela Kulturen", dîsa ji hêla metodên zanyariyê de xebatên strukturalîstî hatine çêkirin. Dîsa li Germanîstanê, grûbeke zanyar xebat li ser "gramera helbestan" çêkirine û daxwaz kirine ku vê teorî û xebatê formalîze bikin. Ev xebat jî bi navê strukturalîzmê tê binavkirin. Di warê zanyariya teorî de, pîrr caran gotina strukturalîstî weke îdeolojiyêke giştî tê bikaranîn. Mîrov dikare bêje ku, li Frensa jî

strukturalîzm hergav weke îdeolojîk li himberî marksîzm û eksîsten-sialîzmê hatiye bibîranin...

Pirr hewldan hatine kirin ku strukturalîzmê weke zanyariya teks-tên edebiyatê bidin rûnstandin. Beriya hemû tiştî strukturalîstan daxwaz kirine ku hunera edebiyatê derxînin pêş û cihekî bi taybetî bidin tekstên edebî û hunerî. Wan helwdanên ku bersîva vê pîrsa jê-rîn bidin; Çima hinek tekst dibin tekstên edebî? Weke tê zanîn ra-pora li ser çalakîyên komelayekê jî, weke tekst têne binavkirin. Lê em hemû baş dizanin ku rapora çalakîyên komelayekê nabe tekstên edebî. Yanî bi kurtî mirov divê karibe pirr bi hêsanî, bersîva pîrsa edebiyat û huner çi ye? bide.

Ji bona ku zanyar karibin bersîva vê pîrsê bidin, li Rûsyayê ekola formalîst hewl da ku metodên formalîst û referensên sosyolojîk bi hevdû re bidin hûnandin. Ekola formalîst beriya hemû tiştan girani-ya xwe da ser teknolojiya huner û edebiyatê. Wan daxwaz dikirin ku hunera huner, yanî babetê ku nivîskar û hunermend pê karê xwe dimeşand, derxînin meydanê. Dîsa wan li ser fabrîkasyona huner, yanî huner weke pêvajoya maddî analîz dikirin. Li aliyê din jî, ekola formalîst behsa tesîrên ku bi hişmendî di huner de hene, derxîne pêş û van qiymetan şirove dikirin. Ev metodê formalîst, dixwest ku di bingehe xwe de, çarçuvakê ji xebata edebî û hunerî re bibînin. Ji ber vê yekê jî wan digotin "berhema estetîk", "avaniya tekstên edebî" û "teknolojiya naveroka tekstên edebî" ûhw. Armanç bi kurtî ev bû; paqijkirina tekstên edebî ji derdora xweyî sosyolojîk û avakirina (îzolekirina) "edebiyateke paqij" e.

Yek ji van edebiyatzanê rusî ku di vî warî de xebatên balkeş kirine Roman Jakobsson e. Roman Jakobsson li ser hîmê ekola formalîst, daxwaz kir ku hinek tiştên nû biafirîne. Armanca wî ew bû ku; formalîzm û strukturalîzmê nêzikî hevdû bike. Di xebata xwe ya bi navê Helbest û Lengûvîstîk (Poetik û lingvîstîk) de, Jakobsson behsa

zimanê helbestan û zimanê komunikasyonê dike. Zimanê komunikasyonê, yanî zimanê rojane û zimanê helbestan nikare bibe weke hevdu. Divê di zimanê helbestê de, agahdarî û mane hergav ji zimanê rojane bêtir be. Jakobson pirseke wuha dike; "Ya ku mesajêke bi gotinî dike huner, çi ye?" Ji bo mirov bikaribe bersiveke baş bide, divê cudabûna zimanê helbestan û zimanê rojane gelekî zelal bibe. Di zimanê rojane de danûstandin wuha dimeşe; ewê ku mesajê bi rê dike (xwedî mesaj) - mesaj bi xwe- û ewê ku mesajê digre (mesajgir). Di danûstandinên rojane de ev her sê xal weke hevdu girîng in. Lê di zimanê helbestvaniyê de mesaj, hergav dibe naven-da komunikasyonê. Di tekstên helbestan de, hergav pirbinîbûn û piralîbûn heye. Helbest nikare tenê li ser biniyekî ava bibe. Di helbestê de agahdarî û mane piralî ne. Pîrr mirov divê karibe xwe di helbestan de, di tekstên edebî de, di stranekê de nas bike, xwe bibîne û xwe bi mesaja tekstê re bike yek. Di mesaja ku di helbestan û tekstên edebî de hene, hergav divê piralîbûn hebe. Bi kurtî mirov dikare bejê ku tekstên ku ji hêla mesaj de hêsanî be, nikare bibe hunereke pêşketî.

Di xebata strukturalîstî de navê Mikael Bachtin jî gelek derbas di-be. Bachtin beriya hemû tiştan rexne li formalîzmê girt û got ku avaniya hunerî, nikare ji derdora xwe were îzolekirin. Li gora Mikael Bachtin divê huner weke diyalogekê û komunikasyonekê were pejirandin. Di pêvajoya dîrokî de hergav mesajek heye, ev mesaj nikare ji derdora xwe ya îdeolojîk û sosyal were qetandin. Bachtin dibêje ku formalîst dixwazin hunerê bikin "weke tişteki bêmane, yanî weke tiştên ku di fetîşîzma mal de heye". Lê belê edebiyat û huner ne weke malekî ku li bazareke kapîtalîstî tê kirin û firotin e. Weke tê zanîn malekî li bazareke kapîtalîstî, malekî serbixwe ye. Ev mal bi xwe, bi malên din re xwe dide terenpekirin. Lê di rastiya xwe de ewê ku mal bi hevdu re didin guherandin, mirov bi xwe ne. Mirov

bi mirovan ve têne guherandin, lê ev yeka ji me re weke ku mal bi mal tê guherandin xuya dike. Mirov tu caran nikare huner û edebiyatê, bi vî awayî fahm bike.

Li gora Bachtin divê metodên edebiyatê li ser bingehên Fahmkirinê - Tercûmekirinê - Îzahkirinê bêne rûnişrandin. Mirov divê him tekst û him jî kontekstê (tevgirêdanê) baş fahmbike û wan analiz bike. Bi kurtî civatê di edebiyat û hunerê de, huner û edebiyatê jî di civatê de, mirov divê karibe nas bike. Bi vî metodê zanyarî Bachtin, xebateke pîrr hêja li ser nivîskariya Dostoyevskî kiriye.

Yek ji van navên ku dibin ekola strukturalîstî de, pîrr caran derbas dibe zanyar Jurij Lotman e. Lotman ku zanyarê edebiyatê ye, bingehê xwe li ser hîmê formalîzma rusî ku 1910 -1920 hatibû pêşdestin ava dike û pîrr caran vê pîrsê jî xwe dike; Çima hewcedarî bi huner heye? Weke ku tê zanîn hemû civat xwediyê huner in. Ev huner dikare pîrr pêşketî be û ev dikare jî pîrr lipaşmayî be. Lê tu civatên bê huner, heta nuha peyda nebûne. Hemû civat xwediyê huner in. Tenê ev tiştê han yê berçav nîşanî mirovan dide ku di civatê de pîrs û hewcedariya huner ne problemeke hêsanî ye. Lotman di pirtûka xwe ya ku bi navê "Teksta Helbestî" de hatiye nivisandin wuha pîrs dike; Çima helbestek tenê dikare ji pirtûkek prosa bêtir, îfade û manê bîne ziman? Huner divê karibe pîrr mana li pişta xwe bike û ji aliyê manan de jî dewlemend be. Weke tê zanîn; tekstên hunerî di avaniya xwe de dikarin gelek înfomasyona temor bikin û bi xwe re vê yekê hilînin.

Mirov dikare wuha bibejê; tu tekst, tu gotin û tu huner nikare tenê weke tekst, tenê weke gotin û tenê weke huner bê fahmkirin. Pîrr caran di felsefa Emmanuell Kant de behsa " tişt di xwe de " tê kirin. Yanî, "tekst di xwe de", an jî "gotin di xwe de" dikare pîrr caran bê mana îdealîzm û mîstîsîzm bi hevdû re. Em vêna baş dizanin. Tekst û gotin bi vî metodî, ji mercên xwe yê civakî, kulturî û

polîtîk têne îzolekirin. Lê di rastiya xwe de hemû tişt di nava danûstandike pirr berbiçav de derdikevin meydanê. Mirov dikare pirr bi hêsanî tiştan bi awayekî giştî, bi dijayetiya van û bi danûstandinên van re nas bike. Li vê derê mirov dikare wuha bibêje, di huner û edebiyatê de realîzm divê hîn bêtir bê firehkirin û tixûbên wê hîna mezintir bibin. Huner û edebiyat tenê nikare bibe "mirêka rastiye". Mirêk nikare hemû maneyên ku huner û edebiyat dixwaze îfade bike, bîne ziman û ronahî bike. Heger ev yeka ewqas hêsanî ba, ewê fotografi hunera helî mezin û realîst ba. Lê em hemû baş dizanin ku huner û edebiyat di derheqa rastiye de, xwe tenê kare îfade bike, di derheqa rastiye de, ew tenê mirovan dikare agahdar dike û dixwaze ku rastiye bîne ziman.

Huner û edebiyat divê him bişibe û him jî neşibe objeya xwe. Ew divê objeya xwe bi xwe re hilîne, lê nabe ku ew bibe objeya xwe bi xwe. Huner û edebiyat divê bibe modela rastiye, lê ew nikare bibe rastî bi xwe. Em hemû dizanin ku rastî tişteke û modela rastiye jî tişteki din e...

(1996)

KULTURA QEHRMANTIYÊ

Di literatur, dîrok, kultur û polîtîka welatekî de, îdeolojiya qehremantiyê xwedî cihêkî giştî ye. Kesên qehreman mirovên îdealîzekirî ne, jiyan û praktîka wan naşibe ya tu kesan. Di îdeolojiya xelkekî de tiştên helî pozîtîf di şexsê qehremanan de xwe dide xuyanîkirin. Qehremanê hemû welatan di jiyan û praktîka xwe de, hinek sixletan dicivînin. Sixletên qahremantiyê li cem hemû xelkên cîhanê ne wek hevdu ne. Li gora rewşa dîrokî sixletên qehremanan li cem xelk û çînên cûrbecur, tê guhertin û bi awayekî berbiçav karakterê netewî digre. Qehremanî ji aliyekî de gerdûnî ye û ji aliyekî de netewî ye. Robin Hood weke tê zanîn qehremanekî îngilîz e, lê ji aliyekî ji de Robin Hood malê hemû xelkên cîhanê ye. Naveroka qehremantiya Robin Hood navnetewî ye û şiklê wî jî netewî ye.

Nivîskarê îngilîz Thomas Carlyle (1795-1881) li ser qehremanan û ji qehremanan re îbadetkirin pirtûkek nivîsandiye. Di vê mijarê de Thomas Carlyle dîtînen xwe bi awayekî dîrokî sistematîze dike û ji sifra amadekirî çend qehremanan dineqîne. Di lîsta Thomas Carlyle de Qahremanên cûrbecur hene. Qehreman hene xwede ne, qehreman hene pêxember in, qehreman hene hozan û nivîskar in, qehreman hene papaz in, qehreman hene polîtîkvan in ûhw. Li gora Carlyle dîroka mirovatiyê dîroka qehremanan e. Kesê ku dîrokê dike dîrok, zilamên mezinin. Zilamên mezin jî qehreman in. Di pirtûka xwe de nivîskar behsa jinên qehreman, ji xwe ji binî de nake! Mirov carna meraq dike; ma gelo di dîroka mirovatiyê de jineke qehreman tunebû ku nivîskar pêşkêşî xwendevanan bike? Na! qehremanên Carlyle hemû zilam in, hemû aristokrat in, jî çînên serdest in û esil in. Carlyle ji herêm û demên cûrbecur qehremanan dineqî-

ne û bi zimanekî werimandî (nepixandî) li ser pirsgirêka qehremanan disekine. Ev zimanê werimandî ku li cem Carlyle heye tijî gotinên vela ye û ji realîta dîrokî pîrr dûr e. Hemû qehreman bi zimanekî werimandî û sixletên bedew têne pesinandin. Di cîhana Carlyle de cih ji xelk û çinên zehmetkêş re tune. Xelk û çinên zehmetkêş di dîrokê de figuran in û bi awayekî pasîv daxwaziya qehremanan bi cih tînin. Qehreman hemû tiştan bi xwe diafirînin. Mercên civatî û sosyal, îmkanên ekonomîk, wext û stewardîna rêxistinî tesîr li qehremanê Carlyle nake. Qehreman bi hemû awayan mirovên azad û serbixwe ne!

Carlyle qehremanê yekemîn ji nav xelkê Skandinaviya dîne. Qehreman û Xwedayê Skandinavî Tor temsîlî dema kafiristaniyê dike. Tor û qehremantiya wî li welatên Skandinavî pîrr bi nav û deng e. Di hemû hêzên xwezayî de Tor derdikeve pêşiya mirovan. Di rojê de, di brûskê de, di firronê de, di hêz û mêraniyê de Tor heye. Tor hût e bi çakûç e û li hemû deran hazir û nazir e...

Ji nav pêxemberan Mihemed, ji nav hozanan Dante û Shakespeare, ji nav papazan Luther û Knox, ji nav nivîskaran Johnsson, Rousseau û Brons û ji nav polîtîkvanan jî Cromvell û Napoleon têne neqandin û pesinandin. Li ser qehremanên Carlyle mirov dikare pîrr bêje û munaqaşe bike. Lê ez vê yekê li vir pêwîst nabînim. Tiştê pêwîst ev e; rexnegirtin li felsefa Carlyle û kultura qehremantiyê ye. Ji ber ku di nav xelkê rojhilata navîn û li Kurdistanê, kultura qehremantiyê bê munaqaşe hatiye qabûl kirin. Bi awayekî giştî û vekirî li ser teoriya qehremantiyê lêkolînên ilmî nehatine kirin. Lê di jiyana pratîk de qehreman û qehremantî bi awayekî nazik û parzûnandî ketiye nav jiyana xelkê. Qehreman bedew in, qehreman mêr in, qehreman hêja ne, qehreman qehreman in û pîrr sixletên din yên başiyê li cem xwe dicivînin. Ma xwendevan ji kerama xwe re dikarin sixletên Kawayê hesinger bihejmêrin!

Li ser pirtûka Carlyle Mark û Engels, di sala 1850'de danasînek

nivîsandine. Li gora wan aliyê Carlyle yê helî baş ev e; di dema ku burjuvaziyeê Îngilîstanê bi hemû awayî hakimiyeta xwe li ser kultura civatê saz kiribû, Carlyle li dijî çîna serdest helwest digirt. Helwestgirtina Carlyle edebî û kulturî bû. Di warê edebî de Carlyle stîlekî nû pêş dixist. Gotinên kevin yên ku nema dihatin bikaranîn û winda bûbûn diditin û ji nû ve aktuel dikirin. Wî gotinên nû çêdikirin. Stîla Carlyle hergav orjînal û zekî bû lê belê bêtahm bû û dixwast ku hicûmî ezmanan bike. Ji aliyê polîtîk ve Carlyle kevneperest bû û li dijî fikrên wekhevî û demokrasîyê jî derdiket. Ew felsefa ku wî li ser qehremanan pêş xistibû, Marks û Engels weke "dînekî (oleke) nû" diditin. Qehremanên Carlyle esil bûn û esalet jî, di hemû îdeoloji û fikrên wî de cihêkî taybetî digirt. Esil hebûn û esilê esilan jî hebûn û serkêşiya hemû esilan jî Carlyle dikir!

Baş e rewşa qehremanan li Rojhilata navîn çawa ye?

Di nav xelkê Rojhilata navîn de, qehreman û qehremantî xwediyê cihêkî taybetî ne. Hemû xelkê Rojhilata navîn xwediyê qahremanên bi nav û deng in. Li cem kurd û farisan Kawayê hesinger û Rustemê Zal qehremanên navdar in. Li ser Kawa ez pêwîst nabînim tiştêkî zêde li vir bêjim. Kawa sembola pîrr tiştê ye. Kawa hesinger e, Kawa sembola berxwedanê ye, Kawa zehmetkêş e, Kawa serok e, Kawa govendgêr e, Kawa bav e û Kawa zilame!

Di nav xelkê kurd de efsane li ser Rustemê Zal pîrr in. Li ser hêz û gurzê Rustem, li ser mêranî û qêrîna Rustem gelek tişt hatine gotin. Li Nisêbînê li gundê Xirbezilê kalekî kurd wuha behsa Rustemê Zal dikir; heft berberan bi hev re porê Rustem diqusandin, lê wan hevdu nediditin! Serê Rustemê Zal pîrr mezin bû û dema ku Rustem mir heft kerî pez bi hev re di serê wî de cih digirtin.... Ew aliyê meselê yê mîtoloji ne. Di rastiya xwe de Rustemê Zal rast e û dîroki ye. Rustemê Zal li Kurdistana Rojhilat serokê Zerdeştîya bû. Dema ku erebên musulman Kurdistan dagir kirin (pm 700), Rustemê Zalê serkêşiya berxwedanê dikir. Qehremaniya Rustemê Zal bi vê yekê li

ba kurdan deng dida.

Dema ku Moxolan Ecemîstan û Kurdistan dagir kirin(pm 1100), Rustemê Zal vê carê bi awayê efsanewî derdiket pêş. Nivîskarê farisî Firdewsî li hember dagirkirina Moxolan, qehremanî û mêraniya Rustemê Zalê weke mîtolojiî pêşkêş dikir. Rustem li hemberî dagirkirina Moxolan bû qehremanekî mîtolojik û ji rastiya xwe ya dîrokî hêdî hêdî bi dûr ket. Pîrr caran kurd dibêjin; "Ez weke Rustem didim deng", deng û qêrîna Rustem li ba kurd û farisan bûye sembola liberxwedanê.

Di nav ereban de Anterê Şeddadî (Anter Ibn Şedad) jî bi nav û deng e. Anter qehremanê dema berî îslamê ye.

Di nav tirkan de qehreman pîrr in! Malkoçoğlu heye, Tarkan heye, Kara Murat heye, Köroğlu heye, Hakan û Makanên wan pîrr hene! Di vî warî de qehremanê helî girîng Mehmetçik e. Ma ew hergav ne qehreman e!?

Di felsefa qehremantiyê de Narsisizm (jixwehezkirin) heye. Weke tê zanîn tixûbên jixwehezkirinê hene. Heqê hemû mirovan heye ku hez ji xwe bike. Lê ev bi xwe re tehlûkekê jî çêdike. Jixwehezkirin dikare bi awayekî hêsanî bibe nexweşî. Narsîsizm nexweşî ye û ezezî ye. Bi kultur û felsefa qehremantiyê re nexweşiyên pîrr mezin çêdibin.

Di dema kapîtalîzmê de zanyarî, ronahî, ilm û rasyonelîzm pîrr girîng in. Di dema me de gurz û qêrîna Rustemê Zal alîkariya mirovan nake. Dema me ya nûjen dema hesab û kitêban e, li şûna gurzê Rustemê Zal îro fax û komputer hene. Li şûna mîtolojiyê rastî jî me re lazim e. Li hemberî roviyê fenek û qert kesên biaqil û bi tecrûbe pêwîst in. Li şûna edebiyat û kultureke romantîk, kurd hewcedarê realîzmê ne. Ji ber ku realîzm zanebûn e. Li şûna qehremanên nepixandî û ji realîta civakî dûr, em weke xelk hewcedarê perwerdebûn û azadiyê ne. Me ronahî divê.

(1993)

ÇEND GOTIN LI SER ZERDEŞT

Baş bifikire, rind bibêje û qencîye bike!

Gelên Îndo - Ewropayî, beriya Miladê (B.M.) 3000 sal, ji wa-
Grên xwe bar kirin û li cîhanê belav bûn. Li gora pîrr dÎrokza-
nan, warê gelên Îndo - Ewropayî li Rojhilata Ewropa bû. Lê belê
heta îro jî, bi başî mirov nikare warê wan gelan lokalîze bike (cihê
rastî bibinê). Gelên Îndo - Ewropayî, di dema xwe de koçer bûn û
ji eşîrên mezin pêk dihatin. Ew xwedî pez û dewar bûn û li cih bi
cih digeriyan. Armanca wan ya yekemîn, girtina warên şinahî û avî
bûn.

Gelên Îndo - Ewropayî, bi sê beşan li cîhanê belav dibûn. Beşa
yekem, xwe li Îtalya û Greklandê bi war kirin; beşa duwem berê
xwe dan Skandinavyayê û navenda Ewropa û beşa sîsiyan ber bi
Îran û Hindîstanê, Mezopotamya û Anadolê de meşiya. Ewê ku
beşa sîsiyan pêk tanîn, ji xwe re digotin Ariya, an jî Arî, yanî kesên
paqij û esîl. Gelên Îndo - Ewropayî, heta roja îro jî, di hinek mese-
lan de, weke avahî û gramatika ziman, nêzîkbûna xwe parastine.
Gelek peyv û mîsal, çîrok û çîvanok di zimanê Îndo - Ewropayî de
nêzîkî hev in. Mirov dikare bêje ku ew ziman pîrr caran weke hev
in. Di aliye mîtoloji de gelê Greklandî, Îtalî, Îranî, Kurd, Hindî, Be-
lucî û Afganî motifên nêzîkî hevdu bi kar anîne. Dîrok û zimanên
van gelan tesîr li hev kiriye û hinek ziman di merhela dîrokî de jî, ji
meydanê rabûne û nemane. Hinek ziman jî dewlemend bûne û bû-
ne cîhanî...

Dîroka ola Zerdeşt, bi koçkirina gelên Îndo - Îranî ve dest pê di-
ke. Ewana Berî Miladê (B.M.) di 2000 salî de, li Îran û Hindîstan,
li Mezopotamya û Anadolê bi war bûn û dewlet ava kirin. Van ge-

lan kultur û sivîlayetî ava kirin. Bi navê Hîttî, Mîtanî (Metînî) Skytî (Sîtî), Madî, Farisî, Elamî, Sasanî ûhw, dewlet û hebûn çêkirin. Ewana berî Zerdeşt jî xwedî ol bûn. Ew ola Îndo - Îraniya xwezayî bû û nehatibû nivîsandin. Pîrr caran îbadet li serê çiyayî dihate kirin (rewşa koçeriyê). Wê gavê warên rûniştî hîna tunebûn. Ola Îndo - Îraniya demeke dirêj ne tekûzkişî û ne sistematîzekirî ma.

Zerdeşt, di vê rewşa dîrokî û kulturî de, ji ola Îndo - Îraniyan îlaham girt û li ser oleke nû xebat kir. Zerdeşt, gelek nav û gotinê xwe ji olên Îndo - Îraniya girtiye, weke Mîtra, Ahûra Mazda, Angra Manyu ûhw... Zerdeşt, ji eşîreke Madî bi navê Spitama ve tê. Ew, ji malbeteke aristokrat, xwedî pez û erd bû. Bi kultura pez, şivantî û gavantiyê, Zerdeşt hate xwedîkirin. Ewîna kultura koçertiyê girt. Weke tê zanîn û gelek kesan qebûl jî kiriye; mirovê koçer bi piranî aştxwaz e. Ne barbar e. Ew, şînayî, dar û ber, avê û axê diparêze. Jiyana koçeran li gora sîrkulasyona (gerîneka) xwezayê tê organîzekirin. Xelkê koçer, jiyane û hebûnê diparêze, pez û dewaran zêde dike. Hevalê jiyane ye û dijminê mirinê ye. Lê belê kesê barbar û zordest, hevalê mirinê û dijminê jiyane ye. Zerdeşt, felsefê û exlaqê xwe li gora vê rastiyê durust dikir. Çandinî û koçertî dibûn du bingehên esasî ji bona felsefê û îdeolojiya Zerdeştî.

Li ser çêbûn û xebata Zerdeşt, dîtînen cûr be cûr hene. Li gora filozofê Grekî Platon û akademiya wî, Zerdeşt, Berî Mîladê di navbera 6.000 - 5.000 salîya de xebat kiriye û jiya ye. Pîrr nivîskar û ramanwerê Grekî dibêjin ku Zerdeşt, berîya Platon bi 6.000 sal jiya ye. Platon bi xwe jî, Berîya Mîladê di sedsala 4.00 de jiya ye. Li gora dîrokzanê Swêdî H. S. Nyberg jî, Zerdeşt, berîya Şerê Truva bi 5.000 sal heye... Ew dîtînen cûr be cûr sebebên xwe hene; Ola Zerdeşt di destpêka xwe de nehatiye nivîsandin û ji ber vê yeke jî, li ser Ola Zerdeşt pîrr texrîbat û spekulasyon hatine kirin.

Li aliyê din, mirov dikare dîroka Ola Zerdeşt, ji xebata kronolojî-

ya gelên Îndo - Îranî derxîne. Weke tê zanîn; zimanê Ola Zerdeşt, zimanê Îndo - Ewrûpayî ye. Di Zend - Avesta de hinek nav û war, serdar û dewlet têne gotin. Ji wan kaniyan mirov dikare netîca dîrokê û kronolojîyê rast derxîne. Heger mirov bi vî metodî ve pêş de here, wê çaxê mirov bi hêsanî dikare bêje ku; Zerdeşt beriya dewleta Akamenî (5.50 - 3.20. B.M.) hebû. Li gora texmînên îro, ku li ba dîrokzanên weke Petersson û Parinder heye, Zerdeşt di navbera (1.500 - 8.00. B.M.) jiya ye. Îro, mirov baş dizane ku Ola Îndo - Îranî, jî Ola Zerdeşt re bûbû bingeh. Weke tê zanîn Ola Îsraîlî bûbû bingeh ji bo Ola Filehtiyê. Filehtî, berdewama Ola Îsraîlî ye û Ola Zerdeştî jî berdewama Ola Îndo - Îranî ye. Li ser vê yekê pirr dîrokzanan dîtînen xwe kirine yek.

Dewletên Madî, Akemenî, Farisî û Sasanî di bin tesîra Ola Zerdeşt de mabûn. Lê belê, bes Sasaniyan xebateke baş li ser Ola Zerdeşt kirin. Ne dewleta (împaratoriya) Madî, ne ya Akemenî, ne jî ya Farisî Ola Zerdeşt ji xwe re kirin Ola fermî (resmî). Gava ku Împaratoriya Roma, Ola Filehtiyê ji xwe re kirin Ola fermî, wê çaxê Sasaniyan jî dest avêtin Ola Zerdeştîyê. Mirov dikare bêje ku Sasanî mecbûr mabûn. Di vê dema dirokî de, ol û siyaseta bûbûn yek. Ol bûbûn hêzeke maddî ku dikarîbû împaratoriyan li ser lingan bihêle û îdeolojîyên ku bi şîrkatî biafirîne. Wê çaxê dijmin ji hundirê împaratoriye radibû û dibû hêzeke li derve û biyanî. Dewleta Sasanî (226 - 650. Piştî Mîladê), cara yekemîn mecbûr man ku nivîsaran û gotinên Zerdeşt bidin ser hev û pirtûkekê ji van pêk bînin. Ji ber ku olên bê pirtûk, qîmeta wan gelek tunebû. Ew bes bi gotina devbûn. Mellan (Magan) dîtînen Zerdeşt, dua û îbadetên xwe, ji ber dixwendin. Di wexta xwe de Zerdeşt, mella bû, yanî mag bû. Di nav pêxemberê mezin de, tenê Zerdeşt, di destpêke de mella bû. Ji ber vê yekê jî, rola mellan di Ola Zerdeşt de cihêkî mezin digire.

Wexta ku Eskenderê Mezin (Eskenderê Zilqirmeyn) zora dewleta

Farisî bir, dixwest ku kultureke bi şîrikayeti ji nav gelên Îndo - Îranî û Grekî pêk bîne. Ola Zerdeşt di vê demê de pirr pêş de çûbû. Eskenderê Mezin bajarê Persepolis şewitand û ji ber vê yekê jî, gelek belge, nivîs û dokuman winda bûn. Li gora dîrokzanan, Avesta wê çaxê li ser çermê 12.000 ga, bi tûpên zêr hatibû nivîsandin. Li gora oryantalistê Swêdî Nyberg; Avesta ji ber vê yekê jî winda nebû.

Di sala 650 (P.M.) de, dora xerakirinê hate ser erebên musliman. Ereben musliman, zora dewleta Sasanî birin. Careke din hebûn û qîmetên welat, rakirin û şewitandin. Gurzê lawê Rustemê Zalê, wê carê nikaribû zora erebên musliman bibe. Bi erebên musliman re dîsa dema zordariyê dest pê kir, mecal ji mellan, zanyaran û hevalbendên Zerdeşt re nemabû. Mirovê Zerdeştî bi darê zorê hatin muslimankirin û yên ku muslimantî jî qebûl nekirin, bar kirin û çûne Hindistanê. Di dema îro de, nêzîkî 200.000 mirov li Hindistanê baweriya xwe bi Ola Zerdeşt tînin.

Ew dema dîrokî, di dîroka mirovahiyê de gelek dijwar derbas bûbû. Dewletên bi hêz û xwedî hebûnên nûjen, her gav bi ser diketin û dibûn dewlemend. Civatên ku ji aliyên aborî û leşkerî de pêşketî bûn, zora dewletên din dibirin. Bi darê zorê û bi serê rimê, qedera civatan tayin dikirin. Dîroka Mezopotamya û Anadolê, dîroka avakirin û xerakarina dewlemendî, sivilayeti û pêşketinê ye. Hinekan avakirine û hinekan jî xera kirine. Lê hinekan jî herdu tişt bi hevdu re kirine. Hin hêz û dewletan mirovahî û kultur pêş ve birine û hinekan jî şewitandine û xera kirine. Lê dîrok bi sebir, bi dilşewatî, bi kul û keser pêş de çûye û heta îro hatiye. Di vî warî de, kes tu cara nehatiye jibîrkin. Dijmin û dostên mirovahiyê, hevalbendên pêşketinê îro pirr baş xuyanî dikin. Dewlet û mirovên barbar, zulmkar û kedxur îro jî hene û hevalbendên mirovahiyê jî li miqabil wan têkoşîn didin. Dîroka civatên çîneyetî bi vî babetî pêş diket û diherikî.

Di ola Zerdeşt de du hêzên esasî hene ku hergav li dijî hevdu şer

dikin. Çerxa cîhanê li gora şerê wan herdu hêzan pêş ve diçe. Xera-
 bî û rastî, di dîroka mirovahiyê de bi vî awayî zelal dibe. Ahûra
 Mazda temsîla rastiyê, başiyê, rohahiyê, jiyânê û mirovahiyê dike.
 Ahûra Mazda, xwediyê zanîn û pêşketinê, hakimê başî û ronahiyê
 ye. Serdarê Madî û Farisî Darius û Kyrius, mezintî û desthilata xwe,
 bi daxwaziya Ahûra Mazda ve girê didan. Bi vî awayî îdeolojiya te-
 okراسiyê û desthilata polîtîk tesîr li hev dikir. Li bajarê Persepolis li
 ser Nexşe- Rustem, Darius wuha dibêje; "Ahûra Mazda bike ku ew
 welat ji êrîşên dijminan, birçîbûnê û ji derewan jî were parastin! Ne
 êrîşên dijminan, ne birçîbûn û ne jî derew neyên ser vî welatî". En-
 camên ku Darius, ji aliyê Ahûra Mazda ve layiqê serdariyê hatîbû
 dîtî ev in:

Darius ne xerab û ne jî derewîn bû, ne barbar û ne jî zulmkar bû.
 Li hember başan nerm, li hember xeraban jî dijwar bû. Darius, po-
 litîka xwe bi alîkarî û şirkatiya Ahûra Mazda ve îzah dikir.

Li hemberî Ahûra Mazda ku sembola başî û rastiyê ye, dijminê
 derewan û tarîtiyê ye, sembola xerabiyê Angre Manyu heye. Mirov
 dikare ji Angre Manyu re bibêje; Agirê Manco. Weke tê zanîn li
 nav gelê Kurdistan îro jî, ji Angre Manyu re dibêjin; Agirê Manco
 an jî Gurê Manco. Gurê Manco temsîlî xerabî, tarîti, nexweşî, birç-
 îbûn, stûxwarî û derewa ye. Li her aliyê cîhanê, di civatê de, di ex-
 laq û îdeolojiya mirovan de, ev herdu hêz li hember hevdu şer di-
 kin. Tekoşîna van herdu hêzan xwe di van rik û baweriyên de dide
 nîşan; başî - xerabî, ronahî - tarîti, mirin - nemirin, jiyandarî - nex-
 weşî, dewlemendî - belangazî, rastî - derew, şahitî - şîn ûhw... Ava-
 niya ola Zerdeşt, li ser dualîtiyê ava bûye. Di merhela dawî de ev
 dualitî ew ê rabe û başî - ronahî ew ê zora xerabî - tarîtiyê bibe!
 Derew ew ê ji nav mirovan rabin û mirov dilşad bibin. Ji bo Zer-
 deşt rastî baş e, derew jî xerab in! Mirov dikare bêje ku ew yeka îro
 jî wuha ye. Gotinên beriya 3 an jî 4.000 sal hatine gotin, îro jî aktu-

elin. Em niha guh bidin Zerdeşt "Mirov, ji bo ku xerabî û başiyê ji hev cihê bike, bi îradeyeke serbixwe hatiye cihanê. Kirinên mirovan, hemû raman û tiştên ku wan kirine û gotine, li pirtûka wan ya jiyane tê nivîsandin. Fikrên baş, gotin û kirinên baş li aliyekî, fikrên xerab, gotin û kirinên xerab jî li aliyekî tene nivîsandin û qeyd kirin. Wexta ku mirov dimire, ruhê mirovan derdikeve miqabil mirovan û di pirtûka jiyana xwe de hesab dide. Heger fikrên baş, gotin û kirinên baş ji yê xerab zêdetir bin, mirov wê çaxê diçe bihuştê, na, heger xerabî zêde be mirov wê çaxê diçe dojehê.

Her kes ji kirin û dîtinên xwe berpirsyar e û tu kes nikare bibe wekilê tu kesî. Mirov bi hev re ne, le belê her kes berpirsyarê xwe ye. Berpirsyariya kesîtiyê di felsefê û ola Zerdeşt de, xwediyê cihêkî mezin û girîng e.

Avesta, ji stranên Gatha pêk tê. Zerdeşt, bi xwe wana gotiye û nivîsandiye. Dîtin û baweriya Zerdeşt, bi kurtî di van stranên de heye. Avesta, tê mana zanyariyê. Şahê Sasaniyan Xusrev, hemû nivîs û gotinên ku li ser Avesta hatibûn gotin, dane ser hevdû û kirine pirtûkek. Wexta ku musilmanî li cihanê belav bû, gelek zulm li xelkên bê kitêb hatin kirin. Lê li Ahl Al Kitêb, yani li xelkê xwediyê *kitêban* zêde zulm û zordarî nedihat kirin. Cihû, Fileh û Musilman xwediyê kitêban bûn. Lê ji ber ku ola Zerdeşt bi dev dihate gotin û stran, ereban navê wê yekê kiribû zamzama. Mirov dikare bê guman bibêje ku, Zerdeştîyan pirtûka xwe nivîsandin, bi taybetî ji bo ku ji zulm û zordariya ereban rizgar bibin. Pirtûka Avesta ku heta roja îro jî hatiye, ji aliyê Sasaniyan (B. M. di salên 560) de hatibû komkirin û nivîsandin.

Beriya ku Avesta bê nivîsandin naveroka wê jî, ji qirman derbasî qirman bûye, hatiye belavkirin, xwendin û propaganda kirin. Ji ber vê rastiya dîrokî, mirov nikare bê guman û bi bawerî bêje ku, Avesta ku îro di destê me de heye, tenê ne dîtin û gotinên Zerdeşt in. Li

bawerî û ramanên Zerdeşt, gelek tişt hatine zêdekirin, an jî gelek tişt jê hatine derxistin. Pirtûkan ku Sasaniyan çêkiribûn, yanî Zend - Avesta, bi rastî pirtûkeke kolektîfv e. Mirov dikare bêje ku, gelek mellayan, ango Magoyan, ilmdaran, serdaran û împaratoran, alîkariya afirandina vê pirtûkê kirine. Piştî xebata kûr û dûr, bi rojan û bi salan, Avesta şiklê xwe yê dawî girt û bi navê Zend - Avesta derkete holê. Bi kurtî mirov dikare bibêje ku, pirtûka Zend - Avesta ku îro heye ne rasta rasta pirtûka Zerdeşt e. Ew pirtûka ku Sasaniyan piştî mirina Zerdeşt bi 1.000 - 1.500 salî derxistiya, îro bi navê pirtûka Zerdeşt bi nav dibe?!

Li gora rewşa dîrokî exlaqê Zerdeşt, di dema xwe de aşîxwaz û pêşketî bû. Di vê dema dîrokî de hemû dewlet û eşîran, mîr û mîrkan li hember hevdû şer dikirin. Zulm û zordarî bûbû jiyana rojane. Mirovên belengaz û jar di bin lingan de diçûn.

Di demeke wuha dijwar de, Zerdeşt exlaq û îdeolojiya xwe pêş da bir. Li gora Zerdeşt, divê mirov di jiyana xwe de hevalê rastiye be! Li hember mirovan nerm û dost be, ji dostan re alîkar û mêvanperwer be. Mirovên Zerdeştî pêwîst e, li hember xerabiyê, derewan û zordariyê têkoşîn bide. Dev ji tişt û kirinên xerabî û nebaşiyê berde. Divê mirovên Zerdeştî li ser nîya başî û rastiye bimeşe. Mirov divê ji jiyane hez bikin, zarokan çêkin, pez û dewaran xwedî bikin, kultur û çandiniyê bi pêş bixînin. Mirovên Zerdeştî divê di hemû waran de piştgirtiya avakirinê bike û li hemberî xerakirinê raweste. Zerdeşt wuha dibêje; *"Di dîtin, kirin û gotinên xwe de mirov divê paqij bin. Xwediyê merhamet û alîkariyê bin. Erdê bajon û daran bibirin, pez û dewaran xwedî bikin. Li teba û heywanan xwedî derkevin û kar û barên baş bikin"*.

Zerdeşt, di navbera mirovan de dostanî û evîntiyê diparêze. Dost ew e ku destên xwe dirêjî dostan dike. Çaxa ku başî zora xerabiyê bibe, wê çaxê di navbera mirovan de dostanî pêk tê. Di dostaniyê

de başî zora xerabiyê dibe. Zerdeşt di îdeolojiya xwe de, ferqeke mezin naxe navbera jin û mêran. Zerdeşt, hevalbendiya jiyaneke aktîf û bi mana dike. Ew hergav li hember neheqiyê disekine. Zerdeşt wuha dibêje; *"Ez Zerdeşt, Ez Pêxember, Ez her dem hevalê edaletê me"*.

Di destpêka nivîsara xwe de, min got ku *baş bifikire, rind bibêje û qenciye bike!* Fîzozofê mezin Fredrik Nietzsche li ser Zerdeşt û felsefa wî pirtûkek nivîsandiyê. Navê pirtûkê, *"Zerdeşt Wuha Dibêje"* ye. Lê di vê pirtûkê de, mixabin Fredrik Nietzsche zêde cih nedaye îdeolojiya Zerdeşt û Zerdeştîyê. Lê Fredrik Nietzsche bi vê pirtûkê, ji xwe re îdeolojiyek nû afirandiyê. Danûstandina îdeolojiya Fredrik Nietzsche û îdeolojiya Zerdeşt qet bi hevdu re nîne.

Zerdeşt dibêje ku, destên xwe bide dostan û li hember neyaran be! Hevalê rastiyê û dijminê derewan be! Ez bahwer im ku, heger mirovantiyê heta roja îro guh bidaya banga Zerdeşt, ew ê cîhana me îro di rewşeke din de bûya... Em kurd jî divê îro guh bidin gotinên Zerdeşt û hinek tecrûban jê derxînin. Em divê baş bifikirin ku, em ê çawa karibin gelê xwe ji bin destên kolonyalîstan rizgar bikin. Em divê rind bibêjin ku, ji bona ku gelê me baş guh bide me. Em divê di kar û barê xwe de bibin mînak ku, ji bona ku em karibin civatek serbixwe, azad û mirovanî avabikin...

(1985)

HOZANÊ GEL ŞIVAN

Em dibêjin muzîka gel. Erê, muzîka gel ji nav gel derdikeve, gel wê guhdar dike û jiyana xwe tê de dibîne. Hêvî, derd, evîn û kula xelkê di vê muzîkê de heye. Di hemû muzîk, stran û helbestên gel de, jiyana civatî heye, xebat heye, danûstandinên sosyal hene, kêf û şayî heye. Yên ku van stranên, helbestan û serpêhatiyên gel dibêjin, ji wan re *hazanên gel* tê gotin. Kêm an jî zêde ev tişt tene zanîn, lê belê divê mirov bersîveke baş ji van pirsyarên jêrîn re karibe bibîne; ferqa muzîka gel û babetên din yê muzîkê çi ne? Wezîfa muzîka gelerî çi ye û divê çawa be? Di nav gelê kurd de cihê muzîkê çi ye? Ji bona mirov bikaribe bersîveke bi giştî baş ji bona van pirsyaran bigre, ew ê pirr baş be ku em li dîtînan kesekî pispors binêrin: Profesorê ilmê muzîkê û Marksîstê Swêdî Jan Ling, di pirtûka xwe ya bi navê "Mûzîka Gelê Swêd" de, li ser vê mijarê wuha dibêje "Prensîbên bingehîn yê muzîka gelerî ev in; beriya hemû tiştî, bê ku ev muzîk bê nivîsandin û çapkirin, ew dikare jiyana xwe bidomîne. Stranên enstrumental û stranên gelerî, tenê ji bona entereza muzîkê tene fêrbûn û bi vî awayî jî muzîka gelerî belav dibe. Ev muzîk roj bi roj firehtir dibe, ji nîslekî derbasî nîslekê din dibe û jiyana xwe didomîne. Ji vê muzîkê re dibêjin; muzîka bi dengên û muzîka bi gotin.(r.9)".

Welatekî ku muzîka bi dengên lê pirr xurt e, Kurdistan e. Berî nûha bi sed salan, gelek hozanê kurd yê gelî, adete muzîka kurd ya bi dengên, ku di rastiya xwe de pirr dewlemend û hêja ye, zêde kirine û alîkarî kirine ku ev babetê muzîkê li welatê me nemire û wunda nebe. Encamên ku muzîka gelerî li welatê me xurt e û xwe-diyê dîrokeke dewlemend e, pir in; Yekemîn, li welatê kurdan hej-

mara mirovên xwendevan û nivîsevana heta nûha pîrr kêr e. Duwemîn, zimanê me qedexeyê. Sêyemîn, welatê me di bin zulmeke barbar de ye. Çaremîn, îmkanên maddî yên welatparêzên kurdan, heta nûha gelek kêr bûne, ûhw. Bi kurtî mirov dikare bibêje; encam pîrr in. Ji ber van encaman jî muzîka gelê kurd ya gelerî, heta nûha di çarçeveke teng de maye û di hinck wext û rojan de hatiye guhdarkirin. Qet nebe burjuwaziyê xelkê, ji bona bazirganiyê be jî, muzîka welatê xwe belav kirine. Lê sed mixabin burjuwaziyên kurd, ev wezîfa xwe ya bazirganî jî, bi cih neaniye. Ev aliyekî meselê ye. Li aliyê din bi pêşketina teknolojiyê re, bi milyonan mirovên kurd bûne xwedî radyo, teyp û tv. Bi alîkariya vê teknolojiya berbiçav û modern, mirov dikare bibêje ku, li Kurdistanê muzîka gel bûye hêzeke maddî û kulturî.

Heger em dengbêjên eşîretên kurd nehejmêrin, mirov dikare bibêje ku di van salên dawî de, pîrr hozanên welatparêz derketine meydanê. Her yekî ji van hozanan, bi babetê xwe stran û helbestên xwe dibêje û bi vî awayî jî alîkariya muzîka gelê kurd ya dewlemend dîke. Cihê her hozanî cihê ye. Her kes li gora giranî û praktîka xwe ye.

Em ê di vê nivîsara xwe de li ser welatparêz, çep, hunermend, dostê gel û dengê kurdan li derveyî û li welêt, Şivan Perwer bisekinin. Hozan Şivan ne bes di nav gelê kurd de tê naskirin, lê belê ereb, ecem û tirk jî wî baş dinasin. Em ê nûha meyze bikin, ka cihê Şivan Perwer li ku derê ye.

Weke me li jor jî got, ev salên dawî gelek hozanên giranbuha derketin piyasê. Ji vana nesilê kevn yên naskirî weke M. Arif, H. Cizrawî, Îsa. Berwarî, Meyremxan ûhw, ji zaniyariya ilmê muzîkê mehrûm bûn. Ewana muzik lêdixistin, digotin, digeriyan û gel jî hez ji wan dikir, lê belê van hozanan bi xwe, rola hunera muzîkê ya dirokî-kulturî zêde baş fahm nekiribûn. Ew ji hişmendiya muzîkê

bê par bûn. Ev rastiyeke civata me ye. Ji ber vê rastiye jî, problemên van hunermendan yê naverokî hebûn. Em baş bala xwe bidin muzîka kurdî ya kevnare (hozanên ku me li jor behsa wan kir), bi piranî stranên mîstîk, dînî û girêdayî qedere dibêjin. Di vî warî de dîtînen wan li ser evîne jî çewt in û qurmiçi ne. Ev raman û qîmetên ku stranên mîstîk û dînî belav dikirin, di rastiya xwe de alîkariya şexsiyet û têgiştineke şaş dikir. Bi raman û qîmetên ku ji realîte dûr in, pîrr mirov îdeolojiya xwe dixemilînin û jiyana xwe jî li gora vê xemilandîne bi rêve dibirin. Li gora pîrr raman û teoriyên pedagojîk, di terbiye û edeba mirovan de, muzîk yek ji wan hêjajiyên ku roleke baş dileyîze û alîkarî dîke ku mirov mentalîta civata xwe baştir nas bike. Ji ber vê yekê naveroka muzîkê pîrr girîng e. Li cem hozanên kurdan yê kevnare, têgihiştina welatpareziyê pîrr qels e. Muzîk, bi taybetî tenê weke kêfê û ji bona jibîrkirina derdê rojane têye dîtîn. Xeta ku bandora xwe li ser vê muzîkê daniye ev e; mirov divê kêf bikin, cîhan vala ye, ax û off, derd û kul ûhw. Hilbet ev babet jî ji civata kurdan re lazim e. Lê belê ji bona ku mirovên kurd bikaribin muzîka baş çêbikin, divê ew babete muzîkê were parastin, himandin û modernîzekirin. Ev muzîk mîrasa gelê kurd e û divê wûha were fahmkirin...

Li gora vê çarçewa ku me li jor çêkir û bi kurrî behs kir, pêwîst e mirov alîkariya guhertin û xwenûhkirina ku hozan Şivan dest pê kiriye baş têbigihê. Şivan, meyleke nûh di muzîka kurdî ya gelerî de pêk aniye û bi xwe hîna jî serokatiya vê meylê dîke. Sixletên vê muzîka gelerî ku li ser bingehên welatparezî û berjewendiyên gel ava dibê, ji sixletên muzîka gelerî ya kevnare cihê ye. Ev meyla muzîkê ku em li vir behs dikin, beriya hemû tiştî çep e, welatparêz e û bi rîtm û melodiyêke pîrr xweş tê gotin. Di muzîka Şivan de, sixleteke din ya pîrr girîng heye; ew jî tekoşerî ye. Ev muzîk ne pasîf e lê belê aktîf e, ne razayî ye lê belê şiyar e, dost û dijminan ji hev baş cihê

dike. Li cem gelên kedkar û belengaz cihê xwe digre. Di vî warî de, ev muzîk ya kevnare derbas dike û xebatên nuh pêk tîne. Weke tê zanîn bi awayekî giştî, muzîka gel ya kevnare li ser jiyana, evîn, zewq û kêfa çîna serdest disekine. Bi taybetî ji bona axan, began, şêxan, dewlet û dewlemendan pesnê bê pîvan didin. Şivan Perwer di nakokiya civatî de li dijî serdestan cih digre û hemû muzîka xwe li ser vê rastiye ava dike. Gelê xwe di vî warî de ronî dike. Muzîk li cem Şivan dibe enstrûment ji bona ronîkirina gelê belengaz.

Bi taybetî perçayekî muzîkê ji çend tiştan ava dibê û ewana avaniya (struktura) muzîkê pêk tînin. Weke mînak, em dikarin bibêjin ku perçayekî muzîkê ji melodî, rîtm, aheng, deng û naverokê pêk tê û ewana hemû bi hev re jî karakterê muzîkê nîşanî mirova didin. Hemû tiştên ku di perçayekê muzîkê de tene bikaranîn girîng in. Perçayê muzîkê hemû bi hev re, xebatê pîralî dikin, gur dikin, xweş dikin û hunermendiya mirova nîşan didin. Weke mînak, mirov nikare bibêje ku melodî ji rîtm girîngtir e, an jî rîtm ji ahengê girîngtir e. Hemû perçeyên muzîkê rola wan cihê cihê ye. Em ê di vê nivîsarê de li ser naveroka muzîkê bisekinin. Li Kurdîstanê rola danûstandina bi devkî pîr mezîna e û ji bav û kalan de, ev babete danûstandinê di nav gelê kurd de baş runiştîye. Gotinên ku ji guh diçin guh, li welatên weke Kurdistanê roleke mezîna dileyizin. Li welatên ku hejmara xwendevan û nivîsevanan lê kêm e, komunikasyona bi devkî xwediyê cihê taybetî ye. Ji ber vê yekê jî, muzîk weke huner di Kurdîstanê de, xwediyê roleke civatî-kulturî ye. Ev pozîsyon divê tu caran neyê jibîrakerin.

Di muzîka gelê kurd de, Şivan bi guhertina naverokê ve, dest bi xebata muzîkê kiriye. Ev guhertina naverokê, weke me li jor got, xwediyê bingeheke radîkal û welatparez buye. Di stran û helbestên xwe de, Şivan li ser kolonîzekirina Kurdistanê, li ser liberxwedana gelê kurd, li ser ronîkirina belengazan, li ser tekoşerîya û qehre-

mantiya gelê Kurdistanê disekine. Ev helbest û stranên welatparêz, bi rîtm û melodiyên xweş û bi zimanekî rehet têne xwendin. Nexweşiyên ku di civata kurdan de hene, bi babeteke ku guhdaran zêde aciz neke û bala wan zêde belav neke, têne gotin û strandin.

Ew guhertina naverokê, bi xebata rizgarîxwaziya gel û bi xurtbûna hêzên welatparêz re raser dimeşe. Stran û helbestên ku têne gotin, gel wana qebûl dike û wana dike yên xwe. Şivan bi zimanê gel dibêje û gel jî dibêje ku; "Ew ye me ye, qala me dike".

Di navbera vê muzîka welatparêz û gelê Kurdistanê de, bi vî awayî danûstandineke pirr xurt pêk tê. Kategoriyên sosyal li Kurdistanê weke xwendevanan, gundiyan û ronakbîran, ew muzîka welatparêz girtine hembêza xwe.

Ji bona em bikaribin vê yekê berbiçav bikin, emê nuha jî li hinek mînakên meyze bikin; di salên 1960 - 1970'an de li Kurdistanê bi hezaran xort çûbûn bajarên mezin û li dibistanên bilind dixwendin. Piraniya van xwendevanan, ji bona armanceke baş û xizmeta welat çûbûn xwendinê. Li dibistanên bilind li ba pirr xwendevanan hîsên welatparêzî şiyar dibûn. Ew ê ku berê welatparêz bûn hîsên wan xurttir dibûn. Ewana, bi zanistî li dijî zulm û barbariya ku li Kurdistanê hebû derdiketin.

Di kasetaya xwe ya yekemîn de Şivan, bi xortekî jî van xwendevanan re dikeve diyalogê. Li ser bûyerên welat, rola xwendevanan û ronakbîran, xwendevan û Şivan bi hev re stranekê dibêjin. (Di kasetaya de herdu kes jî Şivan e). Naveroka stranê bi kurtî wuha ye; Xortê kurdan divê bixwînin, xwe bigihînin, gelê xwe têbigihînin û ji bona rizgarkirina gelê Kurdistanê xebat bikin. Bi kurtî xort vana jî Hozan Şivan re dibêje û Şivan jî bersiva xort weke nûnereke xwendevanê kurd bersiva wî dide. Perçayek jî stranê wuha ye;

*Wa ji Kurdistanê ez tîm
Gelî xort û keçên rind,
Min silavên dê û bavan
Bo we anîne ji gund.
Dibêjin me hun şiyandin,
Bo dibistanên bilind
Da bixwînin bo welatê xwe
Bibin çira û find.*

Bi wan gotinan xortê qasid dest bi strana xwe dike. Şivan jî bi dengê xwe yê şewatî û zirav bersiva qasidê Kurdistanê bi vî awayê jêrîn dide;

*Ew silavê dê û bava
Li ser ser û çavê me hat
Li dibistana em dixwînin
Tim dikin doza welat.
Ji bo Kurdistanê rengin
Em dikin cehd û xebat.
Da ku kurdên me yên hêja
bibinin roja Felat.*

Gelê Kurdistanê hêviyên pîrr mezin ji xwendevan û xortên xwe dikirin. Gel, bi riya qasideke hunermend, hêviyên xwe ji xwendevan û ronakbîrên kurd re dibêje. Heger em li naveroka vê stranê baş meyze bikin, emê bikaribin hinek respîtên kulturî û civatî li ser Kurdistanê bikin. Civata Kurdistanê di nav guhertîneke sosyal û kulturî de diherike... Hejmara kesên xwendevan zêde dibe... Bi vê zêdebûna hejmara xwendevanan re, hêviya gelê Kurdistan jî bilind dibe... Em li vir dikarin baş bibînin ku welatparezên Kurdistanê ji bo xela-

siya gelê xwe cehdê dikin û di vê xebatê de jî xwedî bîr û bawerî ne. Ew jî îşaretên guhertinên dîrokî - kulturî yên civata Kurdistanê ne. Şivan ev guhertin û nuhbûna dîrokî - kulturî di wextê wê de dît û li ser vê yekê jî bi ciwamêrî sekini. Em dikarin bibêjin ku yek ji wan sebebên mezin ku Şivan li Kurdistanê hatiye naskirin û bûye hozanê neteweya Kurdistanê, ev rastiya civatî û kulturî ya ku li welatê me heye. Li derveyî wê yekê jî, deng û babetê muzîkê, Şivan kireye hozanekî naskirî û hezkirî.

Şivan di muzîka xwe de li ser gelek meselên kulturî, sosyal, evîni ûhw disekine. Yek ji wan meselên ku pîrr tê bikaranîn, mesela li berxwedana gelê Kurdistanê ye. Di dîroka me ya modern de gelê Kurdistanê, li dijî dijmin pîrr caran serî hildaye. Her çiqas ev li berxwedanên gelî, bi awayekî barbar jî hatibin şikenandin, gelê Kurdistanê dîsa serê xwe ji kolonyalîstan re dananiye. Gelê kurd bi mêr û jinên xwe, bi keç û xortên xwe, bi pîr û zarokên xwe li ber xwe daye, perîşan bûye, hatiye kuştin, bê xanî û nan maye, lê belê zincîrê koletiyê qebûl nekiriye. Li Qoçgirî, li Agirî, li Dêrsimê, li Sasonê, li Omeriya ûhw, adetên kurdan yên liberxwedanê bi alîkariya stran û helbestan, xwe bi zimanekî hîsî û dilşewatî berdewam kiriye. Ev helbest û stranên ji bona şexsiyeta netewa kurd, pîrr girîng in. Perçayek ji hebûna gelê Kurdistanê, stranên wî bi xwe ne. Stranên li ser Dêrsimê, li ser Sasonê, li ser Agirî ûhw, têkoşîna welatparêzan germ dike, moralê milîtanên polîtîk bilind dike û rojên tarî jî mirovan ronî dikin.

Li ser liberxwedana gelê kurd pîrr stranên hêja hene. Bi awayekî giştî ev stranana mîraseke qehremantiya gelê Kurdistanê ne. Ji aliyekî de ev stranên liberxwedanê, şexsiyet û pisîkolojiya kurdan ya netewî, bi awayekî edebî şanî mirovan didin. Mentalîta kurdan di van stranên de gelekî zelal tê xûyanîkirin. Weke mînak mirov dikare kasete Gulîstan ya sisiyan bide. Di vê kasetê de Hozan Şivan stranên

pirr bi dilşewatî li ser Dêrsimê dibêje. Em nûha guhê xwe bidin ser van rêzên jêrîn.

*Bûka delal, bûka me
Bûka Kurdîstan,
Destê xwe dide çîyan
Dide tîfing û rextan
Destê xwe nade neyaran.*

Melodî, harmonî û rîtmaya vê stranê bi awayekî dilşewatî û mirovatiyê, bi barbarî û zilma ku dewleta tirk li Dêrsimê kiriye, tê girêdan. Mesela bingehîn di vê stranê de; liberxvedana gelê kurd e. Bûka kurdan di vê stranê de, divê weke sembolekê bêye fahmkirin. Li vir *Bûka Kurdan*, mirovê ku li ber xwe dide û teslîmî dijminê xwe nabe, simbolîze dike. Di vê derê de, mirov dikare baş bibîne ku namûsa mirovan di dîrokê de, pirr caran bûye welatê mirovan û serbixwebûna welatê mirovan. Mirovê ku ne welatperwer be, namûsê weke mal, milk û jinê dibîne, lê belê mirovê welatperwer dibêje ku namûs; mal e, milk e, jin e, welat e û serbixwebûna welat e! Di pirr stranên xwe de Şivan namûsê bi mesela serbixwebûnê, azadiyê, bi mesela welat û xelasbûna welat ve girê dide. Bi baweriya min, ji ber vê yekê jî Şivan bûye hozanê gelê kurd yê netewî. Mirov hêvîdar e ku Şivan vê pozisyona xwe tu caran ji bîra neke!

(1983)

EDEBIYATA MITIRBAN

Mirov dikare ji xwe bipirse; ma mitirb û edebiyat? Bi awayekî Mgiştî mirov dikare bêje ku mitirbên Kurdistanê ji aliyê dîrokî ve baş nayêne naskirin. Gotina mitirbî bi şeklekî negatîf ketiye nav zimanê kurdî. Ji mirovekî re "mitirb" gotin weke heqaret tê qebûl-kirin. Ji mirovekî re "artîst" gotin jî wuha tê fahmkirin. "Art" bi zimanê îngilîzî huner e û "artîst" hunermend e. Him artistî û him ji mitirbî di realîtê de hunermendî ye, lê di zimanê xelkê de ev gotin, dîsa jî weke heqaret hatine qebûl-kirin. Ev yeka exlaqê feodalîzmê nîşanî mirovan dide. Kurdan hêdî hêdî dest pê kirine mitirbên xwe ji bîra bikin. Pîrr caran dîtina rewşenbîran û tevgera polîtîk li ser mitirban li Kurdistanê, weke dîdina eşîr û feodalên kurd bûye. Ji vê yekê re pîrr şahid ne lazimin. Mitirb weke beşekî ji kevneperestîya kurdî têne dîtin. Ev yeka ji aliyê şiklî de dikare wuha bê fahmkirin. Lê di rastiya me ya kulturî de, mitirbî tenê bi serê xwe nabin kevneperestî. Kultura mitirban beşekî ji kultura xelkê kurd e. Mitirbê kurdan ji pîrr aliyan de Homerosê modernin. Mitirb, li ser civata kurda yan kevn, kaniya zanebûnê ne. Mîtolojî û dîroka me, bi alîkariya mitirban hatiye parastin û dewlemendkirin. Di dema kevnare de, feodal û eşîrên kurdan yên ku ji xwe hez dikirin xwediyê mitirban bûn. Mitirb, di civata eşîrtî de xwediyê cihekî raybetî ne. Mitirb dîrozkana bûn, çîrokvan û muzîkvan bûn. Mitirb pirtûkxane û şanogerî bûn. Tiştên ku eşîr û civat li hev radigirtin û îdeolojiya kolektîf pêk tanîn, li cem mitirban peyda dibû. Mitirb kesnama eşîran jî bûn. Esil û feslê eşîrê, dijmin û dostên eşîrê jî dîsa bi awayekî dîrokî li cem mitirban hebû. Mitirb hişê eşîran bûn. Bûyer û serpêhatiyên eşîrtî, dîsa bi awayekî dewlemend li cem mitirban hebû.

Govendgerî, stranbêjî, şayî, evîndarî û şer jî li cem mitirban hebû. Mitirbî, jîyan bi xwe bûn...

Sir Walter Scott (1771-1832) nivîskarekî Skotlandî ye. Walter Scott di nivîskariya xwe de romana dîrokî ya modern pêş xistiye. Di nivîskariya xwe de Walter Scott pirr caran serpêhatî û mîtolojiya ku li Îngilistanê û Skotlandê hebû kom kirine. Çîrokên ku di nav xelkê de dihatin gotin bi awayekî nû Walter Scott modernîze dikirin. Pirraniya nivîskariya Walter Scott li ser bûyerên kevnare ava dibe. Romanên weke "Ivanhoe" û "The Talisman" li ser bûyerên mîtolojîk û dîrokî têne avakirin. "Ivanhoe" carna bi navê "Siwariyê Reş" jî hatiye çapkirin. "Ivanhoe" bûye film jî. Bê mubalexe mirov dikare bêje; "Ivanhoe" di edebiyata cîhanê de romana siwarî ya helî naskirî ye.

Romana "The Talisman" carna bi navê "Reşadê Dilşêr" jî hatiye çapkirin. Reşadê Dilşêr weke tê zanîn serok û şahê Xaçiyên bû. Şahê Îngilistanê Reşadê Dilşêr ku dibû serokê hemû xaçiyên li Ewrûpa, daxwaz dikir ku bajarê Qudsê ji musulmanan bistîne. Di vê demê de serokê musulmanan Selaheddînê Eyyûbî bû. Roman li ser danûstandinên xaçiyên û musulmanan û danûstandinên xaçiyên bi xwe bi xwe ava dibe. Walter Scott bi awayekî pirr îdealîzekerî behsa Selaheddînê Eyyûbî dike û Selaheddîn li cem nivîskar dibe sembola siwarîtiyê di dema navîn de. Walter Scott pirr bi heyranî behsa esalet, adelet, mêrxasî û comerdiya Selaheddînê Eyyûbî dike. Selaheddînê Eyyûbî di vê romanê de dikeve pirr şiklan; bi navê Şêrko dibe siwariyekî ji xelkê, bi navê El Hekim dibe Hekimê Loqman û dikeve pirr şiklên din jî. Selaheddînê Eyyûbî bi şiklê curbecur danûstandinan bi Reşadê Dilşêr re datîne. Reşadê Dilşêr bi xwe heyranê Selaheddînê Eyyûbî ye.

Di vê romanê de tiştêk bala mirovan pirr dikişîne. Walter Scott li ser kurdan baş tiştan dizane. Li ser mîtolojiya Newrozê, li ser prob-

lemên kurden Yezîdî, li ser baweriya bi Şeytên, li ser Ahriman û li ser eslê kurdan di romanê de pirr tişt têne gotin. Bi taybetî siwariyên xelkê Şêrko ku Selaheddîn bi xwe ye, bi awayekî edebî û mîtolojî behsa van mijaran dike. Çiqasî carna di romanê de tiştên çewt jî hebin, dîsa jî mirov li miqabil zanebûna Sir Walter Scott ya li ser kurda şaş dimîne. Beriya dused salî evqas zanebûn li ser kurda, li cem nivîskarekî Skotlandî çawa peyda bûye? Kaniya vê zaniyariyê çi ye? Ez pirr dixwazim bersiva van pirsan bizanibim, lê mixabin ez nizanim!

Li ser dema eşîrtî û feodalîzmê di hunerên cîhanê de pirr roman, çîrok û film hene. Di edebiyata hemû netewan de dem hene ku behsa bûyer, mîtolojî û serpehatiya xelkekî bi awayê edebî tê kirin. Japonî behsa Samurayên xwe dikin, li ser Samurayan û dema wan roman hatine nivîsandin û film hatine çêkirin. Rejîsorê navdar yê Japonî Akîro Kurasawa pirr caran xelatên navnetewî ji bo filmên xwe yê li ser jîyan û dema Samurayan girtine. Weke mînak mirov dikare filmê "Ran" û "Heft Samuray" bide. Weke min li jor jî qal kir "Ivanhoe" û "Robin Hood" bûne film û xelat girtine. Filmê "Robin Hood" dibe ku bîst caran hatibe çêkirin. Filmê "Robin Hood" hemû caran ji cara berî xwe aktueltir bûye. Li Amerîka bi hezaran roman û film li ser Kovboyan, ango "Gavanan" hatine nivîsandin û çêkirin. Ev beşekî ji dewlemendiya kultura Amerîkanî ye. Mirov di vî warî de dikare mînakên pirr bike, lê ez vê yekê hewce nabînim. Lê di vê mijarê de tiştêkî pirr vekirî heye; heqqê hemû xelk û netewan heye ku di edebiyat û hunerê xwe de behsa dîrok û jiyana xwe bikin. Kesên Marksîst divê ji vê yekê netirsin. Mijara edebiyat, film û stranan heger kevna be, ev yeka rasta rasta nabe kevneperestî. Roman û filmên ku mijara wan li ser Kawayê Hesinger be otomatîk nabe paşverûtî an jî kevneperestî. Kevneperestbûn û paşverûtîya edebiyat û film ne di mijarê de ye, lê belê di alîgirtin,

dilxwazî, naverok û xetê de ye. Di metodên gotin û nivîsandinê de ye. Pîrr caran Marks û Engels behsa vî problemî dikin û dibêjin ku pêşverûtî di xeta realîstî de ye. Divê nivîskar û filmçêkir di hunerê xwe de behsa "karektêre tîpîk di mercên tîpîk de" bikin. Ev yek ji bo Marks û Engels di huûnêrmendiyê de sixletên bingehîn pêk tînin. Ma mirov dikare di dema eşîrî de behsa febrîkan û proleterya bike? Febrîke û proleterya di kapîtalîzmê de hene. Di civata eşîrî de axa û mîr hene, xulam û rençber hene, nakokiyên eşîrî hene, lê proleterya tune ye. Pêşverûtî di edebiyat û film de realîzme, rastî gotin û paraztin e...

Bi awayekî giştî mirov dikare bibêje ku, di civata kurdî de hejmara kesên ku dikarin bixwînin û binivîsinin pîrr kêm in. Ev rastiyeke dîrokî ye li Kurdistanê. Li şûna nivîsandinê kurdan bêtir hez ji gotin û guhdarkirinê kiriye. Ev yeka îro jî problemeke kulturî ye. Her çiqasî gotin û guhdarkirin weke fenomeneke kulturî, hêdî hêdî li paş jî mabin, dîsa jî mekanîzma û berhem di vî warî de pîrr xurt in. Mirovên kurd disîplin û perwerdebûna xwe ne li gora qaîda kultura nivîsandinê girtine. Ji ber vê yekê jî berhemên nivîsandî zêde li Kurdistanê tune ne. Ku di vî warî de mirov muqayesa di navbera kurd û netewên din de bike, ew ê ferq pîrr eşkere were xuyanîkirin.

Li şûna nivîsandinê li welatê me gotin bêtir pêşketî ye. Û ji ber vê yekê jî mitîrbî ji aliyê huner de li Kurdistanê pîrr xurt bûye. Hebûn û hunermendiya kurdan li cem mitîrban kom bûye. Mitîrb kaniya huner in û kurd divê vê kaniyê gelekî baş bi kar bînin.

Mitîrbên ku ez jî nêzîk de nas dikim sê kes in; Mihemed Eliyê Kercosî, Reşîte Omerî û Miradê Kinê. Reperetuara van hersê mitîrban him ji epîkên kevnare û him jî ji bûyerên modern pêk tîne. Kêman jî zêde hersê mitîrb eynî stran û bûyetan dibêjin. Ferqa di navbera gotin û stranên van de ne bingehîn e lê belê şexsî ne. Bûyer û epîkên ku stran li ser ava dibin pîrr catan li nav kurdan baş tîne nas-

kirin. Weke mînak mirov dikare bêje, şerê li ser berxwedana Omeriya (mala Eliyê Ehmed li çiyayê Merzeqa û berxwedana Tinatê ku gundekî Omeriya ye) ji aliyê xelkê herêmê de baş têye naskirin. Di şerê li ser Tinatê de Elîkê Batê jî beşdar dibe. Li hemberî leşkerên tırka Elîk hatibû hewara Omeriya. Elîk bi Şemûnê Henna Heydo û sed û pêncî peyan re başdarî şer dibe. Di şerê Tinatê de hêza Elîkê Batê pîrr hindik e. Min ev tişt ji mirovên ku beşdarî şer bûbûn bi-hîstiyê. Şerê li ser mala Eliyê Unis (li berxwedana Sasonê) jî, dîsa ji aliyê xelkê kurd ve pîrr baş tê naskirin ûhw.

Reşît, Mirad û Mihemed Elî pîrr şer û stranan dibêjin. Ev berhemên devkî bi hêsanî dikarin bibin film û romanên pîrr hêja. Heger Yaşar Kemal ji devê Evdalê Zeynikê tiştan digire û dinivîsîne, gelo çima edebiyatvanên me yê kurdan berhemên Reşît, Mihemed Elî û Mirad nanivîsînin? Li ser Evdalê Zeynikê bi xwe, her çiqa nivîskarên kurd Mihemed Uzun romanek jî nivîsibe, divê edebiyatvanên kurd bi sedan û bi hezaran berhemên wuha biafirînin. Ji ber vê rastiyê min li jor behsa nivîskarê Skotlandî Sir Walter Scott û rejîsorê Japonî Akîro Kurasawa kir. Li vir ez dixwazim, weke ku tirk dibêjin anti parantez tişteki bêjim: Marks bi kêf û evînî Sir Walter Scott û bi taybetî romanên wî yên li ser civata kevnare dixwendin.

Ev stran û bûyerên ku mitirbên me dibêjin û dibilînin, ji aliyê mijar, hunermendî û edebî de, ne kêmi xebata Walter Scott û Akîro Kurasawa ne. Ji van epîk û stranan ez dixwazim navê hinekan li vir binivîsînim. Weke mînak "Segvanê Xurrikî", "Niho", "Evderehmanê Zorbaşî" ji aliyê hûnandin û huner de, ne kêmi "Ivanhoe" an jî "Robin Hood" in. Di zalimkarî û çavsoyîyê de "Sadûn Axayê Omerî" dikare bibe simbol di edebiyata kurdî de. Sadûn Axa di herêma xwe de bi nav û deng û berdevkê mîrê Botan bû. Di mijara hezkirinê de "Seyrê Xatûn" û "Cembeliyê Mîrê Hekariya" dikarin bibin klasikên kurdî. Di mêrxasiyê de "Musko" di nakokiya dîni de

"Qûlik" ku behsa şerê navbera Yezidxan û Şikakiya dike ûhw.

Ji bo ku mirov bikaribe bibe xwediyê dîtineke li ser mitirba, ez ê hinek perça ji hunere van li vir binivîsînim. Di pîrr stran û epîkên kurdan de behsa bedewbûna zilaman û xweşikbûna jinan, bi awayekî îdealîzekirî tê kirin. Li gora exlaqê eşîrtî û feodalî ev bedewbûn û xweşikbûn ne berbiçav e lê abstrakt e (soyut). Xweşikbûn û bedewbûna abstrak ji bo hemû kese "xweşik" û "bedew" derbas dibe. Ev dîtina îdeolojîk ji bo şer jî wuha ye. Şerê abstrakt hergav dikeve şûna şerê berbiçav (somut). Praktîka eşîrtî berbiçav e lê îdeolojiya van jî abstrakt e.

Li ser bedewbûna zilaman, di pîrr epîk û stranan de mirov rastî tarîfeke standart dibe. Wuha tê gotin:

*Ev çi xort in bi çi terzî ne,
Xortne baqê bi gulî ne
Bi çefî û egalên întîzî ne
Bi şal û şapê Botanî ne
Hin devrût in keçkanî ne
Bi pêpelûk e tirkanî ne
Qirrik gazekî jî mila kişandî ne
Tu dibêjî; yarabbî xwedo!
Ez bixum û vexum û
Li van xortan bi meyzînim!*

Standartkirin û îdealîzekirina xweşikbûnê ji bo jinan jî derbas dibe. Îdealîzekirin ji berhem û dîtinên salan pêk tê. Çikaq sixletên bedewbûnê ku di civata kurdan de ji bo jinan hebûn û normên xweşikbûna jinan pêk tanîn, li cem xweşika abstrakt peyda dibûn. Xweşik di civata eşîrtî û feodal de weke "Zîn" bûn, weke "Seyrê" bûn û "Fatima Salih Axa" bûn. Mitirbê me wuha dibêje:

Yeke bi çi awayt bi çi terzê ye
 Yeke anî bi deqe û poz çelake
 Yeke xemil dîtine
 Paşil tûştîre û kemal keroşk e
 Bisk bi tél e û pêşmal şîne
 Ser bi zêr e û diran sedef e
 Kesî mirovê wilo nedîtiye
 Zendik zer e koçerî ye
 Diran hûr in birincî ye
 Tu dibêjî; weke qeşa di qirka wê de dani ye
 Nava serê wê şil û şeş kezî ye
 Tiliyên wê ji mûm û şimayê birtî ye
 Sibhan ji Xwedê re
 Tu dibêjî; newqa xwe ji keroşkê û çavên xwe ji xezalê dizî ye
 Xurmîn dikeve tok û benî ye
 Şewq û şemala vê xezalê davêje çol û çiya
 Davêje ser behra piştî gamasiya
 Tu dibêjî; yarabbî xwedo!
 Ez bixum û vexum û li vê xibşa xezala bi meyzînim!

Di stran û epîkên curbecur de ev tarîfa standart hergav heye. Jina bedew bejinzirav e û weke tayê rihanê ye, bejna wê weke dara rim-mê ye, weke kara xezala ye, ûhw.

Di van tarîfan de tişteke bala min dikişîne; Li Ewrûpa di dema feodal de jinên xweşik weke kesê qelew dihatin pêşkeşkirin. Jina îdeal li cem Ewrûpayiyên feodal jina dagirtî bû. Dagirtirtîbûn û qelewbûna jinan îşareta bêkariye (betalî) bû. Pirtir wêneçêkeran di dema feodal de, di tabloyên xwe da jinên qelew ji xwe re dikirin model. Lê li cem kurdên eşîr û feodal bejinziravî û dirêjbûn, weke normên

xweşikbûna jinan dihatin qebûlkinin. Ev rastiya kulturî bala min pirr dikişîne. Gelo li cem kurdên eşîr û feodal çima bejinziravî û dirêjbûn model e? Ji bo ku mirov bikaribe bersiveke baş li ser vê yekê bide, divê mirov lêkolînên piralî bike...

Mitirban ne tenê bes xweşikbûn îdealîze dikirin, lê di hinek cihan de şer jî dihat îdealîzekirin. Li gora vê îdelîzekirinê û standartkirinê, şerê di navbera eşîrên kurdan de, şerekî bê navcî ye. Tu hêz, herdu aliyên ku şer dikin, ji hevdu cihê nakin. Kuştin û xwînrijandin bêsnor e. Di pirr şeran de jin û zarok jî tên kuştin. Şer, bi şûr û rimman, bi gurz û mertalan, bi dar û keviran û destlepkê jî berdewam dike. Cîhan bi vî şerî dihese û di dawî de şer dibe efsane û bi awayê curbecur li nav xelkê belav dibe. Mitirb wuha dibêje;

Hineka digot; Eliyê Şêr e

avetiye ser geliyê Qulbe

aniye qira kûfara

Hineka digot; Dengê bilûra

Memê şivan e

Hineka digot; gamasiye çelq

li behre dane

Hineka digot; Gakûvîne li çiyayê Torosê

quloçê xwe li hev dane

Hineka digot; Milyaket in li ezmana

rahîstine şiva pola û ketine pişt ewra ne

li wan dikin dawa barana!

Di van xettên jorîn de mirov dikare bi hêsanî fantaziyeye xurt bibîne. Ji aliyekî de şer bi hemû realîzma xwe ve li ber çavê mirovan tê raxistin û ji aliyê din ve jî bi fantaziyeye xurt şer tê tarîfkinin. Her çiqas ev şer şerê bixwe bixwe be jî, dîsa mirov dikare sixletên şerê

giştî weke zalimkarî, çavsorî, sadîzm û xerabkirinê bi hemû awayî di van şeran de bibîne. Pîrr caran sebebên şerên nav bixwe, tiştên pîrr basît û biçûk in. Şerê navbera eşîrên kurdan carna jê pîrr bê mane ye û carna jî pîrr bi mane ye. Ma gelo şer bi giştî hemû ne wuha ne? Bi manebûn û bêmanebûna şer li gora dema tê guhertin. Ma ev rastî jî bona hemû tiştan derbas nabe?

Mitirbê me hêja ne. Divê em li wan û berhemên wan xwedî derkevin. Xebata mitirbên me perçayek ji dewlemendiya edebiyata kurdî ne. Em hêvî dikin ku nivîskarên kurd xwedî li xebata mitirbên welatê me derkevin. Pîrr xebatên mitirbên welat li miqabil wîndabûnê ne. Ji bo ev berhem wînda nebin, divê mirovên me bilezînin û xebata mitirbên welat kom bikin. Beriya hemû kesan ev kar karê dezgehên kulturî ne. Enstîtu û komelên me divê zû ji bo vê yekê ji xwe re programan çêkin. Ew ê ku di vê xebatê de teksîr bike nekirkêr e!

(1993)

NIVÎSKAR Û NIVÎSANDIN

Hejmara kesên nivîskar li welatê me pirr kêr in. Kesê ku bi karê nivîskariyê dadikevin dikarin bi tiliyên destan bêne hejmartin. Weke meslek nivîskarî li Kurdistanê pêş neketiye. Ev realîta civatî bi xwe re pirsgerêkên kulturî û politîk peyda dike. Weke tê zanîn nivîskar û nivîsandin yekbûna ziman û hişmendiyeke kulturî çêdikin û alîkarî dike ku mirov hevdu baş fahm bikin. Nivîsandin karekî praktîk e. Praktîka nivîsandinê alîkariya mirovan dike ku xwe û xelkê xwe nas bikin. Bi naskirinê hişmendî pêş dikeve û hişmendî jî alîkarî dike ku, mirov xwe nas bikin. Danûstandinên bi rêk û pêk, bi alîkariya nivîsandinê pêş dikevin. Bi qurqura beqan û qebqeba kewan danûstandinên kûr û bi mana pêk nayên. Ji ber vê yekê jî divê nivîskarî û nivîsandin li Kurdistanê maddî û manewî bê teşwîq-kirin. Mirovê me divê ji hev re alîkar bin. Bi hesûdiyê û zikreşiyê mirov nagihê tu armancan. Di roja îro de divê kurd, ji hemû netewan zêdetir, hevkarî û dilpaqijiyê di navbera xwe de bidin rûniştandin. Weke helbestvanê mezin Ehmedê Xanî dibêje "heger hebûna me îttifeqek", ew ê rewşa xelkê kurd ne hevqasî tehl û dramatik ba...

Kêmbûna hejmarê nivîskaran li welatê me bi xwe re hinek tehlûkan jî derdixe pêş. Ev tişteki pirr vekirî ye. Tûnebûna an jî kêmbûna hinek tiştan û meslekan dikare bi xwe re hinek nexweşiyên peyda bike. Ev nexweşî dikarin bi hêsanî bibin alîkar ji bo pêkhatina berhemên nizm û qelsiya nivîskar û nivîsandinê. Ev rastiya sosyolojîk di hemû rewşên civatî de weha ye. Pêkhatina kategoriyên meslekî bi awayekî sosyolojîk bi tevayî bi civatê ve giredayî ye. Ji xwe yek jî hîmê medeniyetê ew e ku hejmarê mesleka zêde bibe û profesiyon-

nalîzm di civatekê de belav bibe. Bi gotineke din: heger hemû kes karê xwe baş bizanibe, ew ê tevlihevî û sergêjekî jî kêmbibin.

Di meha nîsanê de bi navê "Rola edebiyatê di pêşketina civatê de çi ye?", panelek (civînek) li ser rewşa nivîskariyê û edebiyata kurdî, ji aliyê Yekîtiya Rewşenbîrên Welatparezên Kurdistanê li Swêd, li Stockholmê hatibû organîzekirin. Di panelê de lêkolînger Rohat, nivîskar û berpirsiyarê kovara Nûdemê Firat Cewerî, helbestvan Mahfûz Mayî û nivîskar Mihemed Uzun beşdar bûn. Şerefexan Cizîrî jî civîn îdare dikir. Di civînê de hinek pirs û pirsgirêkên bi giştî li ser edebiyat û taybetî edebiyata kurdî, hatin munaqesekirin û ji ber vê yekê jî ez dixwazim hinek dîtinan li vir ronî bikim:

Edebiyata ku bi zimanê Ewrûpayî jê re tê gotin literatur, gotineke latînî ye û tê mana tiştên nivîsandî. Ji nama bigire heta bîranînan û ji romanên bigire heta çîrokan, hemû tiştên ku nivîsandî ye, dibê literatur. Di literaturê de xalên pirr girîng ziman e û mijar e. Ez li vir naxwazim munaqasê li ser tixûbên di navbera lîteratur û sosyolojî an jî lîteratur û xebatên ilmî yên cûrbecûr de bikim. Ev mijareke pirr fireh û kûr e. Lê li vê de ez ê lîteratur di mana klasîk de bi kar bînin. Formên vê lîteraturê çîrok, roman, helbest, gotinên pêşyan, bîranin, biyografi û jiyana nivîskaran bi xwe ye. Evana jî, weke tê zanîn tenê beşekî literaturê pêk tînin.

Di nav van formên lîteraturê de ew ê helî pêşketî li Kurdistanê helbest e. Di vî warî de lîteratureke dewlemend û klasîk li Kurdistanê heye. Kultura dînî tesîreke mezin li helbestvaniya kurdî kiriye. Pîraniya helbestan, di dîroka helbestvaniya kurdî de bi awayê qasîde hatine nivîsandin. Qesîde jî weke tê zanîn ji ereban derbasî nav kurdan bû. Di dema xwe de qesîde di lîteratura me de, xwediyê cihêkî taybetî bû. Mijara qesîda evîna dînî ye û dîn jî di xizmeta serdestan de ye. Nivîskarên qesîdan jî mella bûn. Di qesîdê de pirr fikrên dînî hebûn û ev qesîde dikarin weke kaniya dîrokî ya fikrî li welatê me jî

bên bikaranîn. Form û naveroka qesîde bi awayekî piralî hevdû ti-
mam dikirin. Ma gelo mirov îro dikare, bê qerf qesîde li ser prole-
terya bibêje? Lîteratura ku proleterya û sosyalîzmê ji xwe re bike
mijar, divê dev ji qesîde berde! Formên qesîdeyan dema xwe
temam kirine. Ji helbestvaniya kurdî re formên nû pêwîst in.

Dîroka roman û çîroka kurdî pirr kin e. Berhem jî di vî warî de
pirr hindik in. Hema hema mirov dikare bêje ku berhem di vî warî
de tunene. Hebûna hinek roman û çîrokan vê rastiya kulturî zêde
naguherîne. Weke bav û kalê me jî dibêjin; bi çend gulan bihar na-
be. Ev valayîya ku heye zû bi zû jî nayê dagirtin. Ji ber vê yekê jî di-
vê kurd mirovên xwe bi hemû awayan teşwîqî ser nivîsandinê bikin.
Ev pêwîstbûneke dîrokî ye. Heta ku di warê lîteratur de lehî li we-
latê me ranebe, ew ê berhemên bi rêk û pêk çenebin. Di vê mijarê
de rastiyeke dîrokî jî heye: Di navbera lehiyê de zibil, qirş, kerş û
merş pirr hene. Ev rastiya hanê di pirr ware din jî de wûsa ye. Ma
gelo di navbera politikvanên kurdan de, zibil, qirş, kerş û merş tu-
nene? Di jiyana politik ya civata kurdî de, hejmare politikvanên ne-
kirkêr û zibil, ji hejmara nivîskarên nekirkêr û zibil sedqat zêdetir
e! Ma gelo hewce ye ku mirov di vî warî de li halê muzîka kurdî bi-
pirse? ûhw.

Di van demên dawî de tiştê bala min pirr dikişîne. Kurdan îcar
dest pêkiriye sûc û qelsiyên xwe, dikin malê Marksîzmê. Ev îdde-
ayeke pûç û vala ye. Wexta ku nivîskar û rewşenbîrên me qelsî û kê-
masiyên lîteratura kurdî li welat, bi hebûn û xurrbûna Marksîzmê
ve girê bidin, ew ê nehaqiyeke pirr mezin bikin. Li gora van kesan
Marksîzm di welat de li dijî pêşketina kultur û lîteraturê sekiniye.
Partî û rêxistinên me hergav dawxaz kirine ku nivîskar û rewşenbîrê
welat karên politik bikin. Ji ber vê yekê jî nivîskarî û rewşenbîrî li
Kurdistanê mecal nedîtiye ku berhemên hêja biafirîne ûhw. Beriya
hemû tiştan ez dixwazim bêjim ku ev dîtîn jî bingeh de çewt û vêl

in. Di rastiya xwe da pîrr nivîskar û rewşenbîrên dema me di dibistana Marksîzmê re derbas bûne. Ev bi xêra Marksîzm û kultura sosyalîstî bûne xwedî tişteki. Neteweperestiya kurdî û lîberalîzma teqlît di vî warî de ne xwediyê tu berhemên xuyayî ye. Ma kanîn ew lîberalên pîrhêl! û neteweperestên kurdî ku kultur û lîteratura kurdî li cîhanê dane nasandin?! Ma gelo heta niha nivîskarên kevneperest weke Alexander Solsjenitstîn di nav kurdan da hebûne ku marksîst li dijî wan derketine? Heger marksîstên kurdan bi rastî hindik qîmet dabî lîteratur û kultura kurdî, an jî têra xwe alîkarî nekiribin ku pêşve biçin, jî xwe burjuvazî û feodalên kurdan jî binî de, di vê xalê de zêde tiştekan nekirine. Burjuvazî û feodalên kurdan jiyana xwe ne li gora daxwaziya dema ku em tê de dijîn meşandine. Çend libên ku belawela li vî alî û wî alî hebin jî, vê rastiya dîrokî zêde naguherîne. Ev sêsed-çarsed sal in ku helbestvanekî weke Ehmedê Xanî, ne li Kurdistan û ne jî li cîhanê, bi awayekî kûr û modern baş nehatiye pêşkêşkirin. Ma ev sîcê marksîzmê ye? Carna jî qelsiya polîtîk û kulturî em daxwaz dikin ku Unesco Ehmedê Xanî bide nasandin. Ma kurdan jî bo nasandina Ehmedê Xanî çî kirin e ku, îro vê yekê jî Unesco dixwazin? Ji bo Ehmedê Xanî baş bê nasandin kê rê li pêşiya nivîskar û rewşenbîrên me girtiye? Mîrov dikare bi pîrr mînaka nekirkêriya feodal û burjuvaziyên kurdan, bi hêsanî û bi statistîkan jî îspat bike. Ev aliyekî meselê ye. Aliyê din ê helî girîng ev e ku marksîzm li welatê me çewt hatiye pêşkêşkirin û nasandin. Kurdan marksîzm jî tîrkan, creban û farisan girtine. Bi kurtî marksîza welatê me, jî destê dudan hatiye girtin. Pîrr caran bi zanistî van kesan, marksîzmeke ku bi kêrî armancên vana yê polîtîk tîn, pirtûkên marksîstî çap kirine. Beşek an jî kesek jî marksîzmê weke marksîzma rastî hatiye pêşkêşkirin. Di pirtûkên wergerê de ku li ser pîrsa rêxistinê hatibûn çapkirin, ev yeka baş tê xuyanîkirin. Li gora vê baweriyê heqê kurdan tunebû ku rêxistinên xwe bi xwe saz bikin....

Çepên xelkê serdest dixwastin ku mamostetiyê ji çepê kurdan re bikin. Lê mixabin mamostên me hewcedarê mamostan bûn! Kesên ku dixwastin kurdan perwerde bikin, ew bi xwe hewcedarê perwerdekirinê bûn! Lê çepên kurd bi vê yekê pîr zû hesiyan. Em baş dizanin ku Stalîniзм li Kurdistanê ketibû şûna marksîzma ilmî. Stalîniзм li welatê me alîkariya çepên serdest dikir. Ev yeka pîr vekirî ye. Şovenîzma rûsî ku li ba Stalîn hebû, li Kurdistanê kirasê şovenîzma ereb, tirk û farisan li xwe dikir. Dogmatizma Stalînist û fetişîzekirina polîtîkayê bi hevdû re, pîr tişt xerab kiribûn. Ev yeka pîr eşkare ye. Weke baş tê zanîn polîtîka divê li ser kulturê ava bibe. Kultur divê bibe bingehê polîtîkayê. Ji ber ku kultur berî polîtîkayê heye. Mirov dikare bê mubalexe bêje; polîtîkayeke bê kultur weke xwarineke bê tahm e û kultureke bê polîtîka jî weke zadekî neçandî ye. Bi kurtasî divê kultur û polîtîka bi hev re bimeşin.

Mirov dikare vê yekê di jiyana Marks de bi hêsani bibîne. Marks ji nêzîkayî de bi problemên kultur û edebiyatê dadiket. Li gora zavayê wî Paul Lafargue Marks pîr caran di sohbetê xwe de ji xebata hozan û nivîskaran mînak didan. Ji hemû literatura Ewrûpayî Marks roman, çîrok û helbest dixwendin. Her zimanekî biyanî weke çekekî di xizmeta jiyandê de didît. Bi hemû zimanên Ewrûpayî dikaribû bixwenda û bi almanî, îngilîzî û bi fransî jî dikaribû binivîsanda. Hozanê grekiyê mezin Aiskylos, Marks bi zimanê orginal her sal dixwend. Hozanê mezin Goethe û nivîskarê navdar Shakespeare jî jiber zanibû. Îfadên tîpîk ku di dramên Shakespeare de hebûn Marks hergav bi kar tanîn. Nivîskarên hemdem weke Alexander Dumas, Walter Scott û Balzak û gelekên din, Marks ew hergav bi evîn û kêf dixwendin, ûhw. Dibe wexta ku ji Marks dipirsîn; Tu zêde hêz ji çi dikî? Wî digot xwendin... Lîste me di vî warî de dikare pîr pîr dirêj bibe lê armanca min li vir ne ev e. Armanca min li vir ev e ku ez dixwazim bidim nasandin ku Marks û Marksîzma ne li dijî

xebata edebî û kulturî ne. Marksîzm bi xwe tijî kultur û edebiyat e. Kesên ku Marksîzmê li hemberî pêşketina kultur û edebiyatê bîbîne û wisa bifikire, agahdarî û zanebûna wan li ser Marksîzm û kultura sosyalîstî, ji binî de tune. Heger agadariya mirovan piçîkekî li ser xebata Pleckhanov, Franz Mehring, Bertolt Brecht, George Lukacs, Raymond Williams û pîrr kesên din hebe, mirov nikarin bi neheqî wisa bêje. Marksîsta bi awayekî pîralî li hemû cîhanê ilmê edebiyat û kulturê pêş de xistine. Problem di vir de ne problemên Marksîzmê ye, problem zexeliya nivîskar û rewşenbîrên kurda ye. Kesê ku wextê xwe vala derbas dikin û weke kewê ribat li vî alî û wî alî dixwînin, bila bi xêra xwe û ji kerema xwe re gazina ji Marksîzmê nekin! Beriya hemû tiştî divê gazina mirovan ji mirovan bi xwe be. Ji ber vê yekê jî ez pîrr caran dibêjim; xwe nas bikin!

Kurd divê xwe nas bikin da ku em bikaribin problemên xwe nas bikin û problemên xwe jî nas bikin da ku em bikaribin wan çareser bikin! Em di vê xebatê de nikarin li benda Godot bisekinin!

(1993)

MEEZIYA AŞTÎXWAZ

Parlamentê kurd û mirovperwer Mihemed Sincar bi destên hêzên tarî li bajarê Batmanê hate kuştin. Kuştina Mihemed Sincar ne tenê ji bona malbata wî, lê belê ji bona xelkê kurd û tevgera demokrasi li Tirkîyê jî derbeyek mezin bû. Mihemed Sincar baweriya xwe bi demokrasi û aştiyê anîbû. Mihemed Sincar bi dil û can ji bona xelkê kurd û biratiya gelên herêmê kar dikir. Her çiqas ku du birayên Mihemed di refê gerîla de jî şehîd ketibûn, Mihemed Sincar dev ji rîya demokrasi û mirovperweriyê berneda. Ew her gav dihat nav xelkê xwe û li derd û kulên wan guhdar dikir. Wî dawxaz dikir ku gel baweriya xwe ji parlamentêrên xwe qut neke. Di dema tarî de xwe di nav xelkê de nîşandan jî, bi serê xwe mêraniyek bû. Pîrr kesên parlamenter ku li Enqerê, di bîstikekê de kelehek ava dikirin û yek jî xera dikirin, newêribûn bihatana nav gelê xwe. Gelê ku deng dabûn wan û ew şandibûn parlamento, daxwaz dikirin ku parlamenter hinek tiştan biparêzin. Xelkê xwe, di rojên giran de tenê nehêlin. Daxwaziya xelkê kurd ev bû. Mihemed weke hinek mirovên parlamenter tenê li Enqerê rûnedinişt. Wexta ku pêwîst bû ew he rgav li Kurdistanê li nav gelê xwe bû. Ji pîrr aliyan de jê re tehdît dihatin, lê Mihemed guhnedida wan tehdîtan. Wî baş dizanîbû ku tirs alîkariya mirovperweran nake. Tirs, dikare pîrr caran mirovan ji mirovperweriyê dûr bixîne. Ev rastî ji bona Mihemed pîrr zelal bû. Mihemed ji jiyane pîrr hez dikir lê ew tu caran ji zirtan û tehdîtan netirsiya. Mihemed bi hişmendî tevger dikir, lê mixabin gulleke xayin li bajarê Batmanê bi xafilî ew ji nav me bir. Roja ku min xebera reş û nexweş bihîst, hema bi carekê ev gotinên jêrî hatin bîra min û min ji xwe re hêdî hêdî nihurand;

Bejna Mihemedê min ji dara serê çiya
Xwedê agir têxe mala van Romiya.
Çawa derbek lêdane li bejn û bala Mihemedê min
Bi xafilîtiya, deloy lo deloy lo....
Çiçeka cimaetano deloy lo
Desmala destê xortano deloy lo
Kelemê çavê dijminano deloy lo....

Gelê Kurdistanê ji bona pîrr Mihemedan wuha gotiye. Mihemed, li Kurdistanê îro bi rastî gelek bûne û ew yên me hemû kurdan e. Lê Mihemed Sincar ji bona tevgera welatperweriya kurd, ji bona Cihan Sincar û zarokên wê, ji bona Apê min Tewfiq û Eliyê bira, yekî bi tenê bû. Ew, ji bona van mirovên delal, Mihemed bû. Ew bavê Felat, Ferhat û Kamiran bû. Ji bona van mirovên delal, cihê Mihemed tu caran nayê dagirtin. Em vê baş dizanin. Ev tiştêkî pîrr eşkere ye û mirovî ye. Ji ber ve yekê jî ez naxwazim gotinên pûç û vala li vir tekrar bikim... Lê ez dixwazim tiştêk baş zelal bibe, ew jî ev e; ew ê Mihemedê pismam bi xebat û mirovatiya xwe, her gav di bîr û dilê me de be. Lê di vir de tiştêkî hîn girîngtir heye ku divê tu caran neyê jibîrakin.

Ew jî ev e; rîya ku Mihemedê pismam dabû ser divê ji mirovên aştxwaz û mirovperwer tu caran xalî nebe û barê ku Mihemedê pismam dabû ser milê xwe, em hevî dikin ku tu caran li erdê nemîne...

Piştî kuştina Mihemedê pismam, em bûn şahidê pîrr tiştan û me pîrr tişt bihîstin: Hinekan digot qeder e, hineka digot şehîdê welat e, hineka digot ji kîsê xwe çûye, hinekan digot dewlet qesas e, hinekan digot bi destê sofîyên kafir hatiye kuştin, hinekan behsa Omerîtiyê û eşîrtiyê dikirin, hinekan weke berê nûtûk davêtin...ûhw. Bazara fikran gelekî fireh bû û hemû kesan li gora xwe

sing dikutan. Lê di vir de tişteke heye; qesasê Mihemed Sincar ne şexs in. Qesasê Mihemed Sincar dewlata tirk bi xwe ye. Dewleta bira-ziyê Moxolan, lewitî û hov. Dewleta dijminê mirovatîyê û ji serî heta binî xwefiroş...

Li meeziya Mihemed Sincar li Kiziltepe, li mala Apê min Tewfiq, ez li ser kuştin û mirinê gelekî fikirîm...Babetê mirin û kuştinê cur-be-cur in. Kuştin jî li gora welatan û mercan cihê cihê pêk te. Li Kurdistanê kuştina mirovan pirr erzan hatiye lidarxistin. Ji aliyekî de dijminê me bi xwe kurd kuştine û ji aliyekî de jî kurdan bi hêsanî hevdû kuştîye. Kuştin weke xelasî hatiye dîtin. Ji ber vê yekê, çiya û deştên Kurdistanê heta niha bi xwîné hatine avdan. Mirov dikare bêje, heger bi riya kuştinê problem çareser bibûna, ew ê îro welatê me bê problem ba. Lê mixabin, problemên welatê me îro ji hergav bêtir û mestir in. Her ku civat pêş de diçe birînen sosyal û mirovî kûrtir û xurtir dibin. Ji destpêkê û vir de, di mirin û kuştinê de mirov tu caran nebûne weke hevdû. Kuştin heye eşkare ye, kuştin heye bi dizî ye, kuştin heye bi bêbextî ye û kuştin jî heye bi mêranî ye. Kuştin weke mirovan bi xwe ye, mirov çawa bê kuştin jî weha ye. Di kuştina bi dizî û bêbextî de hergav armancên tarî hene. Kesê ku ne xwediyê armancên tarî be, kuştinê bi dizî û bi bêbextî nake. Kesê ku armancên wî vekirî bin, vekirî kuştinê dike. Ma gelo kesê ku armance wî ronahî be ew ê çima kuştina bi dizî û bêbextî bike? Di kuştina mirovan de hergav neheqiyên civakî hene. Bi kuştina mirova re dawiya neheqîya tu caran nayê. Mixabin, di vî warî de neheqî û çewtîyên ku hene kêr nabin, lê roj bi roj zêdetir dibin. Bi kuştina mirovan tu caran problemên civakî çareser nebûne. Bila dijminê mirovatîyê baş zanibin, li şûna Mihemedê şêhid ew ê bi hezaran Mihemedên nû bigihên. Ev rastiyeke dîrokî ye.

Mirin heye xwezayî ye. Ji mirina xwezayî re newekheviyên biyo-

lojik dibin bingeh. Mirina xwezayî ji aliyê civatê de, heta derecayekê hatiye "qebûlkirin". Ev "qebûlkirin" herçiqas ne ji dil be jî, ji aliyê sosyal de weke bûyerek meşrû tê dîrin. Ev meşrûtiyeta nejidil, li cem xelkê weha hatiye îfadekirin; "Mîrin emrê Xwedê ye", "Qeder weha ye", "Em ê hemû bimirin" ûhw. Ev babetên mirinê weke beşekî ji jiyane tê qebûlkirin. Ji ber ku jiyane bê mirin nabe. Cihê ku jiyane lê hebe mirin jî lê heye.

Lê kuştina mirovan bi destê "mirovan" tiştêkî pîrr mekrûh û hovîtiyêke mezin e. Hovîti bi çî motifi bibe bila bibe û ji bo çî armançan pêk bê bila pêk bê, ew tu caran nikare bibe karê mirovperweriyê û pêşketinê. Ji bo çareserkirina problemên politîk û sosyal, bi çî encamî bibe bila bibe, kuştina mirovan weke prensîp, pêwîst e tu caran meşrû neyê dîtin. Qebûlkirina vê yekê ji binî de çewt e. Ez li vir naxwazim li ser îstîsnayan binivîsinim. Ev meselak din e. Weke tê zanîn, di hemû norman de îstîsna hene. Le kuştin weke prensîp tiştêkî xerab û pîrmîtûv e. Ji ber ku kuştin kuştinê tîne meydanê û problemên politîk û sosyal bi xwe re zêdetir dike. Bi dû kesên kuştî de pîrr caran mirovên dilşikestî li paş dimînin. Baş e, ma sûcê van mirovan çî ye? Serdestên civata tirk pîrr caran xwestine ku bandora xwe bi kuştinê, zorbetiyê, çavsoyiyê û tirsandinê pêk bînin. Lê ew di vê yekê de tu caran nikarin bi ser bikevin. Ma kî bi ser ketiye ku ew bi ser kevin? Tirs û zor alîkariya tu kesî nake. Ji bona kelepûrê û mergê, mirovên delal didin kuştin, di nav gelan de şer û dijminatîyê li dar dixin û bi navê "welat û dewlet" qurqurê dikin. Lê di rastîya xwe de jî, ew ji zû de "welat û dewlet", herdu ji bin de firoşîne. Ji xwarina wan û pêve îro tiştêkî nayê bîra wan. Ma gelo ew ê ku hergav ji bona xwarina xwe mirovan dide kuştin ne heywan e? Ne hov e? Şikil çiqas însan be jî ferqa wan "mirovan" û heywanan ji hev qet nîne. Ew heywanê bê terî ne, li civatan diçêrin û ketine şiklê însana... Lê xelkê kurd îca van heywanên ku ketine şiklê însa-

nan baş baş nas dike.

Mihemedê pismam, erê, ez li meeziya te li Kiziltepe, li mala Apê min Tewfiq weha difikirîm. Ma gelo tu çi dibêji? Ji ber ku ez te baş dinasim, ez zanim ku tu jî weha difikirî. Mihemedê pismam, ez baş dizanim ku te hez ji mirovatîyê û jîyanê dikir. Çavê mino, heger ku zeman zemanê berê ba, minê qesasê te bi destê xwe bikuşt û heyfa te hilaniya. Min ê şerefa mala Mihemed Cizîrî û eşîra Omerya li erdê nehişt çavê mino. Lê weke ku tu jî baş dizanî, dem îro hatiye guhertin û qesasê me îca dewlet e. Mirov dikare bipirse; Ma dewlet kî ye? Dewlet, ne weke ku hinek dibêjin eskerek e, polîsek e, kar-mendek e, an jî siyasetvanek e. Heger weha ba min ê heyfa te zû hilaniya çavê mino. Ez zanim ku yeko yeko gunehê van mirovan jî qet tune. Ev dewleta zorkar, divê bi hemû dezgeh û danûstadinên xwe ve were hilweşandin û guherandin. Ev dewleta hov û biraziyê Moxolan, divê zahmetkeşên kurd û tirk bi hev re wê bavêjin ser sergo. Ji ber ku cihê wê yê rastî li ser sergo ye. Ji ber ku roj bi roj genîbûna vê dewletê zêde dibe. Ne ji bo me kurdan tenê, lê ma gelo vê dewleta hov, ka ji gelê tirk re çi kiriye? Ev dewleta neqenc, mirovên tirk jî bi hovîti dîkuje, çavê mino. Hela em bêjin ku em kurd bûn, ma ev tirkên ku têne kuştin çi ne? Ji bo nave "welat û dewletê" pir pir zahmetkêş û şoreşgerên tirk jî hatin kuştin. Ma gelo ew ne ji wî netewî bûn? Çirokan ji xelkê re dibejin, çavê mino, çî-rokan! Lê em heval û hogirên te naxwazin mirovan bikujin, em têkoşîn didin ku mirov serbest û azad bijîn, çavê mino. Lê me ahd û soz daye ku, em heval û hogirên te vê dewleta hov û biraziyê Moxolan bigûherînin. Li şûna vê hovîtiyê, em ê biratiya gelan ava bikin. Ez baş dizanim ku dilê te tijî mirovatî bû û tu jî di vê meselê de weha difikirî. Ji ber ku ez baş dizanim, tu ji aliyê mirovatîyê ve ne xesîs bû. Tu merd bû, çavê mino, merd...

Ha, tiştêkî din jî heye, çavê mino. Ez dixwazim ku tu vê yekê baş

zanibî; piştî kuştina te Apê min Tewfiq, Xanima te Cîhan û birayê te Elî, şerefa te hîn bilindtir kirin. Ewana li hemberê dewleta çav-sor, bi serbilindî li ber xwe dan, çavê mino. Ev mirovên delal û serbilind, wezîfên xwe bi cih anîn û rûwê hemû kurdên welatper-wer spî kirin. Min xwest ku tu vê yekê jî baş zanibî, çavê mino. Si-lav li te û dawa te be!

(1993)

KULTUR Û RAMAN

Ji pirr aliyen de û bi taybetî jî ji aliyê îdeolojî û kulturî de Tevgera Rizgariya Kurdistanê, di nav tevlihevbûneke mezin de ye. Pîvana îdeolojî û kulturî bûne pîvane rojane. Qîmet û normên ku bi sedsalan hatine afirandin, dikarin di bin destê nezanan de, bi qelegeke tûj bi carekê re bêne xerakirin. Înkarkirina keda mirovan weke merîfeteke pirr mezin û kûr tê nîşandan. Ev dîtî jî pirr aliyen de dişibe kultur û îdeolojiya kolonyalistên heremî. Yanî bi kurtî metodên ku kurd li dij radiwestin, ew bi xwe ji bo civata xwe bi kartînin. Ji ber ku ya helî hêsanî ew e. Di rewşeke wuha de mirov ne hewcedar in bifikirin û mejiyê xwe bi kar bînin. Em hemû dizanin ku ba ji kuderê bê piraniya mirovan dixwazin berê xwe bidin wê derê. Di vê tehliheviya îdeolojî û kulturî de kî zêde dengê xwe bilind bike, ew derdikeve pêş. Qurretî dikeve şûna mirovahiyê. Lê divê mirov baş zanibe ku stêrka ku zû derdikeve pêş zû jî winda dibe. Dîsa em dizanin ku agirê ku zû pêdikeve zû jî vedimire...

Li ser gotina kulturê dîtînen cur be cur hene. Di munaqêşan de gotina kultur, pirr caran weke kulturê neqandî an jî kulturê bedew têye bikaranîn. Lê ev dîtîneke pirr teng e. Berhema pirtûkan, film, wêne, şano û muzîk weke babete kultur yê bilind têne pejitandin. Mirov divê baş zanibe ku normên berhemî ji bona jiyana kulturî jî derbas dibin. Ma kultur bê ekonomî dibe? Pirr êşkere ye ku normên ekonomî ji bona berhema kultur roleke mezin dileyîze. Her çiqasî kultur beşeke ji avaniya jorî be jî, mirov nikare kulturê ji avaniya jêrî ya civatê îzole bike. Danûstandînen jor û jêr bi hevdu re, hergav, diyalektîkî bûne. Ev rastiya bi giştî divê ji bona jiyana kulturî jî wuha were fahmkirin û pejirandin.

Piraniya caran gotina kultur û gotina huner, di eynî manê de têne bikaranîn. Lê bi raya min ew dîtî jî çewt e. Dîtîneke rast di warê kulturê de divê wuha bê formûlekirin; kultur ne tenê kultura bedew, teng û neqandî ye. Kultur bi mana fireh divê wuha bêye fahmkirin; kultura bedew, yanî muzîk, film, şano, edebiyat li aliyekî. Li aliyê din ilm bi mana fireh, yanî matematik, biyolojî, fizîk, kîmya, sosyolojî, dîrok, felsefe, bi kurtî ilmê civatî û xwezayî. Li aliyê din jî îdeolojiya çîneyî, yanî çînen sosyal ku di jiyana civatî de xwediyê hebûnên maddî û manevî ne...

Ev hersê babetên kulturê ku me li jor behs kir, kulturê bi mana fireh pêk tînin. Wexta ku ev hersê xalên kulturê bi hevdu re neyêne hûnandin, wê çaxê avaniya me baş nikare bêye avakirin. Ji ber ku gotina kultur, di rastiya xwe de divê weke îfadeyeke ji bona keda mirovan, tecrûbe û teoriyên ku hene û jiyana mirovan bi giştî bêye pejirandin. Kultur koka xwe ji xebata civatî digre û di bin mercên dirokî yê berbiçav de têye afirandin. Meşrûkirin an jî mehkûmkirina kulturekê, her gav di destê çînen serdest de ye. Di dîroka feodalîzm û kapîtalîzmê de, bi sedan hunerên hêja, ji bona ku bersiva exqlak û îdeolojiya çînen sedest nedane, hatine mahkûmkirin û qedexekirin. Lê paşre ev berhemên hunerî bûne klasîk. Tenê ev rastiya hanê nîşanî miravan dide ku kultur nikare ji tevgirêdana xwe ya çîneyî bê îzolekirin. Di praktîka xwe de kultur tu caran nikare, di ser serê çînen sosyal re bê dîtî. Lê divê mirov vê yekê jî baş zanibe ku kultura liserxwe, xurt û realîst, ya hemû babetên çînen sosyal e. Ma matematîka rast dikare tenê ji bona burjuwazî be!? Kultura ku li ser hîmên rastiyan ava bibe, ji bona hemû mirovantiyê û ji bona hemû çînen sosyal derbas dibe. Kultura ku li ser hîmên rastiye ava bibe jî, di dawî dawî de kultureke radîkal û realîst e. Kultureke sosyalist jî divê di vê çarçewê de bê pejirandin û nasandin.

Wexta ku mercên dirokî û bingehên ekonomîk têne guherandin,

wê çaxê kultur jî îmkânên xweguherandinê peyda dike. Bi kurtî her civata ku ji aliyê dîrokî de peyda bûye, xwediyê kultureke binhgehî ye. Ev kultura ku bi sedsalan pêk hatiye mîrasa hemû mirovên civatê ye. Mirov tu caran nikarin vê mîrasa kulturî bi timamî ji binî de, ne înkâr bikin û ne jî, ji binî de wê bipejirînin. Di nav kultura kevn û nû de, realîst û ne realîst de, baş û xerab de, radîkal û kevnepêst de hergav, danûustandîneke diyalektîkî heye. Li gora civata berbiçav, îdeolojiya serdest û çînên sosyal, ev mîrasa kulturî dikare bêye paqijkirin, hûnandin, necirandin û guherandin.

Zanebûn, raman û kultur, ji pîr nêzîkayî de bi hevdu ve girêdayî ne. Zanebûneke bê raman û kultur, ne zanebûn e. Kultureke bê raman û zanebûn jî ne kultur e. Ma yê ku kultur, raman û zanebûnê meşrû dike jî, dîsa ne felsefê ye? Bi kurtî berhema ramana, berhema kultur û berhema zanebûnê, ji hevdu nikare bêye qetandin. Rola ramanan di civatê de, xeyalên mirovan, polîtîka pratîk, xebata hunerî û teoriya zanebûnê hemû bi hevdu ve girêdayî ne. Ji ber vê yekê jî ez dibêjim ku munaqeşe li ser kultur, bi mana fireh, divê bi dîroka ramanî ve paralel bimeşe. Ma kesê ku hayê wî ji ramanên li ser edebiyat, dîrok, ilm, fîlm, şano, ûhw tunebe, ew ê çawa karibe dîtînen baş di warê kultur de biafirîne?

Di dîroka ramanên sosyalîstî de pîrsa kultur pîr caran hatiye munaqeşekirin. Nivîskar û hunermendên hêja, di vî warî de pîr berhemên bi kalîte afirandine. Pîrsên ku civata kurdî di warê kultur û huner de îro munaqeşe dike, beriya bi sed salan hatine munaqeşekirin. Bi taybetî di mîrasa Marksîstî de teorîsyenên hêja weke Marks, Engels, Lenîn, Pleckhanov, Lunaçarskî, Gramscî, Mehrîng, Brecht, Lukacs ûhw li aliyekî û dîroka ramanî û hunerî bi giştî jî li aliyekî, li Kurdîstanê baş nayêne naskirin. Lê li ser navê van kesan û xebatan pîr mirov, bê ku hayê van ji tişteki hebe, gotînen pûç û vala dibêjin. Di vî warî de cehaleteke pîr mezin heye. Nîsk, genim, ceh, zî-

wan û qirşîk hemû tevlihev in. Kesê ku behsa çepîtiyê dike hayê wî ji Marksîzmê tune, kesê ku behsa netewebûnê dike hayê wî ji kultura kurdan tune, kesê ku behsa edebiyatê dike hayê wî ji edebiyat û hunera cîhanê tune, bi kurtî li Kurdîstanê nezanî ketiye şûna zanetiye. Çi sosyalîst û çî jî lîberal, hemû kes divê baş zanibin ku ji bona civat û kultura kurdan cehelat malkambaxiya helî mezin e. Divê sosyalîst û lîberalên kurdan, hemû bi hev re li hember cehaletê têkoşînê bidin. Ma mirov tenê bi qerewatê medenî û nûjen dibe? Ma mirov dikare tenê bi lixwekirina şal û şapik bibe kurd? Ma bi tenê bi karanîna gotinên çep mirov dikarin bibin sosyalîst? Na û sed carî jî na! Cehalet ji bona civata kurdan bûye weke birîna reş. Dermanê vê yekê jî kultur e, ronahî ye, raman in û zanîn e...

Ji bona ku munaqêşe li ser raman û kultur, bigihên armancên xwe divê mirov danûstandinê di navbera kultur û polîtîkayê de baş zelal bike. Desthilata polîtîk û dewlet divê tenê îmkanan ji xebata kultur û hunerê re çêbikin. Hunereke ku ji desthilata polîtîk û dewletê, ji aliyê ramanî de ne azad be, ew huner tenê dikare bibe propagandayeke baş an jî pîrr xerab. Lê huner bi mana huner, ji daxwaziyên propagandîst û polîtîka rojane divê dûr bikeve. Ez carake din dixwazim li vir dubare bikim ku dîrketin ji polîtîka rojane ne apolîtîk bûne. Polîtîka rojane berjewendiyên rojane diparezê lê polîtîka bi giştî, polîtîka pêşerojê û berjewendiyên giştî divê di xebatên ramanî û kulturî de vekîrî bêne parastin. Raman û kultur ji vî alî de çiqasî azad bin, ew ê karibin biqasî azadiya xwe berhemên hêja bifirînin. Welatekî ku azadî û otonomiya raman û kulturê lê tunebe, fantaziya mirovan têye fetisandin. Desthilatên polîtîk û partiyên polîtîk hîlbet dikarin bîr û baweriyên xwe di programeke li ser kulturê de kom bikin. Ew heqê wan e. Di vir de xet û daxwaziyên giştî dikarin bêne ziman. Lê mudaxelekirina li jiyana kulturî bi xwe, ji pîrr aliyên de durûtiyê peyde dike. Wê çaxê pesinandina desthilata polî-

tîk dikeve şûna kultureke bi kalîte. Di huner de pesinandan jî, weke baş tê zanîn hergav helbestvanên Osmaniyan û Kemalîstan tînin bîra mirovan. Ma ew kesên ku şahê Osmaniyan û Mistefa Kemal dibirin ba perê ezmanan hunermend bûn? Ew helbestvanên ku ji hemû aliyan de durû bûn, derewîn bûn, xwefirotî bûn û qelemşorên dewletê bûn, ma rastî ew hunermend bûn? Li ba wana mekrûhî xweşik bûn bû, durûtî duristî bû, derewîntî rastî bû, propaganda jî huner bû. Ma huner di rastiya xwe de, ji aliyê dîrokî û civatî de dikare ewqasî erzan be? Divê mirov baş zanibe ku erzanbûna anjî bûhabûna hunerê di helwestgirtina çîneyetî û dîtînen sosyal de baş xûyanî dike. Wexta ku pesinandina şahekî zalîm anjî serokekî qurre bikeve şûna problem û realîten xelkê, wê çaxê huner, bi hemû awayê xwe erzan dibe. Li gora pîvanên rojane ev huner çiqasî bûha be jî, li gora pîvanên çîneyetî û dîrokî jî ev huner ewqasî erzan e. Ma Nazim Hikmet ji Kemal re digot; hûtê çavşîn û porzer. Di rastiya xwe de Kemal ne hût bû lê hunermendê durû û derewîn, di çavê xelkê û xwe de ew kirin hût. Ji dîroka huner û polîtîkayê mirov baş dizane ku ew ê ku zû bilind dibin zû jî nizm dibin.

Di civata kurdan ya feodal û eşîretî de, hunermendên civatê piraniya caran pesnê began, axan, şêxan û mîrekan didan. Ev rastî encamê xwe ji danûstandînen civakî û girêdana ekonomiya huner digirt. Hunermendê ku pesinandina şêx û began ji xwe re dikir kar, ji aliyê ekonomî de zêde zehmetî nedikişandin. Pesindan dikarîbû ji bona hunermenda biba halxweşî. Hinek hunermend ev kar tenê ji bona problemên ekonomî dikirin û hinekan jî bawerîya xwe bi şêx û began dianîn. Li ba hinekan jî ev herdu encam bi hev re hebûn. Di hunerê ku pesinandina beg û şêxan pîrr zêde tê de hebû, tenê ji bona berjewendiyên ekonomî dihat kirin. Di vî hunerî de aliyê hunerî qels bû û mubalexe jî pîrr zêde bû. Şêx û beg bi serê xwe û weke kes dihatin pesinandin. Di vê tevgerêdanê de jî derew û sextekarî,

însiyatîf digirtin destê xwe û huner jî dibû weke reklama Coca Cola! Ji ber ku reklam ji bona berjewendiyên şexsî dihat kirin, ew dikarîbû biba dermanê hemû derdan. Lê di rastiya xwe de û di ilmê dermanan de, dermanekî ku karibe ji bona hemû derdan be, heta niha nehatibû peydakirin. Hekîmê Loqman jî ev derman peyda nekiribû. Bi kurtî dermanê hemû derdan jîyan bû lê belê jîyan jî ne derman bû!

Mixabin pirr kesên çep û neteweperest vê modela hunerî ya ku di civata feodal-çîretî de derbas dibû, îro jî xwe re kirine metod û modela xebatê. Yek ji problemên civata kurdan ya bingehîn di warê huner û kulturê de, çewtî û hebûna vê metodê ye. Ev metod û babetên xebatê divê bi hemû awayî bêne mehkûmkirin. Pirr pîrsgirêkên hunerî, kulturî û ramanî di vê rastiye de difetisin û pîrsgirêkên îdeolojîk jî girikî dibin. Di ava girikî de pirr kes dikarin bifetisin. Ew ê ku bixwaze têkeve avê divê avjeniyê fêr bibe. Jîyan çawa be jî, divê sosyalîst û marksîstên kurdan hewl bidin ku nefetisin. Ji bona ku em nefetisin, rewş çawa be jî divê em avjeniyê fêr bibin. Ji bona ku marksîzmeke ilmî li Kurdistanê bi cih bibe û xelkê me jî di bin derewan de nefetise, dîsa avjenî ji me re lazim e. Ew sosyalîst û welatparêzên ku riya fetisandinê (bi zanîstî anjî bê zanîstî) biparêzin û di vê riyê de îsrar bikin, divê bi awayekî tûj bêne rexnekirin. Bi taybetî sosyalîst û marksîstên kurdan, divê pêşkêşiya vî tiştî bikin. Weke baş tê zanîn, li ser navê sosyalîzmê û marksîzmê li welatê me pirr çewtî hatine kirin. Veşartina van çewtîyan, ji bona civata kurdan xerabiya helî mezin e. Divê em bi xwe, berî hemû kesan û pêşiya pêşî rexne li van çewtîyan bigrin.

Di warê huner û kulturê de, îro tehlûka helî mezin ji bona civata kurdan Nîhîlîzma kulturî û felsefî ye. Nîhîlîzm tê mana înkarkirinê. Ev înkarkirin di hemû warên xebatê de sistematîk têye bikaranîn. Nîhîlîzm weke prensîb kultur û felsefa kevnare înkâr dike, mehkûm

dike, biçûk dike û hemû xebatên kulturî û felsefî ya giranbûha bi derketina xwe re dide destpekirin. Nihîlîzm heta derecakê bêdîrokî-tî ye, bêtecrûbetî ye, û ez ezîtî ye. Divê mirov baş zanibe ku Nihîlîzm li derekê ye û kultur û ilm jî li dereke din e.

Li şûna felsefa Nihîlîzmê divê mirovên me metodên rexnegirîya modern fêr bibin. Di rexnegirîya modern de zanîn û aqil heye. Rexnegirîya bêaqil û bêzanîn ne rexnegirî ye. Ma mirovê ku ilmê tîbbê nizanibe ew ê çawa karibe rexnên baş li dermanan bigre? Huner û kultura kurdî ya kevnare divê bê rexnekirin. Ev yek ji bona hemû kesan divê zelal be. Lê rexnekirin divê bi zanistî were kirin û tu caran jî nêye mana înkarkirinê. Di huner û kultura kurdan ya kevnare de pîrr pîrs û bersivên mirovî, welatparêzî û kedparêzî hene. Divê civata kurdan li van qîmetan xwedî derkeve. Di vê mîrasa kevnare de qîmet û normên hêja bi sedhezaran hene. Ji bona mînak mirov dikare bêje; her çiqasî edebiyata nivîsandî qels be jî, edebiyata kurdan ya devkî pîrr xurt û hêja ye. Em baş dizanin ku muzîka kurdan, ji aliyê tekst, harmonî, reng, rîtm û folklor de pîrr bi nav û deng e. Lê dîsa jî em baş dizanin ku xwediyê vê muzîkê tune ye. Ma heta niha çend stranên me yên klasîk bûne xwediyê nota? Çend klasîken kurdî heta niha bûne şano anjî muzîkal?

Di civata kurdan de her demeke nû, li gora hinek daxwaziyên politîk, ji nişkekê ve tiştin dikarin bibin mode. Niha di civata kurdan de mode; bûye moda Ehmedê Xanî. Wexta ku bûyerên wuha kulturî û edebî bibin aletê moda rojane, divê wê çaxê mirovê durust baş hay ji xwe bikin. Di van tevgerêdanên wuha de ez tiştêkî baş dizanim; Qîmet û kalîta tiştên hêja dikare bikeve nav lingan. Mirovên entellektuel divê destûr nedin ku hebûn û kultura kurdan, ji bona hinek berjewendiyên rojane erzan bibin. Ji bona mînak mirov dikare bibêje ku; ev salên dawî li ser Ehmedê Xanî hemû kes dipeyivin, dinivîsînini û dibêjin. Ev sixletekê başiyê ye, lê ev yeka dikare hinek

tehlûkeyan jî bi xwe re peyde bike. Ev tehlûke dikare bibe encamên deformekirina Ehmedê Xanî. Wexta ku Ehmedê Xanî bi vî awayî ji pîvan û qîmetên xwe dûr bikeve, wê çaxê ew nikare rola xwe di civata kurdan de baş bileyze.

Di derbara Ehmedê Xanî de şaşiyêke mezin heye. Ev şaşî, şaşiyêke metodolojîk e. Pêşiya pêşî di hemû tevgiradanan de nave Ehmedê Xanî têye gotin û dûra jî hezar pine pê têye vekirin. Rebenê Ehmedê Xanî di mezêlê xwe de, li gora vê şaşiya metodolojîk dibe filozof, gerîlla, helbestvan, welatparêz, zanyar, astronom ûhw. Hemû kes li gora daxwaziyên xwe yên şexsî û polîtîk, jî xwe re Ehmedê Xaniyekî peyde dikin û li gora vê daxwaziya xwe Ehmedê Xanî dipesinînin! Mirovekî ku ji xwe re li serokekî polîtîk bigere, dibêje Ehmedê Xanî li serokekî geryaye! Di vê mijarê de hemû kes serokê xwe yê polîtîk, weke ew serokê ku Ehmedê Xanî lê geriyaye dipejirîne. Lê di rastiya xwe de mirovên kurd Ehmedê Xanî hîna jî zêde baş nas nakin.

Xwezî kurdan ehmedê Xanî, Şerefxanê Bedlîsî, Mîr Celadet û pîr entellektuelên din, di wexta xwe de baş naskiribana. Ma di dîrok û kultura xwe de kurdan heta niha çî xwe baş nas kirine? Dijminê xwe? Dîroka xwe? Zimanê xwe? Yanî bi kurtî li ser Ehmedê Xanî xilbexîl bek heye, gotinek heye û mubalexayek jî pîr zêde heye. Lê tiştek jî di vê mijarê de pîr eşkere ye ku; di derheqa Ehmedê Xanî de zanîn û lêkolînên hêja û kûr hîna jî pîr kêmin.

Divê civata kurdan bi hemû awayî xwe baş nas bike. Entellektuelên kurdan divê hemû babetên huner û kultura heremî, eşîrî, malbatî, çinayetî, netewî baş nas bikin. Ev mîrasa kulturî divê bêye zelalkirin, analîzkirin û fahmkirin. Ji bona ku ev yeka pêk bê, divê hemû danûstandinên kulturî û sosyal bêne teşwîq kirin. Sempozyûm, civîn, lêkolîn, sohbet, qayîş, konferans û program ji bona vê armançê bêne organîzekirin. Di vê mijarê de weke grekî dibêjin ji kurdan re Katarsîs lazim e. Divê civata kurdan bêye şuştin û paqijkirin.

Derbasbûn û hebûna civata kurdan divê ji hevdu cuda bibe û cara-ke din ji nû de li hevdu suwar bibe. Muzîkkarên ku Derwêşê Evdî, Besna Xelîl, Medîna Mala Mellê ji aliyê awaz, bûyer û stîl de baş nas neke, nikare muzîka modern ya kurdî biafirîne. Naskirina civata kurdan ya kevnare û modern divê bi hev re bimeşe...

Li aliyê din divê Tevgera Rizgariya Kurdistanê xwe ji bandora kolonyalîst azad bike. Divê xebat û polîtîka li ser hîmên civata kurdan ava bibe. Li ser rastiyên civata kurdan divê xebat bêne kirin. Ew ê çima entellektuelên kurdan 24 saetan Nazim Hikmet an jî Orhan Pamuk munaqêşe bikin? Ma Hêmin, Goran, Cigerxwin û pîrr helbestvan û nivîskarên kurdan ne weke wan in? Kolonyalîzmê bi zorê hinek mînak, qîymet û formên hunerî û kulturî xistine nava civata kurdan. Bi riya weşanxanan, bi riya dibistanan, bi riya medya ew tişt li ser kurdan hatine ferz kirin. Bi awayekî hişmendî û aqilmendî divê entellektuelên kurdan xwe ji van tiştên "xerib" dûr bixînin û alternatîvên xwe ava bikin. Divê mirov ji bîr neke ku xwe ji van "tiştan" dûrxistin tu caran ne dijminayeti ye.

Ji bona ku civata kurdan bikaribe di van warên jorîn de bi ser bikeve, divê kurd di nav xwe de kar ji nû de par bikin. Di dema îro de di nav kurdan de, divê pisporî pêş keve. Hozan divê hozan be û nivîskar jî divê nivîskar be. Hemû kes divê kabîliyê û zanîna xwe di warê ku ew tê de xurt e bi kar bîne. Ji bona vê yekê avakirina dezgehên entellektuelî karekî pêwîstî ye. Heger kurd bi rastî bixwazim karê entellektueliyê hêja bikin, divê xebata entellektuelî û polîtîka rojane ji hevdu bêne cudakirin. Ez li vir dixwazim dubara bikim ku xebata entellektuelî ji xebata giştî ya polîtîk nikare bêye cudakirin. Cudakirin di vî warî de divê bi mana rojane bêye fahmkirin. Ez tu caran ne hevalbenda ji hevdu qutkirina xebata entellektuelî û polîtîk im. Lê belê heger gotin di cih de be, mirov dikare bibêje ku xebata kulturî, hunerî û entellektuelî divê bibe xwediyê azadiyek û otono-

miyeke pejirandî. Ez di vî warî de dawa serbixwebûnê nakim...

Ji bona ku xebata kulturî, hunerî û entellektuelî di nava kurdan de geş bibe, divê civata kurdan sistemeke hevkarîyê ava bike. Ev sistema hevkarîyê, dîsa divê dûrî polîtîka rojane be. Avakirina weşanxanên modern, rojname û kovarên bi kalîte, danasandina berheman û pirtûkan, divê li gora normên demokratîk pêş de biçin. Ji ber polîtîka rojane, îzolekirin û boykotkirina hunermendan û entellektuelan, xebateke pîrî şaş û xerab e. Di vî warê hanê de, divê entellektuel û hunermendên kurd pêşengiya vî karî bi xwe bikin û dijminatîya tevgerên polîtîk nekin. Tevgerên polîtîk jî, divê ji bona berjewendiyên rojane tu caran zikreşî, hesûdî û dijminatîya entellektuel û hunermendên welatê xwe nekin.

(1994)

JÎNENÎGARIYA CEGERXWÎN.

Nivîskarên kurdan li ser jiyana xwe ya şexsî, pîrr caran bedeng dimînin. Wan her dem ji xwe pirsîne û gotine; Ma qîmeta jiyana min çîye? Ne tenê nivîskar, lê belê siyatsetvan, hunermend û pîrr kategoriyên sosyal yên din li ser jiyana xwe bi nivîsandin nasekinin. Heger di vî warî de xebatên libo libo jî hebin, ev yeka vê rastiye ji bona civata kurdan naguherîne. Weke beşekî ji edebiyata kurdan, nivîsandina jiyana û bîraninên nivîskaran û siyasetvanan, pêwîstîyeke sosyal û kulturî ye. Civata kurdan divê bi hemû awayî hewl bide ku nivîskar û siyasetvanê xwe baş nas bike û ji serpêhatiyên wan bikaribin netîceyên heja derxînin. Ne tenê bi tiştên fermî û qalibkirî, lê belê ji pîrr aliyan de mirovên kurd divê hevdû nas bikin û xwe bidin nasandin. Bi kurtî divê mirovê kurd, îcar weke mirov hevdû nas bikin.

Seydayê Cegerxwîn di nav tevgera edebiyat û siyaseta kurdan de, navekî mezin e. Kesê ku ew ji nêzikayî de nas dikirin, dizanin ku ew ne ditîneke pûç û vala ye. Cegerxwîn ji bo civata kurdan mezin bû. Ev tiştêkî pîrr eşkere ye. Pîrr kes carna dixwazin ku Cegerxwîn bidin berberê hinek nivîskarên cihanê û wî bi vî awayî biçûk bixînin. Lê bi raya min ev metodeke şaş e. Helbet weke hemû kesan, divê Cegerxwîn jî weke hemû nivîskar û edebiyatvanên welêt, bi pîvanên edebî û zanyarî were analîzkirin û fahmkirin. Di analîzkirin û fahmkirina Cegerxwîn de, wê kurd civata xwe bi xwe nas bikin. Di civata kurdan de ku tijî cehalet, xizanî, dijminayetî, dagirkerî ûhw bû, an-cax Cegerxwînek dikaribû derketa pêş. Mezinbûna Seydayê Cegerxwîn di vê rastiya civata kurda de razayiyê. Yanî ku mirov bixwaze nivîskar bi hemû awayî, ji mercên civakî û entellektuelî îzole bi-

ke, wê çaxê wê şaşiyên mezin çêbibin. Nivîskarê welatekî jî, beşek ji jiyana civata xwe bi xwe ne. Ew bi zembîlan ji ba Xwedê nehatine. Heger ku nivîskar karibin ji aliyê sosyal, îdeolojî, kulturî û exlaqî de bi gavekê li peşiya xelkê xwe bimeşin, wê çaxê ji pîrr aliyan de nivîskarî weke biserketineke were pejirandin...

Di jînenîgariya Cegerxwîn de pîrr bûyer hene. Mirovên derdora berriya Mêrdînê û Kurdistana Suriyê wê gelek tiştan, di derheqa civata xwe de, hinek tiştên pîrr girîng ji pirtûka Cegerxwîn, cara yekemîn bibihîzin û fêr bibin. Ew ê mirov û malbatên xwe, eşîr û warên xwe, şer û pevçûnên xwe, mîr û mîrekên xwe, kesên navdar û tevgera siyasî, di vê Jînenîgariya Cegerxwîn de bibînin û nas bikin. Gelek tişt ji vana, ev cara yekem e ku tê nivîsandin. Ji ber vê yekê jî, divê li ser Jînenîgariya Cegerxwîn gelek were nivîsandin û munaqesekirin. Ez bi xwe bawer dikim ku, wê Jînenîgariya Cegerxwîn bibe çavkaniyeke baş ji bo hemû kurdan...

Weke ku niha îcar baş diyar bûye, Weşanxana Apec li Swedê di sala 1996'an de Jînenîgariya Cegerxwîn weşandiye. Weşanxana Apec di vî warî de xebateke hêja kiriye. Ji pîrr aliyan de ev pirtûkên han valahiyeke mezin dadigire. Cegerxwîn di vê pirtûkê de qala gelek tiştan, bûyeran, kesan, serpêhatiyan û tevgeran dike. Min bi xwe gelek caran, ew tiştên ku Cegerxwîn behs dike, di zarotiya xwe de bihîstibûn. Lê pîrr tişt di hişmendiya min de, ji bo min xûmamî mabûn. Ji ber ku ew tişt, weke ku tê zanîn heta niha nehatibûn nivîsandin. Bi xwendina pirtûka Cegerxwîn xûmam û mîja salan, ji bo min belav bû û hemû tişt bi navê xwe û bi şaşiyên xwe li rastê man. Tevde bi hev re weke masiyên ku av li ser wan biçike, yeko yeko derketin ser rûwê erdê... Lê ji aliyekî de jî, mirov bala xwe baş didê ku Seydayê Cegerxwîn di warê metod de, hinek şaşiyên mezin jî kirine. Li ser wan şaşiyên metodîk ez dikarim wuha bibêjim; Beriya hemû tiştî divê nivîskarek li çavkaniyên xwe, bi çavekî rexnegirî bi-

nêre. Bêyî rexnegirî li çavkaniyan, rastî ji baş dernakeve meydanê. Divê weke nivîskar mirov bikaribe, tiştên ku ji mirovan re têne gotin, ji hewedariyê û ji çewtiyê karibe paqij bike. Em hemû dizanin ku hewedarî, hergav dixwaze hinek tiştan veşêre û hinekan jî derxîne pêş. Bi raya min Seydaye Cegerxwîn di vî warî de, ne gelekî bi serketî ye. Kê je re çî gotibe, wî ji ew nivîsiyê. Cegerxwîn, li ser rastî û çewtiya van tiştên hanê baş nesekiniye.

Ji ber vê yeke jî, ez dixwazim hinekî bi kurtî û bi taybetî li ser hinek agahdariyên ku Seydayê Cegerxwîn li ser eşîra Omerya dinivîstîne rawestim. Pîrr tiştên ku Seydayê Cegerxwîn li ser eşîra Omerya dinivîstîne rast in, lê belê gelek tiştên çewt jî, di pirtûka wî de hene. Ew jî bi kurtî ev in; Seyda dibêje ku Eşîra Omerya li hember dewletê tucara şer nekiriye. Ev dîtîna şaş e û bêbingeh e. Sadûn Axayê Omerî ku seyda jî, pîrr behsa zalimî û dijiwariya wî dike, heta niha pîrr caran çewt hatiye fahmkirin. Rast e, Sadûn Axayê Omerî, ku lawê Mihemedê Cizîrî ye, axayekî pîrr zalim bû. Li ser zalimiya wî, li herêma Omerya pîrr tişt têne gotin. Li ser rastiya wan gotinan mirov dikare ji hêla metod de pîrr tiştan binivîstîne. Lê belê aliyekî wî mirovî din jî heye ku, heta niha veşartî maye. Sadûn Axayê Omerî berî hemû tiştî wezîr an jî berdevkê Mîrê Botanê bû. Ji herêma Cizîrê û ber bi Rojava de, heta bigihîje herêma Gerger ya Adiyemane, di bin berpirsiyariya Sadûn Axayê Omerî û Sadûnê Nuhê Gergerî de bû. Ev herdu axa bi şêwr û raya Mîrê Botanê dimeşîyan. Mîrê Botan jî wê çaxê zalimên zaliman bû. Lê tu kesan heta niha behsa zalimiya Mîrê Botan nekiriye. Ji ber ku Mîr Bedîrxan Paşayê Botan, wexta ku li hemberî Împaratoriya Osmanî, ala serbixwebûnê bilind kir, xelkê Kurdistanê xwestin aliyên Mîrekan yê ne baş, bixin bin hesîran. Lê zalimiya Sadûn Axa li herêma Omeryan bû weke tişteki mîtolojîk. Ewê ku li ser Sadûn Axa sê gotin zanîbûn, ji aliyê xwe de sisê jî li ser zêde kirin. Sadûn axayê Omerî di şerê dijî Os-

maniya de, yek ji serleşkerên Mîrê Botan yên neqandî bû. Hilbet wexta ku Sadûn Axa beşdarî serhildana Mîrê Botan Bedirxan Paşa dibe, ji nav Omerya jî gelek peyayên Omerî bi xwe re dibe nav serhildanê. Piştî şikestina serhildana Mîrê Botan, Sadûn axayê Omerî jî, bi malbata Mîrê Botan re sirgûnî bajarê Stenbolê dibe...

Ez niha li vir dixwazim bi kurtî hinek agahdarî li ser eşîra Omerya bidin: Eşîra Omerya di destpêka xwe de, bi taybetî piştî ku Mala Atman axa (ku bavê Mihemedê Cizîrî ye) bûne axayê Omerya, heta ku Mîrekiya Botan hebûn jî, danûstandina Mîrê Botan û eşîra Omerya bi awayekî rêzanî berdewam dikir. Ji xwe Mîrekiya Botan bingehê xwe ji sîstema eşîrî digirt. Qedir û qîmetê eşîr û serekeşîra di nava Mîrekiya Botan de, li gora mezinbûna eşîran bû. Eşîra Omerya li herêma Mêrdînê him ji aliyê hejmar de him jî ji aliyê cografya de eşîra helî mezin bû. Dirêjbûn û firehbûna navça Omerya nêzîka 70 -80 Km2 heye. Ji Nisêbînê bigrin heta nêzîka Midyadê, ji Midyadê heta Mahsertê û ji wir jî heta ku bigîhê bajarê Mêrdînê dikeve navça Omerya. Ji xwe qeza Mahsertê berê gundekî Omerya bû. Min bi xwe gundê Omerya nehejmartine, lê belê tê gotin ku, di navça Omerya de nêzîkî 90 an jî 100 gundî heye...

Em niha dîsa vegerin ser pirtûka seydayê Cegerxwîn.

Seyda dibêje ku, kes li herêma Mêrdînê di hewera Şêx Seîd de neçûbû. Ev dîtin jî ne rast e. Li gora Mele Hesenê Kurd ku bi xwe beşdarî serhildana Şêx Seîd bûbû, Brahîmê Osman ku yek ji Axayê Omerya bû (neviyê Sadûn Axayê Omerî ye), ji Omerya û derûdora Omerya nêzîka Pêncsed (ev hejmar tê gotin, dikare kêmîr an jî zêdetir be) peyan bi xwe re kar dike û diçe hewara Şêx Seîdê Pîranê. Di navbera Mêrdînê û Diyerbekirê de, li ba Siltan Şêxmûs, ji vê grûbê re xeber tê ku serhildana Şêx Seîd têk çûye. Ev grûba hanê jî, ji vir û şûnda bi paş ve vedigerin. Ew bûyer ji aliyê mirovekî Çalî ve (gundê ku jê re paytextê Omerya dibêjin) ku navê wî Çeçanê Delalê

ye jî, hatiye gotin. Çeçanê Delalê yek ji wan kesên Omerî ye ku beşdarî grûba Brahîmê Osman bûye û bi xwe çûye hewara Şêx Şeîd. Ji aliyê din Mala Ehmedê Smaîl, ku ew ji beşekî ji malbata axayê Omerya ne, dîsa li hemberî dewleta Komarê şer kirine. Di vî şerî de serê panzdeh kesên ku beşdarî şer bûbûn hatine jêkirin. Serê van kesên ku beşdarî serhildanê bûbûn, leşkerên Komara Tirkîyeyê, ew serê jêkirî xistibûn çawalan û bi xwe re li gelek gundên Omeryan digerandin. Eliyê Ehmed, Qenco, Şêxmûs, Dêqik û hevalên van, heta dawî li hemberî leşkerê Komara Tirkan şer kirin û li ber xwe dan. Dara mirada, Şikefta Rûte û Nawala Merzeka ku şer lê bûye, ji pîrr aliyan de bûye weke sembolekê li herêma Omerya. Li ser vê bûyerê jî pîrr tişt têne gotin. Ez naxwazim li vir bi dirêjayî behsa şerê Mala Eliyê Ehmed bikim. Tenê ez dikarim wuha bibêjim; şerê wan di sala 1930'î de bûye.

Çewtiyeke din ya mezin di pirtûka Cegerxwîn de jî ew e ku, Seydayê Cegerxwîn di derbara şerê Tinatê û Elîkê Batê de agahdariyên ne rast dide xwendevanan. Seydayê Cegerxwîn dibêje ku, "Şerê Tinatê ji nişkê ve derket". Ez bi xwe baş dizanim ku şerê Tinatê ji nişkê ve derneketiye. Şahidê wî şerî pîrr kes hene. Encamên şerê Tinatê bi kurtayî ev e; Brahîmê Osman li ba gundê Sada ku gundekî Omerya ye, dikeve kemîna leşkerê dewletê û heşt kesan ji wan dikuje. Piştî vê bûyerê leşkerêkî pîrr giran dikişe ser Tinatê û herêma Omerya. Wê çaxê Mala Osman di Tinatê de ne. Mala Osman li ser axatiya Omerya, bi pismamên xwe re li hevdû nakin. Pismamên wan yê Mala Ehmedê Smaîl li gundê Qurdîsê ne û Mala Silêman jî li gundê Çalê ne. Bi vî leşkerê giran re pismamên Mala Osman jî têne şerê van û tevî şerê Tinatê dibin. Di vî şerî de Îzedînê Temo Gewre, ku axayê eşîra Hebizbiniya ye, weke alîgirê dewletê beşdar dibe.

Rola Elîkê Batê di şerê Tinatê de tişteki din e. Wexta ku şer li ser

Tinatê derdikeve, wê çaxê Elîk bi xwe li ba Mala Haco li binya xetê ye. Mala Osmanê axê xeberê ji Elîk re dişînin ku, da ew were hewara wan. Elîkê Batê xeberê digire û bi derdora sed peyayî re, ew pêşiya pêşî tê bajarê Nisêbinê. Li Nisêbinê ew pêşî dire qeymekamê bajêr dibînê. Wexta ku Elîk li ba qeymekamê Nisêbinê rûniştiye, pîrekeke Torî tê ba Elîk û di nav sed zilamî de jê re dibêje; "Lawê min di hepsa Nisêbinê de ye, ez bi tenê me û perîşan im. Heger ru lawê min ji zîndanê bernedî, çariya min li serê te be!" Piştî vê gotinê Elîk hêrs dibe û digire ser hepsa Nisêbinê, girtiyên berdide û pişt re jî berê xwe dide nav Omerya. Wê çaxê Şemonê Hennê Heydo, ku filehekî bi nav û deng e bi Elîk re diçe hewara Mala Osman li Tinatê. Bi vê grûba mêrxasên mezin re mitirb jî hene. Ewê ku bi xwe di nav şerê Tinatê de bûn ji min re gotin ku, peyayên Elîk her yekî du pakêt fişek bi wan re hebûn. Ew jî ji bona şerekî mezin ne tişteki zêde bû. Fişekên wan jî di şer de zû xelas bûn. Di wê navê de Usivê Osman, ji embarên xwe bi sindoqan ji wan re fişek derdixistin. Lê dawîya van fişekan jî hat. Şerê Tinatê panzdeh rojan berdewam kiribû. Piştî panzdeh rojan fişek xelas bûn. Bi hewqas leşker re mirov nikaribû bêyî fişek şer berdewam bikira. Ji ber vê yekê jî Mala Osman û şêst malên Tinatiyan bar kirin û çûn nêzîka Midyadê û dûra ji derbasî Geliyê Marinê bûn. Di dawîya dawî de jî, wana xwe gihandin binya xetê. Di vê navberê de jî, Elîk li herema Torê hate kuştin...

Ma gelo çima hewar ji Elîkê Batê re diçe? Encamên vê yekê jî pîr hesanî ne; Mala Osman li Omerya û Mala Batê jî li Hevêrka bi hevdu re bend ava kiribûn. Li gora vê bendê; kî ji van malbatan biketa tengasiyê, malbata din mecbûr bû ku di hewara wan de biçê. Mala Osman jî, ji aliyê xwe de beriya şerê Tinatê, gelek caran alîkariya Mala Batê li nav Hevêrka kiribûn. Heta wan her du malbatan bi hev re carekê Mizîzexê ji mala Batê re safî kiribûn. Di vê demê de

axayê Omerya Hesênê Osmanê, ku Seydaye Cegerxwîn jî li çend ciyan behsa wî dike. Elîkê Batê jî gelek caran, di nav malbata wî bi xwe de, problemên wî bi pismamên wî re hebûn. Yanî bi kurtî Mala Osman û Mala Batê bi hevdû re sozdayî bûn. Elîkê Batê wexta ku çû hewara Omerya, soza xwe bi cih dianî û mêrxasî dikir. Ez dixwazim wuha bibejim; Şerê Tinatê ne şerê Elîkê Batê ye. Elîk tenê çûye hewara şerê Omerya. Helbet ev jî mêrxasiyeke mezin e. Lê heger Elîkê Batê bixwesta serhildanê li hemberî dewletê organîze bike, ew ê çima ev serhildan li herêma Omerya destpêbikira? Ma gelo herêma Hevêrka ji bona Elîk ne baştir bû? Her çiqasî navê vê liberxwedanê weke "Serhildana Elîkê Batê" tê binavkirin jî, ev serhildan bi rastî ne bi vekirina hepsa Nisêbinê destpêdikê. Serhildan pêşî li Omerya destpêdike. Lê ji ber ku vekirina hepsê ji bona dewletê tiştekî berbiçav bû, bi taybetî dewletê navê vê berxwedanê kirin "Serhildana Elîkê Batê".

Yekî ku şerê Tinatê bi çavê xwe dîtibû, Îzzedînê Osman e. Min jî Îzzedînê Osman pirsî; Çima navê Elîk wuha zêde derkete pêş? Wî got ku, encamê vê yekê pirr in. Lê bi kurtî mirov dikare wuha bibêje; Mitirbê Elîk hebûn û wana jî hergav li odên cuwamêra wesfê Elîk didan!

Li aliyê din Seydayê Cegerxwîn dibêje; Hesênê Osman mezinê eşîra Koçekan û Bûblana bi bêbextî kuştine. Ew yeka jî, ji binî de ne rast e: Hesênê Osman Axayê Bûblana bi bêbextî ne kuştine. Ewê ku yek ji axayê Bûblana kuştibû, Sadûn axayê Omerî bû. Ev kesê Bûblanî bi xwe jî, zaveyê Sadûn Axa bû û di mala wî de altaxî lê kiribû. Sadûn Axa ew kesê Bûblanî eşkere, li ser serê Qesra xwe kuşt. Mesela Koçeka meseleyeke din e. Koçekî li derdora Nisêbinê ne eşîr bûn, lê belê malbateke xuyayî bûn. Ew li herêma weke Mala Hemo tene naskirin. Bi eslê xwe ew ne ji herêma Nisêbinê ne. Mala Hemo weke koçer dihatin û diçûn derdora Nisêbinê. Wan bi riya Axayên

Omerya îcaze girtin ku, li herêmê bi cih bibin. Demeke dûr û dirêj Mala Hemo bac didan Axayên Omerya. Hesenê Osman ew bi bêbextî nekuştine. Hemo ku mezinê vê malbatê bû, carekê hinek gotin di derbarê Axayên Omerya de kiribûn ku, Hesenê Osman ev tiştan weke heqaret qebûl kir. Yê ku Hemo eşkere ji mala wî bir û kuşt, Hesenê Osman bû. Di vê bûyerê de jî tu bêbextî tune.

Ez dikarim ji pîr aliyan de bibêjim ku, nivîsandina Jînenîgariya Cegerxwîn, dikaribû bi metodên zanyarî hîn baştir bihata nivîsandin. Em hemû hewcedarê vê yekê bûn. Lê mixabin seydayê hêja em xwendevanên xwe, ji vê yekê bê par hiştin û ji nav me bar kir...

(1996)

NAVEROK

Dewlet, Platon û ilm	5
Xwe nas bikin!	12
Şoreşa ilmî	17
Guherandina xwezayê	21
Galîleo Galîleî	25
Francis Bacon	30
Ez difikirim loma ez heme	35
Thomas Hobbes	42
Dema Ronahiyê	47
Dostaniya tarî û roniyê	57
J. J. Rousseu	63
Tolerans, bawerî û ronahî	69
Şoreşa sosyal	76
Metodeke zanyarî ya edebiyatê	85
Kultura qehremantiyê	92
Çend gotin li ser Zerdeşt	96
Hozanê gel Şivan	104
Edebiyata mitirban	112
Nivîskar û nivîsandin	121
Meeziyê aştxwaz	127
Kultur û raman	133
Jînenîgariya Cegerxwîn	143

WEŞANÊN NÛDEMÊ

- ◆ BINGEHÊN GRAMER KURDMANCI Celadet Alî Bedir-Xan / Gramer
- ◆ DÊ Û DÊMARÎ Egîdê Xudo / Roman
- ◆ KESKESOR Nûredîn Zaza / Çîrok
- ◆ DI FOLKLORA KURDÎ DE SERDESTIYEKE JINAN Rohat / Lêkolîn
- ◆ HÊZ Û BEDEWIYA PÊNÛSÊ Mehmed Uzun / Ceribandin
- ◆ MÎRZA MEHEMED Medenî Ferho / Roman
- ◆ MILKÊ EVÎNÊ Rojen Barnas / Şiir
- ◆ ZAROKA ŞEVÊ Jack London Werger: Mustafa Aydogan / Çîrok
- ◆ BIYANÎ Albert Camus Werger: Fawaz Husên / Roman
- ◆ MÎRZAYÊ BIÇÛK A. de Saint-Eksupéry Werger: Fawaz Husên / Çîrok
- ◆ GOTIN YAŞAR Kaya / Ceribandin
- ◆ ANTOLOJIYA ÇÎROKA NÛ YA KURMANCÊN BAŞÛR Xelîl Dubokî
- ◆ ŞEVÊN SPÎ Dostoyevskî Werger: Firat Cewerî / Roman
- ◆ MIŞK Û MIROV John Steinbeck Werger: Firat Cewerî / Roman
- ◆ BEXÇEYÊ VÎŞNE Çexov Werger: Firat Cewerî / Piyes
- ◆ LI BENDA GODOT Samuel Becket Werger: Firat Cewerî / Piyes
- ◆ GOTINÊN NAVDARAN Amadekar: Firat Cewerî / Aforîsma
- ◆ GIRTÎ Firat Cewerî / Çîrok
- ◆ KEVOKA SPÎ Firat Cewerî / Çîrok
- ◆ KULTUR, HUNER Û EDEBIYAT Firat Cewerî / Ceribandin, hevpeyvîn
- ◆ XEZAL Sîma Semend / Çîrok
- ◆ EVÎNA REBEN Derwêş M. Ferho / Şiir
- ◆ BANGA HAWARE Medenî Ferho / Şiir
- ◆ KULTUR Û RAMAN Şerefxan Cizîrî / Ceribandin
- ◆ KURÊ ZINARÊ SERBILIND Sidqî Hîrorî / Roman
- ◆ DERWARÎ Yusufê Cerihî / Şiir

Şerefhan Cizîrî di sala 1955'an de li Qamişlokê hatiye dinyayê. Piştî xwendina li Mêrdîn û Nisêbînê, di sala 1975'an de koçî Swêdê dike û li unîversîteyên Uppsala û Stockholmê dixwîne. Ew di sala 1986'an de li ser dîroka ramanê mastera xwe dinivîsîne û ji sala 1985'an û vir ve di nav Partiya Çep ya Swêdê de siyasetvaniya profesyonel dike. Ş. Cizîrî di ber karê siyasetvaniya profesyonel de heta niha bi navê *Tarih ve Uygarlık* bi tirkî du cild nivîsandiye û dîsa bi tirkî *Yazarlık ve İdeoloji* pirtûkek çap kiriye. Bi kurdî *Kultur û Raman* pirtûka Cizîrî ya pêşî ye. Nivîskar di vê pirtûka xwe de bêtir li ser mijarên întelektuelî radiweste, behsa problemên bingehîn yên dîroka ramanê dike, bi analîz û perspektîveke cûda nêzîkî pirsgirêkan dibe.